

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЗАСТАВНИЙ АНДРІЙ РОМАНОВИЧ

УДК 008:330.34:339.9:316.42(5-15)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН БЛИЗЬКОГО СХОДУ**

Спеціальність 292 «Міжнародні економічні відносини»

Галузь знань 29 «Міжнародні відносини»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

 А. Р. Заставний

Науковий керівник: Іващук Ірина Олегівна, доктор економічних наук,
професор

Тернопіль – 2023

АНОТАЦІЯ

***Заставний А. Р.* Цивілізаційні детермінанти соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.**

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 292 «Міжнародні економічні відносини». – Західноукраїнський національний університет, Тернопіль, 2023.

У дисертації запропоновано нове вирішення важливого науково-прикладного завдання – обґрунтування концептуальних засад впливу цивілізаційних детермінант на соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу й розроблення практичних рекомендацій щодо формування стратегічних векторів співпраці України з країнами регіону в контексті глобальних викликів.

У дисертаційній роботі обґрунтовано вплив глобальних трансформацій на розвиток регіональних економік і країн. Водночас підтверджено, що оцінювати глобальний розвиток слід крізь призму регіонального рівня, щоб забезпечити достовірність оцінки детермінант його зростання або сповільнення. Аргументовано, що традиційні теоретичні концепції розвитку світового господарства потребують доповнення, зокрема щодо дослідження регіонів, де потужним є цивілізаційний та історичний вплив. Констатовано зростання зацікавленості міжнародної спільноти до регіону Близького Сходу, розвиток якого має динамічний характер, однак домінування в регіоні впродовж десятиліть не характеризується стабільністю.

Для ідентифікації країн Близького Сходу, визначено спільні та відмінні ознаки між ними та країнами арабського світу і Затоки. Підтверджено, що вони мають багато спільних цивілізаційних характеристик, які вплинули на їхній розвиток, але цей вплив є складним і багатограним. Значимим чинником виокремлено відмінності у вербальній та невербальній комунікації в регіоні. Аргументовано, що через проблеми в комунікації та здатності об'єктивно транслювати інформацію назовні регіону існує багато стереотипів навколо країн Близького Сходу, зокрема географічні й економічні стереотипи, сприйняття Близького Сходу як регіону релігійного екстремізму і тероризму, гендерної

нерівності тощо. Виокремлено основні елементи, які формують міжкультурну комунікацію на Близькому Сході та дають змогу налагодити особистісні взаємозв'язки і порозуміння, побудувати економічні відносини та заснувати бізнес.

Проаналізовано роль історичної спадщини у формуванні сучасного Близького Сходу та забезпеченні соціально-економічного розвитку країн регіону. Виокремлено історичні чинники, які були домінуючими для розвитку країн у кожному з історичних періодів. Підтверджено, що базові цінності регіону почали формуватися значно раніше, ніж утворилися країни Близького Сходу, зокрема у період Ісламського золотого століття активно розвивалися технології, науковий прогрес створив сприятливі умови для впровадження інновацій, торгівля набувала нових форм, формувалася соціальна інфраструктура, відбувалася поступова урбанізація, зароджувалася ісламська правова система. Виокремлено події, які спричинили значну соціальну напругу в регіоні, протистояння між конфліктуючими групами. Загалом післяколоніальний період країн Близького Сходу характеризується слабкорозвиненими політичними інститутами, частими етнічними конфліктами, міжконфесійними ворожнечами, і ці наслідки простежуються доволі довготривало. Серед історичних чинників виникнення такої ситуації слід виокремити розпад Османської імперії, що в підсумку сприяло формуванню нової політичної карти світу та загостренню ситуації в регіоні. Визначено чинники, які поглиблюють цю проблематику та перешкоджають стабільному розвитку.

У дисертаційній роботі доведено, що для об'єктивного оцінювання соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу важливим є комплексний підхід, який інтегрує в собі історичні, політичні, економічні, соціальні та культурні виміри. Наведено ознаки класифікації детермінант соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу та подано їхню характеристику. Підтверджено комплексну взаємодію основних детермінант, на основі чого виокремлено основні блоки системних детермінант, які формують соціально-економічний ландшафт країни, впливають на добробут нації, якість життя й економічне зростання.

Для обґрунтування системних детермінант соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу здійснено інтерпретацію моделі п'яти сил Портера, згідно із якою основними чинниками визначено такі: державна політика і правова система; економічні чинники та технології; культурні традиції й соціальні чинники; політика сталого розвитку; екологічні практики. Сформовано та деталізовано основні системні детермінанти соціально-економічного розвитку на Близькому Сході, які визначають його динаміку та виклики для регіону. До чинників економічного характеру зараховано такі: економічне зростання; структуру ринку та експорт нафти; нерівність доходів, яка виявляється у соціальній стратифікації, відсутності соціальної єдності; управління ресурсами; інвестиційне середовище й інвестиційний клімат, які формуються через політичну стабільність, правове середовище, легкість ведення бізнесу. Серед соціальних чинників акцентовано увагу на демографічних процесах, розвитку людського капіталу, культурному розмаїтті та цінностях тощо.

Як чинник впливу навколишнього середовища виокремлено дефіцит водних ресурсів, оскільки цю проблему підтверджено для багатьох країн Близького Сходу, що перешкоджає розвитку сільського господарства та загальній стійкості регіону, наприклад, для Йорданії характерна висока вразливість до транскордонних водних ризиків і зміни клімату; для Саудівської Аравії ризиками щодо забезпечення водної безпеки визначено високу залежність від опріснення.

Аргументовано, що цінності в країнах Близького Сходу є основними елементами цивілізаційного виміру соціально-економічного розвитку. Вони вкорінені в культурних, релігійних і традиційних нормах, однак змінюються під впливом сучасних геополітичних та гео економічних процесів. Запропоновано визначати цивілізаційні детермінанти соціально-економічного розвитку як сукупність домінантних чинників, які сформовані під впливом багатой цивілізаційної спадщини регіону й охоплюють давні традиції, системи цінностей і соціальних норм, що виявляються в колективній свідомості, впливають на соціально-економічний розвиток країн через економічні, соціальні, правові та політичні системи, а також дають змогу проаналізувати багатоаспектність

соціально-економічної динаміки регіону. Сформульовано основні цивілізаційні системні детермінанти.

У дисертаційній роботі запропоновано структурно-логічну схему дослідження впливу цивілізаційних детермінант на соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу, на основі чого сформовано методологічне підґрунтя оцінювання такого впливу. Аргументовано, що оцінювання соціально-економічного розвитку країн охоплює економічну сферу, екологічну, соціальну, політичну та інші, тому є чинники, які складно виміряти кількісно, наприклад, культурні та релігійні, але їхній вплив у цьому регіоні значущий. Запропоновано етапи проведення факторного аналізу для оцінювання взаємовпливу цивілізаційних детермінант і показників соціально-економічного розвитку в країнах Близького Сходу.

У процесі моніторингу соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу з'ясовано, що регіон зберігає свої контрасти у показниках людського та економічного розвитку. Обґрунтовано, що аналіз показників потрібно посилити оцінюванням відмінностей між країнами. Для обраної групи показників розраховано показники варіації та описові статистичні характеристики розподілу країн Близького Сходу за ними, визначено ступінь розриву між країнами з найбільшими і найменшими значеннями показників. Виявлено, що коливання варіант показників Індексу миру, Індексу соціального прогресу та Індексу людського капіталу в досліджуваних сукупностях є меншим від 33%. За результатами розрахунків підтверджено асиметрії соціально-економічного розвитку в регіоні Близького Сходу.

Обґрунтовано, що рушійними силами більшості економік, показники ВВП на одну особу яких вищі від середнього рівня, є володіння нафтовими та газовими родовищами. В процесі дослідження проаналізовано регіональний розподіл світових запасів нафти та її виробництва, виявлено значний вплив країн регіону на світовий ринок енергоносіїв та їхню залежність від кон'юнктури ринку нафти. Доведено вплив пандемії COVID-19 на поглиблення економічної нерівності в регіоні. Серед соціально-економічних проблем регіону акцентовано увагу на ризиках для продовольчої безпеки та сформульовано ініціативи, які

дадуть можливість урядам країн вирішити питання забезпечення продовольчої безпеки, подолання тимчасових і локальних продовольчих криз, сприяти розвитку внутрішнього ринку.

У дисертаційній роботі для оцінювання впливу цивілізаційних детермінант на соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу обрано метод кореляцій, інструментарій факторного та канонічного аналізу. Встановлено зв'язки між показниками, які характеризують цивілізаційні детермінанти та соціально-економічний розвиток. Сформульовано гіпотезу про існування впливу основних цивілізаційних детермінант на показники, які відображають економічну, соціальну, екологічну складові розвитку, та на основі побудови матриці кореляцій встановлено пари цивілізаційних детермінант і вимірників соціально-економічного розвитку, для яких існує щільна кореляція.

Проведено факторний аналіз та за результатами застосування методу головних компонент визначено два фактори. Ідентифіковано змінні, які мають щільний зв'язок із цими факторами. Фактор 1 може представляти економічний і технологічний розвиток. Результати факторного аналізу для другого обраного фактора вказують на те, що на нього суттєво впливають змінні, пов'язані з соціальним прогресом, демократичним врядуванням, гендерною рівністю, охороною здоров'я, очікуваною тривалістю життя населення, людським капіталом і сприйняттям корупції. Цей фактор визначає процеси, які формуються під впливом цивілізаційного розвитку, культури, традицій. Відповідно він є оцінкою цивілізаційних детермінант.

Отримані висновки підтвержені даними, що відображає графік факторних навантажень. У результаті проведеного факторного аналізу за методом головних компонент побудовано аналітичну факторну модель. Сформовано три групи країн Близького Сходу за визначеними рівнями соціально-економічних показників і цивілізаційних детермінант аналізованих країн. Графічний аналіз результатів дослідження зв'язку між визначеними рівнями (низький, середній і високий) соціально-економічного розвитку (Фактор 1) та цивілізаційних детермінант аналізованих країн підтвердив наявність прямого зв'язку між групами країн у межах рівнів.

За результатами факторного аналізу проведено канонічний аналіз, суть якого полягає у виявленні залежності між Фактором 1 і Фактором 2. Отримані результати є статистично значущими. Обчислене канонічне значення R (0,99048) свідчить про щільну кореляцію між змінними у першій і другій множинах. За результатами отриманих канонічних навантажень побудовано канонічну модель і сформовано діаграму розсіювання канонічних значень, на якій непомітно суттєвих викидів.

Аргументовано, що Близький Схід є регіоном, на безпеку якого впливають різні внутрішні та зовнішні чинники, враховуючи історичні, політичні, економічні та культурні впливи. Виокремлено основні зовнішні впливи на Близькому Сході та деталізовано безпекові виклики в регіоні. Проаналізовано окремі етнічні конфлікти в регіоні, які мають історичний характер і визначають внутрішню стабільність країн (наприклад, курдське питання). Виокремлено чинники напруженості в регіоні Близького Сходу, які поглиблюються втручанням зовнішніх глобальних гравців. Проаналізовано специфіку діяльності та інтереси різних акторів у регіоні Близького Сходу. Підтверджено, що багато рішень, які дестабілізують ситуацію в регіоні, приймаються у центрах сили, кожен з яких має власні інтереси. Визначено основні діагоналі нестабільності та невизначеності в регіоні та участь в них регіональних акторів.

Розкрито роль цивілізаційних детермінант у формуванні процесів фінансової інтеграції на Близькому Сході. Деталізовано, що формування процесу фінансової інтеграції в регіоні відбувається під впливом різних чинників, але важливу роль відіграють регіональні ініціативи. Проаналізовано основні характеристики ісламських фінансів, де значна увага приділяється вирішенню соціальних та екологічних проблем. На основі сформованих основоположних підходів до ісламських фінансів підтверджено, що вони відображають глибокий культурний, релігійний і цивілізаційний вплив, який формує їхню структуру та принципи.

Визначено активність впровадження фінансових технологій у країнах Близького Сходу, що виявляється у формуванні платформ цифрових платежів, розвитку онлайн-банкінгу, транснаціоналізації банківських послуг, розширенні

доступу до фінансових послуг, впровадженні технології блокчейну та криптовалюти. Проаналізовано роль основних країн-лідерів щодо впровадження фінтеху у регіоні.

На основі аналізу ретроспективи співпраці України з країнами Близького Сходу підтверджено важливість близькосхідного вектора у зовнішній політиці, який, однак, потребує активізації. Виокремлено основні торговельні партнери нашої держави серед країн регіону та акцентовано увагу на спільних рисах та позитивних сторонах співпраці України з Туреччиною. Висунуто гіпотезу про чутливість зовнішньої торгівлі України від торгівлі з країнами Близького Сходу. За результатами розрахунків виявлено незначний рівень чутливості. Висновки зроблено на основі даних про обсяги зовнішньої торгівлі товарами України за експортом та імпортом із країнами Близького Сходу.

На основі використання методики SWOT-аналізу визначено сильні та слабкі сторони, можливості, загрози в співпраці України з країнами Близького Сходу. Визначені можливості мають значний ефект для побудови соціально-орієнтованої економіки України. Обґрунтовано важливість зміцнення політичних та економічних зв'язків між країнами, розширення дипломатичних візитів і двосторонніх перемовин для активізації співпраці, розвитку публічної, в тому числі економічної, дипломатії. Запропоновано напрями розширення присутності України в країнах Близького Сходу та просування її іміджу в регіоні, що формуватиме нові можливості для комунікації, сприятиме наближенню країн одна до одної та активізації співпраці.

Ключові слова: цивілізаційні детермінанти, соціально-економічний розвиток, Близький Схід, глобальна нестабільність, національні інтереси, геополітичні виклики, локальні конфлікти та війни, соціальна стратифікація, економічні санкції, ісламські фінанси, фінтех, економічна співпраця України, публічна дипломатія, пандемія COVID-19.

ANNOTATION

Zastavnyi A. R. Civilization Determinants of Socio-Economic Development of the Middle East Countries. – Qualifying thesis manuscript copyright.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 292 – “International Economic Relations” – West Ukrainian National University, Ternopil, 2023.

The thesis deals with conceptual principles of the impact of civilization determinants on socio-economic development of the Middle East countries. Practical recommendations for forming strategic vectors for cooperation between Ukraine and these countries within global challenges were developed. It is a new solution for important scientific and practical tasks.

The impact of global transformations on the development of regional economies and countries was justified. It was proved that accurate estimation of the global development can be made only taking into consideration regional determinants of its growth and deceleration. Traditional theoretical concepts of the world economic development require more investigation in the regions where civilization and historic influence is. International society is interested in the Middle East countries and this interest grows. It is observed that the development of this region is dynamic but not constant.

Common and distinctive features of the Middle East countries and Arab world countries, and Gulf countries were identified. These countries have many common civilization characteristics, which influenced their development and this impact was complex and multifaceted. Regional verbal and non-verbal differences were highlighted. Because of lack of communication and not objective information about this region, there are a lot of stereotypes regarding the Middle East countries including geographic and economic ones. The Middle East is believed to be a region of religious extremism and terrorism, and gender inequality etc. The main elements, which form the Middle East intercultural communication and enable establishment of personal connections and understanding, development of economic relations and start of business relations, were emphasized.

The role of historic heritage in forming modern Middle East and support of socio-economic development of the countries in this region was analyzed. Historic factors which were dominant in the development of these countries in each historic period were investigated. Basic regional values began to form much earlier than the Middle East countries were formed particularly during the period of the Islamic golden age, technologies and scientific progress made favorable conditions for innovations. It was proved that at that time, trade became of a new form; social infrastructure was formed; gradual urbanization was in the process and Islamic legal system was originated. Events which caused a considerable social tension in the region and confrontation between conflict groups were identified. In general, after colonial period of the Middle East countries is characterized by poor developed political institutions, frequent ethnic conflicts, inter-confessional conflicts and these consequences are traced during a long period. Among historic factors of arisen of such situation it should be highlighted that the dissolution of the Ottoman Empire caused forming a new political world map and some tension in the region. There were identified the factors which cause problems and hinder the constant development.

In thesis, it is proved that to objectively estimate socio-economic development of the Middle East countries, it should be used complex approach which includes historic, political, economic, social and cultural measurements. The determinants of socio-economic development of the Middle East countries were provided and their characteristics were made. The complex interaction of the main determinants was proved. The main units of system determinants which form socio-economic landscape of the countries, influence the welfare of the nation, its life and economic growth were distinguished.

To discuss system determinants of socio-economic development of the Middle East countries, the interpretation of the model of Porter's Five Forces was made, according to which the next factors were identified as the main: state policy and legal system; economic factors and technologies; cultural traditions and social factors; constant development policy; ecological practices. The main system determinants of socio-economic development of the Middle East were formed and investigated in details. It was proved that they define its dynamics and challenges for the region. There

are the following economic factors: economic growth; market structure and export of oil; unequal social income and absence of social unity; management of resources; investment surrounding and investment climate, which are formed by political stable situation, legal surrounding and ease of doing business. Among social factors attention is focused on demographical processes, development of human capital, cultural diversity and values etc.

Water shortage was distinguished as an impact factor on environment because it is a problem in the most countries of the Middle East which prevents agrarian development and general stability of the region. For example, a high sensitivity to transborder water risks and climate change is characteristic feature for Jordan. A high dependence on desalination is defined as a risk for water supply in Saudi Arabia.

It was proved that the values in the Middle East countries are the main elements of civilization measurement for socio-economic development. They are rooted in cultural, religious and traditional norms however they are changed under the impact of modern geopolitical and geo-economic processes. It was proposed to define civilization determinants of socio-economic development as the set of dominant factors formed under the influence of a rich civilization heritage of the region and embrace ancient traditions, systems of values and social norms which are in collective consciousness, influence socio-economic development of the countries through economic, social, legal and political systems and enable analyzing multi aspect of socio-economic dynamics of the region. The main civilization system determinants were formed.

It was suggested a structural and logic research scheme of impact of civilization determinants on socio-economic development of the Middle East countries on the base of which methodological base for evaluation of such type was formed. It was proved that evaluation of socio-economic development of the countries includes economic area, ecological, social, political and other that is why there are factors which are difficult to quantify for example cultural and religious however their impact is very considerable in this region. The stages for making factor analysis to evaluate mutual impact of civilization determinants and indicators of socio-economic development in the Middle East countries were proposed in the thesis.

Having monitored socio-economic development of the Middle East countries it was investigated that the region has its contrasts according to indicators of human and economic development. It was proved that the analysis of indicators needs to be improved by evaluation of differences between countries. For a chosen group of indicators, the indicators of variation and description statistic characteristics according to which the division of the Middle East countries was made, a level of gap between countries with the biggest and the least meanings of indicators was defined. It was revealed that the fluctuation of indicators of Peace Index, Social Progress Index and Human Capital Index in investigated aggregates is less than 33%. Asymmetry of socio-economic development in the region of the Middle East was proved according to the calculation results.

It was grounded that driving forces for most economies, the indicators of GDP of which are higher than a medium level, are that those countries have deposits of oil and gas. In the research, it was analyzed the regional distribution of the world reserves of oil and its production. A considerable impact of the countries of this region on the global energy market and their dependence on the conjuncture of the oil market was revealed. The impact of pandemic COVID-19 on deepening of socio-economic inequality in the region was identified. Among socio-economic problems in this region, the attention was paid to the risks of food security and initiatives were formulated which will give possibility for the governments of the countries to solve problems in supply of food security, overcoming of current and local food crises, and promote national market development.

The correlation method and instruments of factor and canonical analysis were chosen for evaluation of the impact of civilization determinants on socio-economic development of the Middle East countries. Connections between indicators, which characterize civilization determinants and socio-economic development, were identified. There was formulated the hypothesis about the existence of impact of the main civilization determinants on indicators, which show economic, social, ecological components of the development and on the base of building a matrix of correlation, pair of civilization determinants and measurements for socio-economic development for which tight correlation exists.

Factor analysis was made and according to results of the method of main components two factors were identified. Variables, which have a tight connection with these factors, were identified. Factor 1 may present economic and technological development. The results of factor analysis for the second chosen factor indicate essential impact on this factor of variables connected with social progress, democratic government, gender equality, healthcare, life expectancy of the population, human capital and perception of corruption. This factor defines processes which are formed under the influence of civilization development, culture and traditions. Consequently, it is the evaluation for civilization determinants.

Received results were proved by data shown in the graph of factor loadings. Having made factor analysis using the method of main components, analytical factor model was built. Three groups of the Middle East countries were formed according to the defined levels of socio-economic indicators and civilization determinants of analyzed countries. Graphic analysis of the research results of connections between definite levels (low, medium and high) of socio-economic development (Factor 1) and civilization determinants of analyzed countries proved a direct connection between groups of the countries within levels.

Taking into account the results of factor analysis canonic analysis was made, the essence of which is in revealing dependence between Factor 1 and Factor 2. Received results are statistically valuable. Calculated canonical meaning R (0.99048) shows a tight correlation between variables in the first and in the second sets. According to the results of received canonical loadings, a canonical model was built and a diagram for dispersion of canonical meanings on which essential explosions are not noticed was formed.

It was substantiated that the Middle East is a region on the security of which different internal and external factors have impact including historic, political, economic and cultural ones. The principal external factors were highlighted and security challenges were described in details. Separate ethnic regional conflicts, which are of historic origin and influence on internal stability of the countries (for example the Kurdish question) were analyzed. The tense factors in the region of the Middle East, which are deepened by interference of external global players, were highlighted.

The specifics of the activity and interests of different actors in the region of the Middle East were analyzed. It was proved that many decisions, which destabilize the situation in the region, are taken in the centers of power where everyone has his own interests. The main diagonals of instability and indifference in the region and participation of regional actors were defined.

The role of civilization determinants in forming the processes of financial integration in the Middle East was shown. It was described in details that the process of forming of financial integration in the region is made under the influence of different factors but regional initiatives play an important role. The main characteristics of Islamic finance, where a considerable attention is paid to the solution of socio-economic problems, were analyzed. On the base of the developed principal approaches to Islamic finance, it was proved that they reflect a deep cultural, religious and civilization impact which forms their structure and principles.

The activity of implementation of financial technologies in the Middle East countries was defined. It can be traced in forming platforms of digital payments, development of online banking, transnationalization of banking services, expand access to financial services, implementation of technologies of block chain and crypto currency. The role of the main leading countries in implementing fintech in the region was analyzed.

On the base of the analysis of the retrospective of cooperation between Ukraine and the Middle East countries, the importance of Middle East vector in foreign policy, which needs activation, was proved. The main trade partners of our country among the countries of this region were distinguished. The attention was paid on common features and positive sides from cooperation between Ukraine and Turkey. The hypothesis about sensitivity of foreign trade of Ukraine from the trade with the Middle East countries was suggested. According to the results of calculations inconsiderable level of sensitivity was revealed. Conclusions were made on the base of data about volumes of foreign trade of Ukraine taking into account export and import with the Middle East countries.

Having applied SWOT-analysis, advantages and disadvantages, possibilities, and threats for cooperation of Ukraine with the Middle East countries were defined.

Defined possibilities have a considerable effect for the development of socio-oriented economy of Ukraine. The importance to strengthen political and economic relations between countries, extension of diplomatic visits and bilateral talks for activation of cooperation, development of public, including economic diplomacy was justified. The directions for extension of the presence of Ukraine in the Middle East countries and promoting the image of Ukraine in the region forming new possibilities for communication and making close relationship with the Middle East countries were proposed.

Key words: civilization determinants, socio-economic development, the Middle East, global instability, national interests, geopolitical challenges, local conflicts and wars, social stratification, economic sanctions, Islamic finance, fintech, economic cooperation of Ukraine, public diplomacy, pandemic COVID-19.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

У зарубіжних виданнях,

що включені до міжнародних наукометричних баз Scopus:

1. Popadynets N., Polishchuk O., Bilyk R., Peretiatko L., Yakymchuk A., Zapukhlyak V., Zastavnyu A., Turala M. The Review Of Trends And Foreign Direct Investment Estimates In Ukraine And Poland. Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development. 2023. Vol. 46, no. 2. P. 166–182. URL: <https://ejournals.vdu.lt/index.php/mtsrbid/article/view/4742/2765>. (0,8 д.а., особисто автору – 0,2 д.а.: обґрунтовано показники, які впливають на економічний розвиток країн).

Статті у наукових виданнях,

включених до переліку наукових фахових видань України:

2. Живко М. А., Запукхляк В. З., Заставний А. Р. Відмінності інтеграційних пріоритетів країн Європи, Близького Сходу та Африки. Економічний аналіз. 2020. Т. 30, № 2. С. 24–32. URL: <http://econa.wunu.edu.ua/index.php/econa/article/view/1992/6565657077>. (0,6 д.а.,

особисто автору – 0,3 д.а.: проаналізовано особливості інтеграційних процесів на Близькому Сході).

3. Живко М. А., Заставний А. Р., Іващук О. В. Цивілізаційні виклики глобального економічного розвитку. Регіональна економіка. 2020. № 4 (98). С. 131–142. URL: http://re.gov.ua/re202004/re202004_131_ZhyvkoMA,ZastavnyyAR,IvashchukOV.pdf. (0,8 д.а., особисто автору – 0,3 д.а.: обґрунтовано роль соціокультурних чинників у глобальному економічному розвитку).

4. Іващук І. О., Заставний А. Р. Країни Близького Сходу в глобальній економіці: сучасні тенденції розвитку та питання безпеки. Економічний аналіз. 2021. Т. 31. № 2. С. 136–147. URL: <http://econa.wunu.edu.ua/index.php/econa/article/view/1940/6565657000>. (0,68 д.а., особисто автору – 0,4 д.а.: ідентифіковано виклики і загрози на Близькому Сході, які впливають на стабільність та економічний розвиток країн регіону).

5. Іващук І. О., Кравчук Н. Я., Іващук О. В., Заставний А. Р. Країни Арабського світу в сучасних геоекономічних процесах: детермінанти розвитку та прогресу. Інноваційна економіка. 2022. № 2-3. С. 85–97. URL: <http://www.inneco.org/index.php/innecoua/article/view/959/1084>. (1,0 д.а., особисто автору – 0,4 д.а.: проаналізовано впровадження фінансових технологій в країнах Близького Сходу).

6. Іващук І. О., Заставний А. Р. Цивілізаційні детермінанти та історичні виклики стабільності на Близькому Сході. Економічний простір. 2023. № 186. С. 7–12. URL: <http://prostir.pdaba.dp.ua/index.php/journal/article/view/1282/1234>. (0,7 д.а., особисто автору – 0,4 д.а.: розкрито роль історичних чинників у формуванні стабільності на Близькому Сході).

7. Живко М. А., Заставний А. Р. Фрагментація Близького Сходу: соціальний та економічний аспект. Регіональна економіка. 2023. № 2 (108). С. 146–155. URL: https://re.gov.ua/re202302/re202302_146_ZhyvkoMA,ZastavnyyAR.pdf. (0,65 д.а., особисто автору – 0,4 д.а.: проаналізовано фактори, які вплинули на соціально-економічну фрагментацію на Близькому Сході).

8. Нагірна Н. І., Заставний А. Р. Проблема продовольчої безпеки для країн Близького Сходу та її соціально-економічний вимір. Бізнес-інформ. 2023. № 7. С. 22–29. URL: http://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2023-7_0-pages-22_29.pdf. (0,76 д.а., особисто автору – 0,5 д.а.: проведено оцінювання стану продовольчої безпеки в країнах Близького Сходу).

У інших виданнях апробаційного характеру:

9. Заставний А. Р. Цивілізаційні виміри глобального розвитку в сучасних умовах. Економіка, облік та право: проблеми, тенденції, досягнення : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 21 груд. 2020 р.). Полтава : ЦФЕНД, 2020. С. 25–26. (0,1 д.а.).

10. Заставний А. Р. Безпекові виклики на Близькому Сході. Information and innovation technologies In the XXI century. Materiały 5 International scientific Conference University of Technology (Katowice, 15-16 Sept. 2022). Katowice, 2022. P. 51–53. (0,2 д.а.).

11. Заставний А. Р. Країни Близького Сходу в постпандемічний період. Інноваційні процеси економічного та соціально-культурного розвитку: вітчизняний та зарубіжний досвід : тези доп. XVI Міжнар. наук.-практ. конф. мол. учен. і студ. Тернопіль : ЗУНУ, 2023. С. 38–40. (0,2 д.а.).

12. Заставний А. Р. Індустрія гостинності країн Близького Сходу в умовах глобальних економічних викликів. Перспективи індустрії гостинності та міжнародного бізнесу: світові тенденції та національні пріоритети : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 18–19 трав. 2023 р.). Тернопіль : ЗУНУ, 2023. С. 142–144. (0,14 д.а.).

13. Заставний А. Р. Економічне співробітництво України з країнами Близького Сходу. Formation of innovative potential of world science: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the V International Scientific and Theoretical Conference (Tel Aviv, July 28, 2023). Tel Aviv: European Scientific Platform. P. 27–29. (0,2 д.а.).

14. Заставний А. Р. Роль цивілізаційних цінностей в економічному розвитку країн та особливості для Близького Сходу. Інноватика в сучасній освіті та науці:

теорія, методологія, практика : матеріали VI Міжнар. літн. наук. симп. (м. Одеса, 28–29 лип. 2023 р.). Запоріжжя : АА Тандем, 2023. С. 80–82. (0,15 д.а.).

15. Заставний А. Р., Угрин Б. В. Процеси фінансової інтеграції на Близькому Сході. Scientific method: reality and future trends of researching: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the II International Scientific and Theoretical Conference, (Zagreb, Aug. 25, 2023). Zagreb : European Scientific Platform. 2023. Р. 88–89. (0,2 д.а., особисто автору – 0,1 д.а.: визначено основні передумови та виклики фінансової інтеграції на Близькому Сході).

16. Заставний А. Р., Оконський М. І. Екологічні виклики для економічного розвитку країн Близького Сходу. Modernization of today's science: experience and trends: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the IV International Scientific and Theoretical Conference, (Singapore, Sept. 22, 2023). Singapore : European Scientific Platform. 2023. Р. 42–43. (0,12 д.а., особисто автору – 0,06 д.а.: проаналізовано екологічні проблеми, які впливають на соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу).

ЗМІСТ

Вступ	3
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ОСНОВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН БЛИЗЬКОГО СХОДУ	
1.1. Теоретичні підходи до ідентифікації країн Близького Сходу у глобальних координатах	13
1.2. Історичний контекст цивілізаційного розвитку країн Близького Сходу...	34
1.3. Цивілізаційна складова системних детермінант соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу	46
Висновки до розділу 1	66
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ЗРІЗУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН БЛИЗЬКОГО СХОДУ	
2.1. Методика дослідження впливу цивілізаційних детермінант на соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу	68
2.2. Моніторинг соціальної стратифікації та економічної нерівності в регіоні...	81
2.3. Факторна оцінка взаємовпливу цивілізаційних детермінант та соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу	107
Висновки до розділу 2	128
РОЗДІЛ 3. СТРАТЕГІЧНІ ВЕКТОРИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН БЛИЗЬКОГО СХОДУ В КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	
3.1. Зовнішні впливи та безпекові виклики на Близькому Сході	130
3.2. Вплив цивілізаційних детермінант на формування фінансового середовища й інновацій на Близькому Сході	145
3.3. Основні вектори економічної співпраці України з країнами Близького Сходу в контексті цивілізаційних викликів	164
Висновки до розділу 3	180
ВИСНОВКИ	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	188
ДОДАТКИ	211

ВСТУП

Актуальність теми. Глобалізація у XXI ст., незважаючи на переваги, є суттєвим викликом для економічного розвитку країн і соціального прогресу. Під впливом глобальних змін одні країни підвищують власне лідерство у світі, а інші стають більш вразливими та залежними, особливо якщо їхній економічний потенціал не розкритий повною мірою. Сучасна система побудови міжнародних економічних відносин між країнами свідчить, що вони не є ізольованими одна від одної і щороку зростає їхня залежність від глобальних трендів розвитку, політики міжнародних організацій і країн–світових лідерів. Разом з тим, незважаючи на значну зовнішню підтримку, багато країн не можуть обрати ефективну модель розвитку. Історія має достатньо прикладів, коли країна або регіон стають ареною зіткнення та конфронтації інтересів країн-лідерів. Відповідно всередині зростає політична напруга та загострюються локальні конфлікти, які мають соціально-економічні наслідки. Водночас різноманіття культур, традицій, ціннісних характеристик розвитку країн, стартові умови інтеграції у глобальний простір, нерівномірність володіння ресурсами суттєво впливають на просторову асиметричність глобального розвитку, дистанціюють країни одна від одної.

Такий аспект набуває значної актуальності для країн Близького Сходу, який залишається історично визначеним центром геополітичних інтересів і регіоном із багатою культурною спадщиною й історичним минулим; територією, за домінування на якій дотепер триває боротьба між зовнішніми акторами, яка дестабілізує економічний розвиток країн регіону та має зворотний ефект впливу на глобальне середовище. Для Близького Сходу питання економічного та соціального розвитку взаємопов'язані з питаннями безпеки і стабільності, оскільки донині наявні проблеми, які сформувалися історично і не отримали вирішення впродовж десятиліть.

Значна частина наукових досліджень із питань історичного, соціально-економічного, політичного розвитку країн Близького Сходу та їхньої ролі у міжнародних відносинах належить зарубіжним ученим. Ці питання досліджують

представники різних наукових шкіл: соціологи, історики, мовознавці, релігієзнавці, економісти. В останні роки до розробок такої проблематики долучаються і українські вчені. Зокрема, визначену проблематику у своїх працях розглядали О. Балануца, Д. Ейкельман, І. Зварич, Р. Зварич, І. Іващук, О. Коппель, Н. Кравчук, В. Куриляк, Б. Льюїс, З. Луцишин, О. Мозговий, М. Муашер, Б. Парахонський, Б. Саїду, Д. Снайдер, К. Спенсер, О. Субочев, С. Тальяпетра, О. Тулай, К. Фліссак, С. Хантінгтон, М. Хассан, В. Швед, О. Юркевич та ін. У структурі міжнародних організацій діють відділи та працюють фахівці, які здійснюють дослідження країн Близького Сходу і Північної Африки, висвітлюють окреслені питання у наукових працях, аналітичних доповідях та звітах. Такий підхід є об'єктивним, оскільки процеси глобалізації спричиняють нові виклики для країн Близького Сходу, питання безпеки яких потребують швидкого вирішення, в тому числі щодо забезпечення економічного розвитку та безпекової політики з огляду на нестабільність глобального економічного середовища й геополітичні зміни. Крім того, сучасна наукова думка не повною мірою відображає взаємозв'язок цивілізаційних чинників та історичної ретроспективи із соціально-економічним розвитком країни саме регіону Близького Сходу, має фрагментарний характер. Актуальність і необхідність вирішення цих питань визначили актуальність дослідження, вибір його теми та структури дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота пов'язана з темами наукових досліджень Західноукраїнського національного університету, а саме виконувалася в межах роботи з надання науково-професійних послуг за господарським договором «Надання консультативних послуг з питань роботи на платформі «NAZOVNI», яка є сервісом глобалізації українського бізнесу та головним інструментом просування експорту за кордон за сприяння українських посольств» (Наказ ЗУНУ № 219 від 27.06.2023 р.) та за господарським договором «Геоелектронічні інтереси України та експортні можливості» (державний реєстраційний номер 0123U104400); науково-дослідних робіт кафедри міжнародних відносин та

дипломатії: «Стратегічні домінанти економічної дипломатії в контексті формування нової конфігурації світового порядку» (державний реєстраційний номер 0121U111026), при розробці розділу «Моделі економічної дипломатії та типи геостратегічної політики України в умовах нового світового порядку»), де автором висвітлено основні напрямки співпраці України з країнами Близького Сходу; «Новітні тренди розвитку міжнародних відносин» (державний реєстраційний номер 0123U100872), при розробці розділу «Геополітична та геоекономічна фрагментація світу»), в межах якого автором обґрунтовано фрагментацію та поляризацію країн Близького Сходу за показниками соціально-економічного розвитку; а також кафедри міжнародної економіки: «Геоекономічні та цивілізаційні виклики розвитку глобальної економіки» (державний реєстраційний номер 0121U111077), при розробці розділу «Цивілізаційні виклики економічного розвитку країн Близького Сходу», де автором систематизовано виклики для країн Близького Сходу, які сформувалися історично та мають цивілізаційний контекст.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є наукове обґрунтування концептуальних засад впливу цивілізаційних детермінант на особливості соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу та розробка прикладних рекомендацій щодо пріоритетів співпраці України з країнами цього регіону.

Відповідно окресленої мети, у дослідженні визначено такі завдання:

- сформулювати теоретичні підходи до ідентифікації країн Близького Сходу для деталізації їхніх сутнісних характеристик, що суттєво вирізняють регіон у глобальних координатах;

- розкрити еволюцію розвитку країн Близького Сходу для визначення основних етапів та історичних подій, що вплинули на соціально-економічну й політичну системи регіону;

- узагальнити системні детермінанти соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу для виокремлення тих, які сформувалися під впливом історично-цивілізаційних чинників;

– запропонувати методологічний інструментарій для емпіричного аналізу та оцінювання впливу цивілізаційних детермінант на соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу;

– здійснити компаративний аналіз соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу для підтвердження гіпотези соціальної стратифікації та економічної нерівності в регіоні;

– провести аналіз взаємовпливу цивілізаційних детермінант і соціально-економічного розвитку для визначення факторів, що відображають сукупність вимірників (показників) соціально-економічного розвитку (Фактор 1) та системних цивілізаційних детермінант (Фактор 2) і встановлення зв'язків між ними;

– проаналізувати локальні конфлікти та зовнішній вплив основних акторів на Близькому Сході для оцінювання безпекових викликів в регіоні;

– виявити сучасні тенденції розвитку ісламських фінансів у регіоні для визначення їхнього впливу на формування інноваційного фінансового середовища та впровадження фінансових технологій у країнах Близького Сходу;

– окреслити вектори економічної співпраці України з країнами Близького Сходу для обґрунтування стратегічних напрямків побудови соціально орієнтованої економіки в процесі цивілізаційних трансформацій.

Об'єктом дослідження є процеси соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу.

Предметом дослідження є теоретичні та прикладні аспекти формування цивілізаційних детермінант соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу.

Методи дослідження. Для досягнення мети та виконання окреслених завдань у дисертаційній роботі використано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, які взаємодоповнюють один одного та забезпечили достовірність отриманих результатів: історико-логічний метод – для з'ясування історичного контексту соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу; філософський метод, у тому числі діалектичний, – для

критичного аналізу фундаментальних питань ціннісного базису соціально-економічного розвитку країн і логічного обґрунтування ролі цивілізаційних цінностей в економічному розвитку регіону Близького Сходу; метод теоретичного узагальнення – при обґрунтуванні категоріально-понятійного апарату дослідження; метод системного аналізу – при формуванні теоретичних підходів до ідентифікації країн Близького Сходу; методи індукції та дедукції – для формулювання гіпотез і теорій, висновків про закономірності впливу цивілізаційних детермінант на соціально-економічні процеси в країнах Близького Сходу; метод порівняння – для встановлення спільних і відмінних рис між країнами Близького Сходу за впливом цивілізаційних детермінант на соціально-економічні процеси; метод статистичного аналізу – для обґрунтування фрагментації соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу та визначення його просторових і часових асиметрій, встановлення закономірностей її кореляцій з цивілізаційними детермінантами; методи економетричного моделювання – при проведенні кількісного оцінювання впливу цивілізаційних чинників на соціально-економічні показники та визначенні залежностей; методи аналізу інформації, зокрема SWOT-аналіз, – при визначенні реалій і перспектив співпраці України з країнами Близького Сходу; метод графічної візуалізації – для відображення основних положень і результатів дисертації.

Інформаційну основу дисертаційної роботи становлять наукові статті та монографії українських і зарубіжних учених із питань соціально-економічного розвитку регіону Близького Сходу та його історичного й цивілізаційного базису, законодавча база і національні стратегії соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу та України, національні та регіональна економічна статистика, бази даних Організації Об'єднаних Націй, Світового банку, Міжнародного валютного фонду та інших інституцій, звіти неурядових організацій й аналітичних центрів із питань цивілізаційного і соціально-економічного розвитку, антропологічні та соціологічні дослідження соціальних норм, культурних практик, релігійних вірувань у країнах Близького Сходу, ресурси

мережі Інтернет.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в поглибленні концептуальних засад цивілізаційних детермінант соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу та окресленні стратегічних векторів співпраці України з країнами цього регіону.

У процесі дослідження одержані такі найбільш вагомі наукові результати:
вперше:

– запропоновано методологічну послідовність дослідження через нетрадиційний науковий конструкт, відповідно до якого соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу визначається цивілізаційними детермінантами, що охоплюють східну духовність, унікальну історичну спадщину, ісламський релігійний компонент, віддзеркалюючи норми і цінності, моделі поведінки та етнокультурні особливості, і не дають можливості повністю запозичувати західні економічні моделі, що ґрунтуються на індивідуалізмі та прагматизмі. Практичне застосування такого підходу дало змогу на основі факторного аналізу виявити фактори, що відображають сукупність вимірників (показників) соціально-економічного розвитку та системних цивілізаційних детермінант, що суттєво вирізняють регіон у глобальних координатах; ідентифікувати змінні, які демонструють найбільш щільний зв'язок із факторами. За результатами факторного аналізу проведено канонічно-кореляційний аналіз, на основі якого підтверджено вплив цивілізаційних детермінант на соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу;

удосконалено:

– теоретичні підходи до ідентифікації країн Близького Сходу в умовах зміни глобального ландшафту та регіональної динаміки, на основі чого виокремлено основні ознаки, які дали змогу ідентифікувати їх з-поміж інших країн арабського світу; спростувати чи підтвердити основні наративи й стереотипи про країни регіону Близького Сходу; обґрунтувати необхідність врахування цивілізаційних детермінантів та унікальної історичної спадщини

країн регіону при розробці економічних стратегій їхнього розвитку; виявити концепти міжкультурної комунікації;

– методику аналізу локальних конфліктів і зовнішнього впливу основних акторів на Близькому Сході для оцінювання безпекових викликів у регіоні, що дало змогу: ідентифікувати основних акторів, які детермінують вектори соціально-економічного розвитку країн регіону та впливають на стабільність у цьому регіоні, згасання/активізацію локальних конфліктів; систематизувати основні чинники напруженості в регіоні; деталізувати зовнішні впливи в історичному, політичному, економічному, культурному та релігійному контекстах. На основі компаративного аналізу визначено основні безпекові виклики на Близькому Сході, що мають динамічний і багатоаспектний характер: тероризм, політична нестабільність, збройні конфлікти та війни, поширення зброї масового знищення, проксі-війни та зовнішні втручання;

набули подальшого розвитку:

– підходи до системного аналізу домінантних ознак формування інноваційного фінансового середовища на основі впровадження новітніх фінансових технологій у країнах Близького Сходу, що дало змогу ідентифікувати особливості та сучасні тенденції розвитку ісламських фінансів у регіоні, які мають історичне минуле й визначені цивілізаційними детермінантами, проте є доволі релевантними до сучасних глобальних викликів;

– теоретико-методологічні підходи до дослідження системних детермінант соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу, які сформувалися під впливом різних етапів історично-цивілізаційного розвитку та визначають соціально-економічний ландшафт країн регіону, впливаючи на загальний добробут, якість життя населення й економічне зростання. Такий підхід дав змогу виокремити системні детермінанти та визначити їхні характерні ознаки: мають міждисциплінарний характер; враховують структуру системи та взаємодію між її елементами; впливають на результативність функціонування системи; не завжди мають кількісний вимір, але можуть здійснювати значний вплив на систему; не є статичні. Із використанням PESTEL-аналізу проведено оцінювання

системних детермінант у країнах Близького Сходу та деталізовано їхню цивілізаційну складову;

– теоретико-емпіричне обґрунтування та структуризація детермінантів соціальної стратифікації й економічної нерівності країн Близького Сходу, що дало можливість виокремити динамічні та структурні зміни в регіоні, виявити і підтвердити асиметрії його соціально-економічного розвитку, зумовлені залежністю країн-лідерів від нафтових ресурсів; запропонувати практичні рекомендації з впровадження ініціатив, спрямованих на вирішення гуманітарних проблем і питань продовольчої безпеки в цьому регіоні. Встановлено, що в регіоні Близького Сходу сформована група країн-лідерів, наприклад, 6 країн мають показники, значення яких суттєво вищі від середнього значення ВВП на одну особу, здебільшого це країни, які володіють нафтовими ресурсами, 1 країна – Оман – має рівень, близький до середнього, 5 країн мають значення показника, що суттєво менші від середнього, і 2 країни – Сирія і Ємен – мають показники, значення яких менші в 5 разів від середнього. Приблизно такий розподіл зберігається за іншими показниками;

– обґрунтування основних векторів реалізації Україною близькосхідної зовнішньоекономічної політики на основі здійсненої періодизації відносин з країнами Близького Сходу з виокремленням базових характеристик кожного етапу; на основі SWOT-аналізу визначено сильні та слабкі сторони, ідентифіковано ризики й можливості економічної співпраці України з країнами Близького Сходу, окреслено стратегічні напрями побудови соціально орієнтованої економіки України в контексті цивілізаційних викликів і сучасних глобальних трансформацій.

Практичне значення одержаних результатів. Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає у розробці прикладних рекомендацій щодо врахування впливу цивілізаційних детермінант при визначенні стратегічних векторів соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу. Основні положення дисертації доведено до рівня практичних пропозицій і взято для впровадження: Державним підприємством «Генеральна дирекція з

обслуговування іноземних представництв» (довідка № 132/МУ від 12.07.2023 р.), Управлінням стратегічного розвитку міста Тернопільської міської ради (довідка № 100/2 від 28.09.2023 р.); громадською організацією «Україна по-арабськи» (довідка № 115/11/23 від 04.10.2023 р.), Торгово-промисловою палатою України (довідка № 3214/10 від 14.10. 2023 р.).

Основні положення та результати дисертації використано у навчальному процесі Західноукраїнського національного університету, зокрема при викладанні дисциплін «Міжнародна економічна політика», «Міжнародне співробітництво», «Міжнародні відносини та світова політика», «Геополітичні виміри міжнародних економічних відносин», «Україна в сучасних геополітичних процесах», «Міжнародні системи та глобальний розвиток» (довідка № 126-31/1386 від 26.06.2023 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаним науковим дослідженням. Наукові положення, що виносяться на захист, отримані автором особисто. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, використано лише ті ідеї та положення, які є особистим науковим здобутком.

Апробація результатів дисертації. Основні ідеї, положення, теоретичні й практичні висновки і результати дисертаційної роботи, які доповідалися та отримали схвальні відгуки, оприлюднено на таких всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях: «Економіка, облік та право: проблеми, тенденції, досягнення» (м. Полтава, 2020 р.), «Information and innovation technologies In the XXI century» (Katowice, 2022), «Інноваційні процеси економічного та соціально-культурного розвитку: вітчизняний і зарубіжний досвід» (м. Тернопіль, 2023 р.), «Перспективи індустрії гостинності та міжнародного бізнесу: світові тенденції та національні пріоритети» (м. Тернопіль, 2023 р.), «Formation of innovative potential of world science» (Tel Aviv, 2023), «Інноватика в сучасній освіті та науці: теорія, методологія, практика» (м. Одеса, 2023 р.), «Scientific method: reality and future trends of researching» (Zagreb, 2023), «Modernization of today's science: experience and trends» (Singapore, 2023).

Публікації. За результатами дисертаційної роботи опубліковано 16 наукових праць загальним обсягом 7,3 д. а. (з яких особисто автору належать 4,05 д. а.), у тому числі: 6 праць – у наукових фахових виданнях, 1 публікація – в іншому виданні, 1 публікація – у науковому періодичному виданні іншої держави і 8 публікацій за матеріалами міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференцій.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і 16 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 240 сторінок, з них 187 сторінок основного тексту. Дисертація містить 23 таблиці, 47 рисунків та 16 додатків на 30 сторінках. Список використаних джерел налічує 226 найменувань на 23 сторінках.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ОСНОВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН БЛИЗЬКОГО СХОДУ

1.1. Теоретичні підходи до ідентифікації країн Близького Сходу у глобальних координатах

Глобальні трансформації останніх десятиліть здійснюють певний вплив на розвиток регіональних економік й окремих країн, проте ці зміни доволі неоднозначні та диверсифіковані. Ті країни, які змогли швидко переорієнтувати свої національні економіки під запити глобальної економіки та забезпечити стабільність і безпеку на своїх територіях, залишаються в тренді та підвищують власний статус у геоекономічному просторі. Натомість багато країн проходять через низку трансформацій, модернізуючи не лише економічну і соціальну системи, а й політичну, посилюючи свою конкурентоспроможність на світових ринках [31].

Однією з особливостей глобального розвитку та розбудови сучасних міжнародних відносин є часта, іноді непрогнозована, зміна позицій країн, поглиблення існуючих загроз у сфері безпеки, фрактальний характер поширення викликів для національних економік. Відповідно утворення осередків небезпеки поглиблює складну ситуацію із підтримання стабільності у світі. Разом з тим, «...десятки країн ... не готові адаптуватися до імперативів глобального розвитку. У результаті зростає розрив між ними і країнами – глобальними лідерами, консервується стратифікація геопростору і глибока маргіналізація аутсайдерів глобального розвитку, що сукупно зумовлює ускладнення існуючої системи геополітичних і геоекономічних відносин, зіткнення інтересів гетерогенних економічних, політичних і соціальних агентів і неоднорідних акторів світової економіки, що переконливо свідчить про дивергенцію глобального розвитку» [45].

Якщо характеризувати глобальний розвиток, то глобалізація охоплює різні складові, про що неодноразово у своїх працях наголошували як вітчизняні, так і зарубіжні вчені [43]. Так, основний акцент зроблено на економічних відносинах, оскільки саме вони найбільше зазнають змін і піддаються гармонізації й уніфікації, що дає змогу країнам виробляти спільну або наближену економічну (торговельну, інвестиційну та ін.) політику. Науковці однозначні в своїх позиціях, що глобалізація охоплює не лише економічну, інформаційну чи політичну сфери, вона ідентифікує ті тенденції, які відображають синхронні зміни в більшості країн, і безпосередньо пов'язана із цивілізаційними зсувами та вибухами. Як зазначає М. Михальченко, «...деякі соціуми (цивілізації) можуть мати схожу історію, але це не позбавляє їх власної унікальності» [51]. Такий акцент зміщує увагу щодо вирішення проблем глобального розвитку з глобального рівня на локальний, оскільки локальні цивілізації можуть мати різновекторний напрям розвитку, формуючи таким чином всесвітню історію [38].

Окреслене підтверджує, що оцінювати глобальний розвиток слід крізь призму регіонального та субрегіонального рівнів, щоб достовірно оцінити детермінанти його піднесення або сповільнення. Адже, незважаючи на позитивні ефекти наслідки глобалізації, вона супроводжується багатьма парадоксами, на яких наголошують учені. Серед таких можемо назвати «парадокс глобалізації» Дені Родріка [104], який описує суперечності глобалізації.

Науковці пропонують розглядати глобалізацію як соціальний феномен у трьох вимірах: соціально-економічному, соціально-політичному, соціально-культурному [77]. Відповідно глобальний розвиток може оцінюватися крізь соціально-культурну призму, яка найбільш точно характеризує його цивілізаційну складову. Саме у цьому приховано відмінності ведення бізнесу між країнами, поведінки суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, ставлення до екологічних проблем і сталого розвитку загалом.

Економічний розвиток країн формується під впливом багатьох чинників, які можуть бути внутрішніми та зовнішніми, загальними і властивими саме цим

країнам. Погоджуємося, що «...економічний розвиток вимагає певної політичної стабільності, інвестицій і поєднання державних і приватних ініціатив для збільшення економічного потенціалу» [113], тому традиційно серед детермінант економічного розвитку країн більшість учених виділяє: людський капітал, який у тому числі охоплює освіту та здоров'я населення; географічне розташування і природні ресурси, доступ до яких забезпечує країнам певні переваги порівняно з тими, де такі ресурси є в незначній кількості; макроекономічну та політичну стабільність; рівень розвитку інфраструктури і технологічний прогрес (в останні роки саме інноваційний чинник для багатьох країн стає визначальним для розвитку); функціонування сильних і дієвих економічних інститутів; іноземні інвестиції та міжнародну фінансову допомогу; залучення в міжнародну торговельну систему; соціальні та культурні чинники.

У таких умовах традиційні теоретичні концепції розвитку світового господарства та глобальної економіки потребують доповнення та врахування змін. Тривалий період часу теорія систем І. Валлерстайна була основною при дослідженні нерівностей у глобальному просторі. Відповідно світова система формується з національних економік, які під впливом процесів глобалізації стають взаємопов'язаними. Однак, з економічної точки зору І. Валлерстайн виокремлює таких «...три структурні позиції у світовій економіці - ядро, периферія та напівпериферія» [217]. Їх можна охарактеризувати таким чином: країни ядра (економічно сильні держави, які експлуатують два інших типи країн), напівпериферії (виступають своєрідним буфером, який стримує світ від надмірної поляризації, та за рівнем економічного розвитку мають риси як аграрних суспільств, так й індустріальних) і периферії (найменш розвинені країни, які є привабливими як джерела сировини та дешевої робочої сили). Про погляди І. Валлерстайна італійський економіст Дж. Валорі зауважив, що: «...холізм Валлерстайна деконструює міф про нації та міф традиційної економічної науки, що є особливо просвітницьким для розуміння історії та реконструкції як історичної, так і економічної системи, що лежить в основі старого світового порядку» [213]. Разом з тим, концепція зазнала певної критики

у наукових колах [158] та в умовах сьогодення потребує доповнення, оскільки не враховано появу нових акторів, які нині становлять значну конкуренцію країнам Заходу; переміщення акценту на інші, не менш важливі чинники: поряд з економічними чинниками, підвищують свою значущість технологічні, екологічні та соціальні. Водночас глобальну динаміку, яку визначають культурні та ідеологічні чинники, також не можна пояснити основними концептами теорії І. Валлерстайна, що оминає регіональні та цивілізаційні особливості розвитку.

Формування нового світового порядку сьогодні починає набувати нових сенсів. Наприклад, В. Степанов озвучує питання про становлення нової цивілізації та необхідність визначення соціального порядку, обґрунтовуючи це тим, що «...однією із загальних закономірностей, властивих розвитку суспільства на етапах соціально-економічних і науково-технічних перетворень, є культурні цикли, культурна революція та еволюція» [194].

Для багатьох країн із давньою історичною спадщиною цивілізаційні чинники є підґрунтям для економічного розвитку, оскільки формують базис економічної культури та поведінки, закладають основи економічної діяльності. Цю думку також висловлює і професор С. Сардак, який обґрунтовує, що в умовах глобальних трансформацій «...вплив цивілізаційних та культурних чинників на економічний розвиток постає вихідним і визначальним, але при цьому треба враховувати, що ознаки наявних цивілізацій почали зазнавати певної трансформації у напрямі їхньої гомогенізації, виокремлення «позацивілізаційного» сегмента та посилення конфронтації» [62].

Підтвердженням значущої ролі цивілізацій у сучасному глобалізованому світі є теорія С. Хантінгтона, який у своїй праці (1993 р.) зазначив, що джерелами конфлікту у світі, який виходить на нову фазу розвитку, будуть не ідеологічні й економічні причини, а саме культурні: «...національні держави залишаться найпотужнішими акторами у світових справах, але головні конфлікти глобальної політики будуть відбуватися між націями та групами різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій домінуватиме у глобальній політиці» [140]. У цьому разі майбутнє світу буде залежати також від здатності західних цивілізацій

взаємодіяти з іншими, в тому числі й з ісламською. Часто у вітчизняних дослідженнях науковці відстоюють позицію, що «...мусульманська цивілізація з її завжди високим рівнем релігійної свідомості складає значну конкуренцію західній» [33]. Разом з тим, не слід акцентувати на конкуренції, оскільки формування єдиної світової релігії найближчим часом не є можливим, а зіткнення в розуміння Хантінгтона – це певний розвиток.

Щодо формування так званого ядра кожної цивілізації вчений у своїй праці зазначив, що «...держави в цих цивілізаційних блоках часто мають тенденцію розподілятися концентричними колами навколо основної держави або держав, що відображає ступінь їхньої ідентифікації та інтеграції в цей блок. Не маючи визнаної центральної держави, іслам посилює свою загальну свідомість, але поки що розвинув лише рудиментарну спільну політичну структуру. Країни, як правило, перемагають країни зі схожою культурою та балансують проти країн, з якими їм бракує культурної спільності» [141]. З цією тезою важко погодитися, оскільки вбачаємо у такій постановці питання насправді бажання окреслити конфронтацію між цивілізаціями. Однак варто врахувати і час, і виклики, які існували наприкінці ХХ ст. коли ця праця побачила світ. Згідно з теорією С. Хантінгтона, цивілізаційні розбіжності сприятимуть конфліктам і відбуватимуться якраз на межі тектонічних цивілізаційних зсувів. Разом з тим, усупереч багатьом прогнозам, країни ісламського світу інкорпорують сучасні, наприклад, технології, інструменти фінансового ринку, але збереження ісламської ідентичності навіть в економічній сфері залишається на першому місці.

Ідеї С. Хантінгтона піддавалися неодноразово критиці, адже період його дослідження припав на час значних геополітичних змін, розпаду Радянського Союзу, загострення конкуренції між країнами та появи нових економічних лідерів, коли міжцивілізаційних діалог і досягнення консенсусу вважалися утопічною ідеєю. Окрім того, окремі протистояння між країнами пояснюються не лише цивілізаційними відмінностями, а й економічним інтересом.

Під впливом процесів глобалізації змінюється глобальний ландшафт, а окремі регіони починають розширювати свій вплив на вирішення глобальних проблем, збільшуючи власну присутність на світових ринках, підвищуючи свою роль у діяльності міжнародних організацій. Така регіональна інтернаціоналізація об'єктивно пояснюється посиленням основних вимірів глобальної інтеграції, серед яких: зростання міграції населення, в тому числі трудової, тобто поширення взаємозв'язку між багатьма людьми; розширення ділової активності та формування нових ділових зв'язків; розвиток інфраструктури, в тому числі дорожньої, аеропортової та ін. Регіони світу мають різні позиції у глобальному просторі. Одні з них характеризуються високим рівнем ВВП на одну особу, розвиненою системою соціального захисту, високоякісною системою освіти та інноваційними технологіями. В інших, поряд із швидкими темпами економічного зростання, суттєво відстають соціальна та екологічна складові розвитку. Однак у контексті останніх викликів щодо досягнення Цілей сталого розвитку та об'єднання зусиль для їхнього виконання, прогрес присутній у кожному регіоні, навіть якщо він є суттєво диверсифікований за країнами. Таким є регіон Близького Сходу, оскільки він представляє «...одну з найбільш динамічних і охоплених конфліктами частин міжнародної системи» [111].

Разом з тим, це регіон мусульманської ідентичності та єдності, які, за твердженням С. Хантінгтона, «...були ще більше стимульовані деколонізацією, демографічним зростанням, індустріалізацією та мінливим міжнародним економічним порядком, пов'язаним, серед іншого, з нафтовими багатствами під мусульманськими землями. Сучасні комунікації зміцнили і розвинули зв'язки між мусульманськими народами» [141]. Для них також, за С. Хантінгтоном, властиві внутрішньоцивілізаційні конфлікти, і ці суперечки часто мають дуже гострий характер. Водночас для цих держав характерним є ефект «спорідненої країни», коли країни однієї цивілізації об'єднуються проти іншої цивілізації, якщо конфлікт торкнувся однієї з них.

Зростання інтересу до регіону Близького Сходу обґрунтовується низкою геополітичних, геоекономічних, соціально-культурних й інформаційно-

технологічних чинників. На цьому акцентують увагу дослідники, зазначаючи, що «...Близький Схід є одним із найважливіших регіонів світу через геополітичну ситуацію, нафтові ресурси та святі місця» [183], тому «...наслідки політичних подій на Близькому Сході ... часто проявляються далеко за межами регіону» [183]. Поділяємо думку, що регіон Близького Сходу, «...будучи стратегічним перехрестям світу, формувався глобальними силами протягом тисячоліть. Окрім того, події, які виникли в цьому регіоні, часто мали набагато більший глобальний вплив» [111]. Навколо цього регіону існує достатньо стереотипів, які не завжди відповідають реальності. Часто він «...асоціюється з монархіями, авторитаризмом, серйозними порушеннями прав людини та жінок, терором і хаосом, багатими нафтою, але слаборозвиненими країнами, арабо-ізраїльськими, ірансько-ізраїльськими та ірансько-західними конфліктами, ризиком ядерного та хімічного масового знищення, зброєю, етнічними та міжконфесійними конфліктами» [110].

Зауважимо, що у дослідженнях поширені різні погляди науковців щодо ідентифікації країн Близького Сходу, наприклад: арабський світ, Близький Схід, країни Затоки. Загалом, у цих визначеннях багато спільних рис. Наприклад, країни Затоки також є частиною Близького Сходу та арабського світу; країни Близького Сходу частково належать до арабського світу. Разом з тим, існують основні відмінності між цими об'єднаннями та країнами, які до них входять (дод. А, табл. А.1).

Зазначимо, що ознаки, за якими проведено аналіз відмінностей, не є вичерпними та можуть бути доповнені або змінені, залежно від контексту дослідження. Разом з тим, країни Близького Сходу й арабського світу мають багато спільних цивілізаційних характеристик, які вплинули на їхній розвиток, але мають також політичні, культурні та історичні відмінності, які значно відрізняють їх.

Доволі часто обґрунтовується, що мова і релігія є визначальною ознакою для країн арабського світу або Близького Сходу. Наприклад, у Великій українській енциклопедії подається визначення арабської культури, що охоплює

«...духовні й матеріальні надбання (наукові, релігійні, філософські, освітні, літературно-мистецькі, архітектурні тощо) арабів та ін. народів великого географічного регіону, що утворився в 7–10 ст. внаслідок поширення ісламу, арабської мови, влади та впливу арабського Халіфату на території Близького і Середнього Сходу, Північної Африки, Південно-Західної Європи» [3].

Щодо формування арабської мови наведемо такі міркування. «Арабська мова, яка вперше з'явилася на північному заході Аравійського півострова, є членом семітської сім'ї мов, до якої також входять іврит та арамейська. Хоча дуже ранні прояви арабської мови відносяться до 8 ст. до нашої ери, мова була визначена та вдосконалена протягом значного періоду» [108]. Існують різні версії її поширення у світі, але одна з них – переміщення кочових племен з Аравійського півострова [201]. У 1973 р. арабська мова стала офіційною мовою ООН і має такий статус у понад 20 країнах світу (це здебільшого країни арабського світу), відрізняючись регіональними діалектами. У деяких країнах вона є однією з офіційних мов. Наприклад, в Ізраїлі арабська мова до липня 2018 р. мала офіційний статус, оскільки в країні частка ізраїльських арабів становила 20,5% від загальної кількості населення, проте законодавчо в 2018 р. цей статус було скасовано та надано спеціальний (особливий статус). Таким чином, понад 400 млн. людей у світі розмовляють арабською (враховуючи носіїв мови і тих, для кого вона є другорядною). З огляду на це у дослідженнях важливо враховувати, що не всі люди, які розмовляють арабською мовою, є арабами. Найбільш поширеною є арабська мова в Єгипті – 98,8% населення є носіями цієї мови, в Саудівській Аравії – 88%, Ємені – 99,6% та інших країнах (табл. 1.1).

Просторовий аналіз розподілу країн у глобальному просторі за домінуючими релігійними ознаками вказує на формування територій, де утверджені певні види світових релігій (дод. Б). Для країн арабського світу іслам залишається основною релігією. Проте, як підтверджують дослідження, у світі багато країн, де він є основною релігією, причому регіон Близького Сходу та арабський світ не займають перше місце.

Таблиця 1.1

Частка населення країн, яке є носіями арабської мови [93]

Країна	Офіційна мова	Частка населення
Єгипет	так	98,80%
Алжир	так	86,00%
Ірак	так	77,20%
Ємен	так	99,60%
Саудівська Аравія	так	88,00%
Марокко	так	65,00%
Судан	так	49,40%
Сирія	так	90,00%
Йорданія	так	97,90%
Туніс	так	69,90%
Лівія	так	96,00%
Ліван	так	93,00%
Палестина	немає	95,90%
Об'єднані Арабські Емірати	так	42,00%
Оман	так	76,70%
Кувейт	так	78,10%
Чад	так	12,30%
Іран	немає	2,00%
Ізраїль	немає	18,00%
Франція	немає	2,50%
Туреччина	немає	1,40%
Катар	так	40,70%
Бахрейн	так	67,70%
Західна Сахара	так	70,00%
Канада	немає	1,10%
Афганістан	немає	1,00%
Австралія	немає	1,30%
Нідерланди	немає	0,90%
Джибуті	так	10,60%
Швеція	немає	0,80%
Гондурас	немає	0,40%
Данія	немає	0,70%
Кіпр	немає	1,20%
Коморські Острови	так	1,60%
Гібралтар	немає	7,40%

Найбільша концентрація мусульман проживає в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Сюди входять такі країни, як Індонезія, Пакистан,

Індія та Бангладеш, які мають одне з найбільших у світі населення мусульман» [125]. Дані за країнами, населення яких сповідує іслам, подано у табл. 1.2.

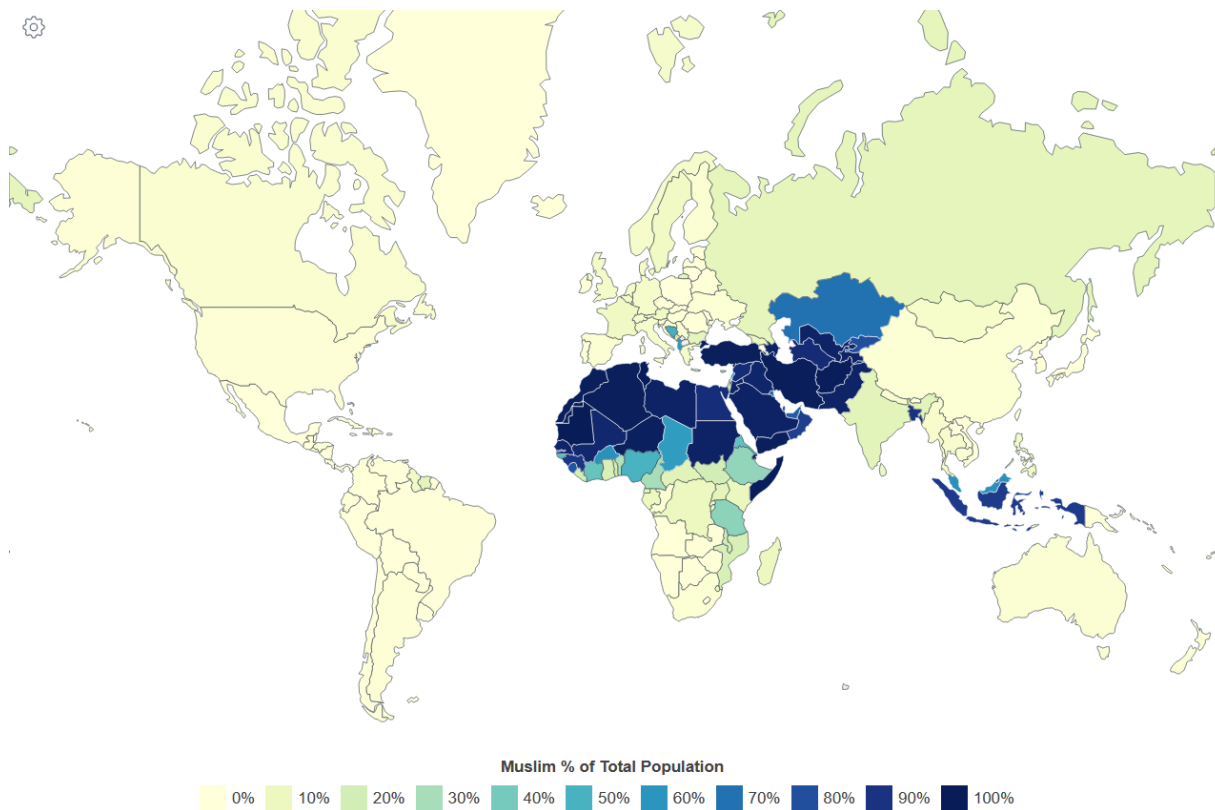
Таблиця 1.2

Країни з найбільшою кількістю населення, що сповідує іслам (за станом на 10. 09. 2023 р.) [125]

Ранг	Країна	Мусульмани	Загальна кількість населення
1	Індонезія	241 914 947	278 063 158
2	Пакистан	233 099 081	241553451
3	Індія	220 476 487	1 431 665 498
4	Бангладеш	157409908	173 358 929
5	Нігерія	114 973 646	224 997 350
6	Єгипет	107796313	113112606
7	Іран	88430945	89324186
8	Туреччина	84 202 077	85 920 487
9	Ефіопія	45679332	127 240 479
10	Ірак	45276475	45733814
11	Алжир	44802217	45763245
12	Судан	43 887 699	48387761
13	Афганістан	42 066 923	42491841
14	Марокко	37547581	37 926 849
15	Саудівська Аравія	34362569	37 068 575
16	Узбекистан	34 260 028	35283242
17	Ємен	34 274 566	34 620 774
18	Китай	28511756	1 425 587 792
19	Нігер	26 959 553	27425791
20	Танзанія	23145722	67 876 018
21	Малайзія	22733710	34392904
22	Малі	22185354	23451749
23	Сирія	21781383	23471318
24	Сенегал	17257508	17864915

Однак для проведення аналізу важливо не кількісний показник чисельності населення, а частка мусульман у загальній кількості населення. За цим показником і вирізняються країни арабського світу та Близького Сходу (наприклад, у Туреччині іслам сповідує 99,2% населення) (рис. 1.1). Разом з тим, за прогнозами, «...річний приріст мусульманського населення в регіоні Близький

Схід – Північна Африка становитиме 1,4% між 2020 і 2030 роками порівняно з 1,8% між 2010 і 2020 роками та 2,1% між 2000 і 2010 роками» [200].

Рис. 1.1. Карта розподілу країн за часткою мусульманського населення [169]

Сучасний арабський світ охоплює 22 країни, які умовно поділяють на країни Африканського континенту (10 країн: 7 з них у Північній Африці; 3 – у Східній Африці) та країни Близького Сходу (12 країн) [31]. Арабський світ представлений населенням 456 520777 осіб, за даними Світового банку [180].

Структурно Близькосхідний регіон охоплює країни Північної Африки та Західної Азії. У зарубіжній науковій літературі до країн Близького Сходу застосовують два поняття: «Near East» та «Middle East». Однак щодо сучасної регіоналізації найчастіше використовують останнє поняття. Доволі часто при аналізі країн Близького Сходу їх розглядають як невід’ємну складову регіону MENA – Близький Схід та Північна Африка.

У більшості досліджень до країн Близького Сходу зараховують такі: Бахрейн, Ізраїль, Йорданію, Ірак, Іран, Ємен, Катар, Кувейт, Ліван, Об’єднані

Арабські Емірати (ОАЕ), Оман, Палестину, Саудівську Аравію та Сирію. Окремі дослідники ідентифікують також Туреччину як країну Близькосхідного регіону. Деякі науковці, також вважають, що Кіпр належить до регіону Близького Сходу. Однак у нашому дослідженні не будемо відстоювати таку позицію, оскільки Кіпр є членом Європейського Союзу, політично, ментально та ідеологічно належить до країн Європи, хоча географічно вважається близьким до досліджуваного регіону. Близький Схід є об'єктом зацікавлення світових лідерів, і щораз частіше озвучується ідея про прагнення США пришвидшити геополітичну трансформацію регіону та змінити його політичну карту [12].

Маючи стратегічні ресурси, територія цього регіону перетворюється на поле конкурентного змагання між провідними світовими гравцями, що маніпулюють чи підтримкою країн регіону для реалізації власних інтересів. Домінування в регіоні впродовж десятиліть не має стабільності, оскільки з часів Першої світової війни (коли за конкурентні переваги змагалися Франція та Великобританія) суперництво в регіоні поступово або загострюється (слід згадати протистояння між колишнім Радянським Союзом і США), або спадає, формуючи майданчик для багатьох постійних конфліктів і посилення викликів, появи нових акторів (такими стали Туреччина й Китай). Вакууму в прихильності в цьому регіоні не існує, бо його ресурсний потенціал завжди викликає геостратегічний інтерес інших країн [30].

Поділяємо думку авторів, що «...кожна цивілізація характеризується певною історично-духовною цілісністю, проходить власний життєвий шлях. Представники різних цивілізацій мають відмінні погляди на стосунки людини і Бога, особи і суспільства, громадянина і держави, батьків і дітей, чоловіка і жінки. По-різному усвідомлюються такі суспільно значущі категорії, як свобода і влада, права і обов'язки, рівність та ієрархія» [6]. Такі особливості цивілізаційного розвитку склалися і для Близького Сходу. Вплив цивілізаційних цінностей на економічний розвиток країн цього регіону є складним і багатограним. Відповідно для вироблення економічних траєкторій розвитку цим країнам потрібно враховувати унікальну історичну спадщину регіону,

геополітичні процеси та поєднувати інші чинники впливу на економічний розвиток.

На сьогодні міжнародні економічні відносини розвиваються пришвидшеними темпами, тому культурний вимір, у тому числі ділова культура, набуває щораз більшого значення, бо саме вона враховує аксіологічні цінності та специфіку кожної країни чи регіону, національні традиції й звичаї. Між суб'єктами бізнесу у різних регіонах існують суттєві відмінності у ставленні до ведення бізнесу, грошей, фінансів, партнерства і виконання домовленостей. Відповідно вивчення культури та її елементів може мати важливе значення для розвитку відносин із країнами Близького Сходу, реалізації бізнес-проектів. Поділяємо думку дослідників, що такі знання мають «...вирішальне значення для тих компаній та організацій, які планують налагодити зв'язки і заснувати бізнес-відносини з арабським світом, щоб зрозуміти культуру та динаміку цього регіону. Неправильне розуміння конкретної культури та її центральних елементів може негативно вплинути на продуктивність і успіх бізнесу та проектів. Розуміння культури інших також пояснює та відповідає на широкий спектр запитань, наприклад, чому багато проектів, компаній, програм, тощо є успішними в одних сферах і невдалими в інших» [97].

Іноземні науковці пропонують розглядати міжкультурну комунікацію як «...взаємне спілкування людей або груп, що представляють різні культури, в якому використовуються різні способи встановлення взаємних стосунків. Мета міжкультурного спілкування полягає в тому, щоб дізнатися про поведінку, звичаї, церемонії та вірування іншої сторони» [176].

Важливо враховувати різноманітність мовного, культурного та релігійного ландшафту Близького Сходу. Закцентувавши на мові спілкування в країнах цього регіону, зазначимо, що важливими є також стиль мовлення, вербальна та невербальна комунікації. Культурні особливості та традиції формують цінності, стиль мови, спілкування, принципи і поведінку людей. Щодо країн Близького Сходу дослідники зазначають, що «...арабська культура класифікується як культура високого контексту, яка надає перевагу усній мові, а не письмовій мові,

та уникає зорового контакту, дотиків і сидіння надто близько до протилежної статі під час спілкування. У людей Близького Сходу здебільшого спільні стилі спілкування, які відрізняються від стилів інших культур» [91].

До основних характеристик культури високого контексту українські науковці зараховують такі: «...ситуаційність і релятивність знання; незначна вербалізація і формалізація інформації; висока інтерналізація повідомлень (наприклад, жартівливі форми); сприяння довгостроковим, стійким відносинам; фокусування рішень і дій на особистому контакті, часто авторитетному і центральному в соціальній ієрархії; доволі жорстка система включення/виключення в спільноті; вкоріненість індивіда в соціокультурній групі (етнічній, сімейній, професійній тощо); відносини в ній – стабільні, розвиваються повільно, засновані на довірі, суттєво впливають на дії індивіда; активне використання невербальних елементів у комунікації» [35]. Основні відмінності між культурами високого і низького контекстів наведено на рис. 1.2.

НИЗЬКИЙ КОНТЕКСТ	• Комунікація є точною, простою та зрозумілою; • повідомлення висловлюються та розуміються за номіналом; • повторення цінується, якщо воно допомагає прояснити спілкування.	Наприклад, країни Америки, Канади та Західної Європи
ВИСОКИЙ КОНТЕКСТ	• Комунікація є складною, нюансованою та багатозначною; • повідомлення як озвучуються, так і читаються між рядків; • повідомлення часто мають на увазі, але не виражені чітко.	Наприклад, країни Азії, Латинської Америки, Південного регіону Середземного моря та арабські країни

Рис. 1.2. Основні відмінності між культурами високого і низького контекстів [177]

Впродовж останніх десятиліть сформувалося дещо викривлене уявлення про Близький Схід та арабські країни, оскільки відсутність належної міжкультурної комунікації не дає змоги певною мірою зрозуміти їхні

особливості. Загалом поділяємо думку науковців щодо визначених аргументів для подальшого розвитку концепції міжкультурної комунікації на Близькому Сході: сходознавчі дослідження підтверджують наявність відмінностей між східною та західною культурами; відчувається зростання міжнародної напруженості; спостерігається погіршення відносин між представниками західного і східного світів унаслідок терористичних актів, через які Близький Схід розглядають як «колыску» виховування терористів, причому ця тема міцно закріплюється в засобах масової інформації; поширюються хибні уявлення про ісламську й арабську культури, зокрема, утверджується думка, що ці культури втілюють протилежність цивілізації, свободи та демократії; провокуються конфлікти та війни в окремих країнах регіону, які мають негативні наслідки для соціально-економічного розвитку та спричиняють масову, здебільшого нелегальну, міграцію населення в європейські країни [91]. У цьому разі варто враховувати, що «...близькосхідні мігранти – це додатковий людський потенціал для країн Європи, який активно ділиться з місцевим населенням новими знаннями, технологіями та професійними навичками. Близькосхідні мігранти виступають у якості інвесторів у місцеву економіку, виплачуючи податки і соціальні внески, які, за підрахунками експертів, перевищують їхні особисті доходи і прибуток. Таким чином, держава отримує фінансові зиски від діяльності мігрантів» [67].

Формування таких наративів і стереотипів суттєво викривляє інформацію про Близький Схід, оскільки в інформаційному потоці важко виокремити правдиву її частину. З огляду на це міжкультурна комунікація передусім залежить від інформаційного середовища і здатності правдиво транслювати інформацію назовні регіону. Деякі автори пропонують використовувати термін «транскультурна комунікація», що «...відбувається через медіа та впливає на людей, коли вони стикаються з медіапродуктами, які подорожують різними культурами» [132]. Транскультурна комунікація через розвиток інформаційних технологій стає важливою та, як зазначає українська дослідниця Н. Отрешко, «...незаперечною соціальною реальністю глобального світу, ігнорувати яку

тепер не можуть ні прихильники монокультури, ні її противники. Це нове бачення світу, яке потребує фундаментальної наукової розробки. Безумовно, ця тема перетинається з концепціями мультикультуралізму, але має більш широке науково-практичне трактування» [59]. На сьогодні є об'єктивні причини необхідності донесення достовірної інформації про країни Близького Сходу. Погоджуємося, що «...з розвитком супутників зв'язку та цифрових технологій поріг для глобального поширення новин значно знизився. Комунікаційні потоки тепер різноспрямовані та складніші, ніж односпрямовані з півночі на південь. Країни глобального Півдня почали намагатися змагатися за право виступати в глобальному потоці новин. Аль-Джазіра, арабське ЗМІ, яке вперше досягло успіху на Близькому Сході, стало відомим у всьому світі після введення англомовного каналу для прямого розповсюдження інформації серед неарабської аудиторії» [132].

Загалом, регіон Близького Сходу є багатокультурним, але визначимо поширені стереотипи, які сформувалися про ці країни. Перший: регіон Близького Сходу є місцем найбільших терористичних актів, які мають постійний характер. Для спростування цього стереотипу наведемо дані Звіту про Глобальний індекс тероризму, розроблений Інститутом миру: «Терористична діяльність зосереджена в Південній Азії та Африці на південь від Сахари, причому за останні чотири роки в обох регіонах зафіксовано більше смертей від терористичних актів, ніж у регіоні MENA. У країнах Близького Сходу та Північної Африки смертність від тероризму зменшилась на 42% за останні три роки та на 32% за останній рік. Відповідно до даних опитування про ризики, Афганістан і Буркіна-Фасо є країнами, які найбільше стурбовані війною та тероризмом» [127].

Існує стереотип, що Близький Схід є синонімом релігійного екстремізму, зокрема ісламського. Насправді цей стереотип не підтримується населенням країн Близького Сходу та Північної Африки, оскільки його більшість також стурбована проявами екстремізму на релігійному підґрунті, про що свідчать дослідження, проведені в 2014 р. [101]. Перш ніж стверджувати про існування

такого явища в регіоні, слід з'ясувати, що це за поняття. Український науковець М. Требін, досліджуючи сутність цього явища, зазначає, що «...екстремістська релігійна ідеологія відрізняється від нормальної не своєю радикальною формою, не змістом релігійної догматики і не обрядовістю, а специфічними акцентами релігійної свідомості, які актуалізуються лише окремими аспектами релігійної ідеології, зміщуючи інші її грані на фон» [69]. Отже, коли відбувається політизація релігій, це створює сприятливе підґрунтя для релігійного екстремізму, який може виникати у будь-якій із релігій. Норми ісламської релігії не заперечують мирне співіснування з представниками інших релігій, розвиток торгівлі та дотримання виконання угод. У Корані (29 аят, 4 сура) зазначено: «Не пожирайте майна один одного шляхом неправди, а займайтеся торгівлею, якою Ви будете взаємно задоволені. І не вбивайте одне одного» [37].

У цьому контексті варто наголосити на серії щорічних досліджень, проведених Дослідницьким центром П'ю (Pew Research Center) (Вашингтон, США) [128]. Це дослідження дає змогу оцінити релігійні зміни та їхній вплив на суспільства у світі на основі двох індексів: «Індекс державних обмежень (GRI) вимірює державні закони, політику та дії, які обмежують релігійні переконання та практику; Індекс соціальної ворожнечі (SHI) вимірює акти релігійної ворожнечі з боку приватних осіб, організацій або груп суспільства. Це включає пов'язані з релігією збройні конфлікти чи тероризм, натовп чи сектантське насильство, переслідування через одяг з релігійних мотивів та інші форми залякування чи образи, пов'язані з релігією» [128]. Проте насторожує той факт, що зберігся високий рівень урядових обмежень щодо релігій. Ідеться про втручання в релігійні обряди та переслідування релігійних груп (що не є тотожним протидії релігійному екстремізму). І це відбувається на фоні зниження соціальної ворожнечі на підґрунті релігії. Згідно із останніми даними Звіту про Глобальний індекс тероризму, «...у 2019 році – 43 країни (22% усіх включених у дослідження) мали «високий» або «дуже високий» рівень соціальної ворожнечі. Це менше порівняно з 53 країнами (27%) у 2018 році та з піком у 65 країнах (33%) у 2012 році. Кількість країн із принаймні «високим» рівнем соціальної

ворожнечі, пов'язаної з релігією, зараз найнижчий з 2009 року» [128]. Зазначимо, що зниження відбулося в усіх регіонах, у тому числі на Близькому Сході, за винятком Африки на південь від Сахари.

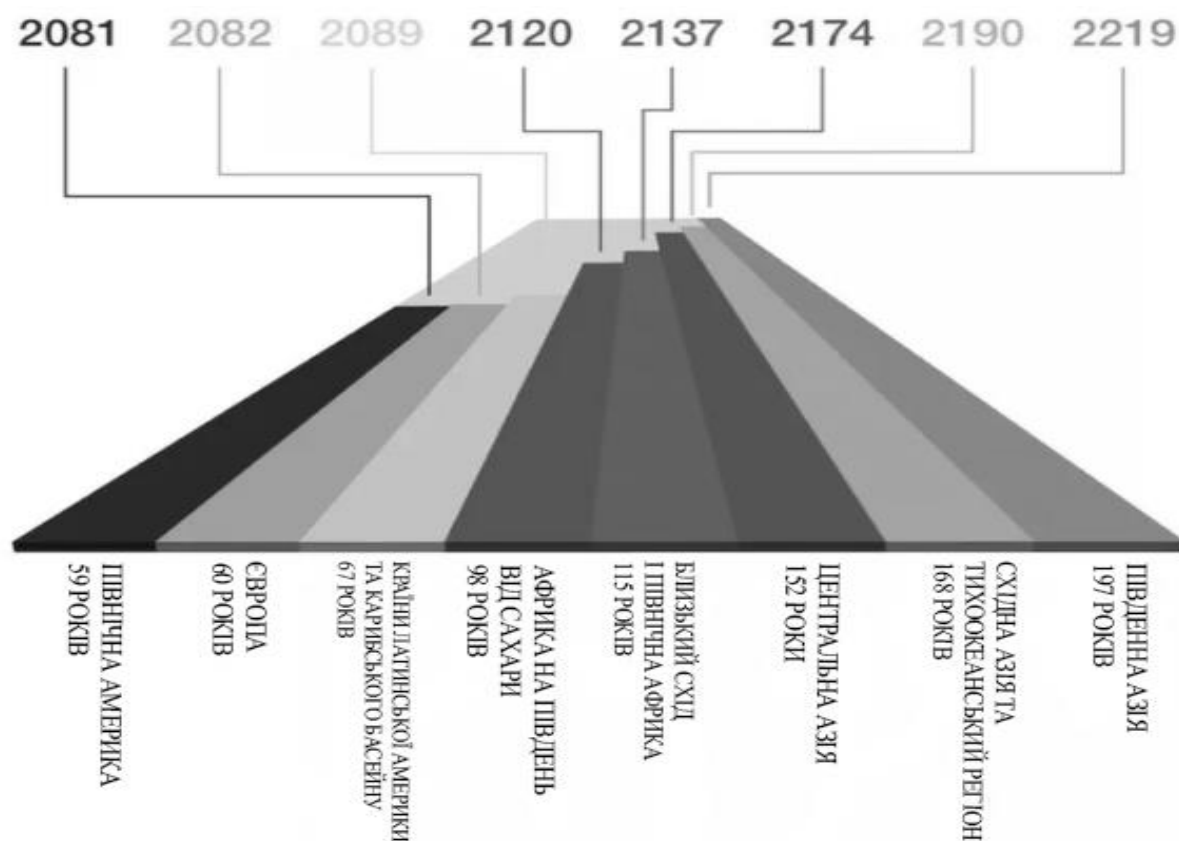
Багато країн Близького Сходу ввели або посилили закони про боротьбу з тероризмом. Деякі країни розпочали освітні реформи, щоб сприяти поміркованому та толерантному тлумаченню релігії в школах, тому ці реформи спрямовані на протидію екстремістським ідеологіям. Значна увага також приділяється міжконфесійному діалогу та вихованню почуття поваги до інших релігій. Важливим залишається економічний чинник, оскільки передбачає подолання соціально-економічної нерівності шляхом інвестування в інфраструктуру, освіту та створення робочих місць для зниження привабливості екстремізму серед маргінальних верств населення, залучення молоді до різних програм для зменшення їхньої прихильності екстремістським ідеологіям.

Відповідно характеристика Близького Сходу загалом як регіону релігійного екстремізму є певною мірою спотвореною. Існуючі випадки релігійного екстремізму та радикалізму, а такі насправді присутні, не можуть відображати тенденцій розвитку регіону загалом. Близький Схід створює можливості для різних релігій, причому навіть усередині цих релігій є відмінності. Більше того, протидія релігійному екстремізму є постійною діяльністю на Близькому Сході, яка передбачає співпрацю між урядами, громадянським суспільством, релігійними лідерами та міжнародною спільнотою для усунення як наслідків, так і основних причин виникнення екстремізму, який має негативний вплив на соціальний розвиток суспільства.

Серед наративів про Близький Схід пропонуємо виокремити гендерну нерівність і низький рівень освіченості. Загалом для арабських країн питання гендерної рівності доволі актуальне, наприклад, за статистичними даними Міжнародної організації праці, частка жінок у цьому регіоні становила лише 18,4% у робочій силі в 2019 р. порівняно із середнім показником у світі 48% [120]. Проте, аналізуючи гендерні розриви в інших регіонах світу (рис. 1.3), слід констатувати, що регіон Близького Сходу займає не найнижчі позиції; в межах

цього регіону для різних країн ситуація із залученням жінок до суспільного життя суттєво відрізняється; крім цього, жодна країна не змогла досягти повної гендерної рівності.

Рівень освіти в країнах Близького Сходу значно відрізняється між країнами. В межах регіону спостерігаються відмінності в освітньому рівні, рівнях грамотності, доступі до якісної освіти. Якщо в країнах Затоки рівень грамотності є високим, то, наприклад, в інших регіонах, у тому числі де триває війна чи наявні конфлікти, діти не мають можливості для здобуття навіть початкової освіти, відсутня належна інфраструктура та фахові кадри, зберігається гендерна нерівність у доступі до освіти тощо. У сфері вищої освіти лише окремі університети країн Близького Сходу мають визнання як дослідницькі та академічні інституції.

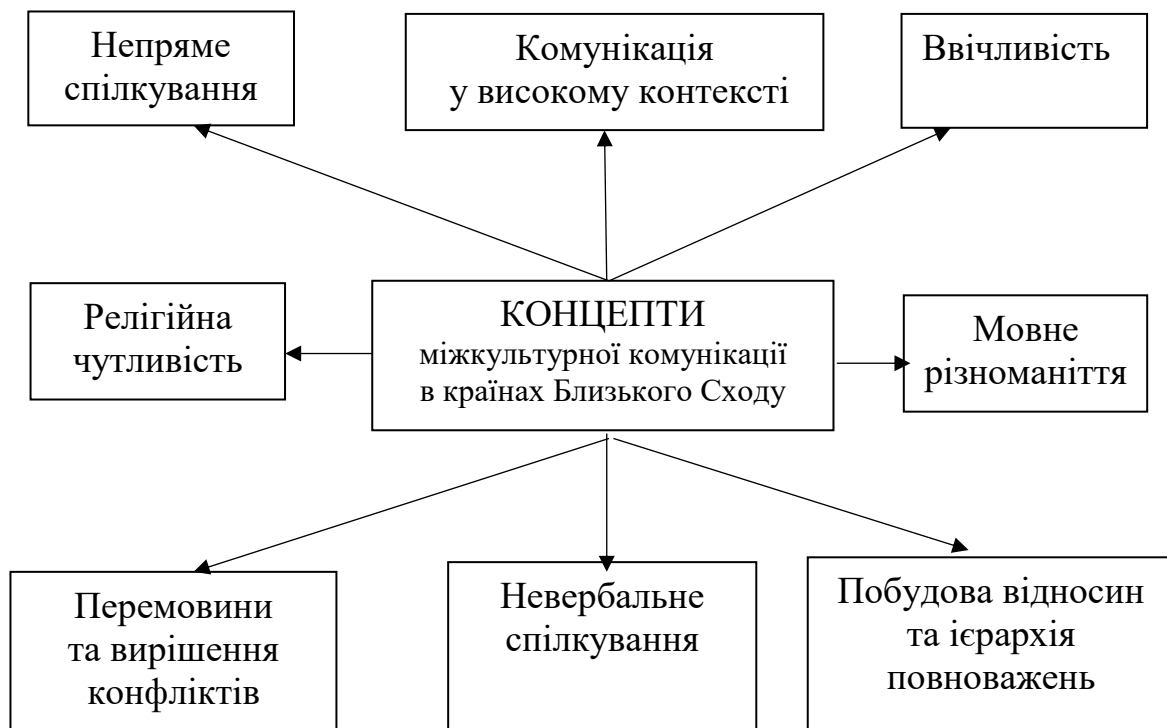
Рис. 1.3. Кількість років, необхідних регіонам для зменшення гендерного розриву [122]

Окремо охарактеризуємо географічні та економічні стереотипи. Економіка не усіх країн Близького Сходу ґрунтується на володінні природними ресурсами,

тому хибною є думка, що нафта – основний ресурс країн Близького Сходу. Основні стереотипи за географічним критерієм: цей регіон – це пустеля; для нього характерна нестача води й однаковий для усіх країн клімат. Таким чином, оцінюючи країни Близького Сходу, варто враховувати багатокультурність цього регіону та його релігійну чутливість.

Практичне використання концептів, які формують міжкультурну комунікацію на Близькому Сході, дає змогу налагодити особистісні взаємозв'язки та порозуміння, побудувати економічні відносини та заснувати бізнес. Основні елементи, які формують міжкультурну комунікацію на Близькому Сході, наведені на рис. 1.4.

Рис. 1.4. Концепти міжкультурної комунікації в країнах Близького Сходу*

* Побудовано автором.

Отже, загальні концепти міжкультурної комунікації схожі для всіх країн світу, але Близький Схід має свої особливості, які також відрізняються між країнами цього регіону. На міжкультурну комунікацію на Близькому Сході

вплинули культурні, соціальні та історичні чинники, а це визначає параметри соціально-економічного розвитку та потенціал цих країн до взаємної інтеграції.

Загалом визначено такі основні концепти міжкультурної комунікації: комунікація відбувається у високому контексті, де більша частина повідомлення передається через контекст, переважає невербальні сигнали та спільні культурні знання, тому важливим є розуміння жестів, культурних нюансів, міміки, тону мовлення; невербальне спілкування, в тому числі зоровий контакт, що відіграє дуже важливу роль; наявне мовне різноманіття, хоча англійська мова є поширеною в спілкуванні, але знання арабської мови та її діалектів вітається; поширені ввічливість та повага до співрозмовника, що є значущим для комунікації, навіть якщо у подальшому справи чи проект не буде реалізовано, тому обов'язковим є привітання; застосовується непряме спілкування (поширене явище в країнах Близького Сходу), оскільки пряме спілкування вважається неввічливим; зберігається ієрархія у прийнятті рішень і спілкуванні; враховується релігійна чутливість, тому у спілкуванні та встановленні партнерських відносин беруться до уваги, наприклад, релігійні обряди; підтримуються передусім особисті стосунки, тому часто ділові перемовини розпочинаються на особистісному рівні, що посилює довіру; не рекомендуються відкрита неприязнь і конфронтація, а перемовини можуть тривати довготривалий період, перш ніж вирішиться певне питання.

Таким чином, міжкультурна комунікація в країнах Близького Сходу взаємопов'язана не лише з мовою, а й із повагою до багатих культур, традицій і вірувань регіону, та відіграє важливу роль у зміцненні довіри, налагодженні бізнес-партнерства й реалізації успішних спільних проектів.

1.2. Історичний контекст цивілізаційного розвитку країн Близького Сходу

Історичні чинники відіграли значну роль у формуванні сучасного Близького Сходу та заклали основи сучасного регіонального ландшафту. Соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу характеризується багатою історичною спадщиною. Поділяємо думку, що «...історичне тло Близького Сходу є одним із найважливіших стовпів близькосхідної ідентичності» [110]. На прикладі країн Близького Сходу можна простежити, як у регіоні поєднується два суперечливі процеси – глобалізація, що зумовила модернізацію практично всіх сфер господарського життя, реформи в освітній та соціальній сферах, та релігійно-культурна ідентичність, коли освітні цінності й культурні інститути формуються під впливом ісламської культурної спадщини.

Історично цивілізаційний розвиток Близького Сходу слід досліджувати з від давнього періоду (на цьому етапі відбувся і економічний, й культурний розквіт території, епоха Османської імперії) і до сучасного, тобто колоніального/післяколоніального. Безперечно, спадщина давніх цивілізацій, які розвивалися на цих територіях, є неоціненним внеском у формування економічних систем, розвиток торгівлі та сільського господарства. Ранній період припадає на епоху Аббасидського халіфату, для якого характерні консолідація ісламського права, формування адміністративних інституцій, розвиток фінансового управління, офіційне визнання арабської мови.

У період Ісламського золотого століття (його також називають Ісламським ренесансом) активно розвивалися технології, науковий прогрес створив сприятливі умови для впровадження інновацій, торгівля набувала нових форм, формувалася соціальна інфраструктура, відбувалася поступова урбанізація, а такі міста, як Дамаск, Багдад, ставали центрами торгівлі, зароджувалася ісламська правова система. Про цей період дослідники зазначають, що: «...Ісламська імперія зробила значний внесок у глобалізацію під час ісламського Золотого віку, коли знання, торгівля та економіка багатьох раніше ізольованих

регіонів і цивілізацій почали інтегруватися через контакти з мусульманськими (та єврейськими раданітами) дослідниками та торговцями. Ці торговельні мережі допомогли створити Ісламську імперію як провідну світову економічну державу протягом 7–13 століть» [151]. Погоджуємося з науковцями, що окремі чинники, які сприяли розквіту країн у цей період, «...є політичними, а інші стосуються міцності економіки та наукового й інтелектуального розвитку» [151]. Ісламський ренесанс вплинув не лише на соціально-економічний розвиток Близького Сходу, він сприяв поширенню нових знань у світі, під власне культурне відродження регіону відбулося збагачення світової культурної та інтелектуальної спадщини. З часом, вчені датують цей період XIII ст. через зовнішні вторгнення розпочався поступовий занепад цих територій, який під впливом політичних та економічних чинників тільки поглиблювався. Державні інституції втрачали свій контроль, але зростала роль релігійних. Разом з тим, значна спадщина того періоду була збережена і набула нових форм. Навіть незважаючи на політичну роздробленість, зберігався розвиток культури та науки. Щодо майбутнього цих територій погляди вчених є дещо скептичними: «Кілька іскристих вогнів, які ми бачимо в деяких ісламських країнах, особливо в маленьких королівствах держав Перської затоки, надто слабкі, щоб привести до відродження слави, яка колись була Золотим віком ісламу» [186]. Після тривалого занепаду і роздробленості наступив етап, який називають «епохою останніх великих ісламських імперій» [160]. Великою економічною і політичною силою характеризувалась Османська імперія, яка проіснувала до початку XX ст.

Серед історичних чинників, які сприяли розвитку країн Близького Сходу або навпаки, стримували його у другому періоді (авторська періодизація), може визначити чинники економічного та геополітичного характеру, які взаємопов'язані між собою. До історичних чинників економічного спрямування, яке водночас мало геополітичний вплив, пропонуємо зарахувати відкриття нафтових родовищ, що вплинуло не лише на економіку регіону, а й світу загалом. Більшість із цих відкриттів припадає на першу половину XX ст., зокрема у 1908 р. відкрито родовище на території Масджед-Солейман (Masjed Soleyman)

сучасного Ірану, причому відкриття зробила компанія «Бритиш-Петролеум компанії» («British Petroleum (BP)»), яка згодом стала транснаціональною монополією Великобританії; у 1927 р. – відкрите родовище Баба-Гургур (Baba Gurgur) в Іраку; у 1932 р. – нафтове родовище у Бахреїні; 1938 р. став важливим періодом для двох країн – Саудівської Аравії та Кувейту; в 50 – 60 рр. ХХ ст. новий імпульс для розвитку через відкриття родовищ отримали Оман та ОАЕ. Ці відкриття родовищ суттєво вплинули на регіональну динаміку.

Наступними важливими історичними чинниками, які відіграли основну роль для соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу, слід зазначити колоніальну політику й зовнішній вплив європейських країн та історичну спадщину Османської імперії.

Якщо проаналізувати історичні події, то поділ досліджуваного регіону після Першої світової війни мав певний умовний характер, тому кордони між цими країнами встановлювалися залежно від інтересів європейських держав. Так, у 1916 р. між Англією та Францією укладено компромісну Угоду Сайкса – Піко [203]. Її розробниками були дипломати М. Сайкс та Ф. Жорж-Піко. З часом ця таємна угода була піддана жорсткій критиці, оскільки порушувала раніше досягнуті домовленості між країнами та підтвердила колоніальні задуми європейських держав. Такий штучний поділ на сфері впливу став поштовхом до виникнення подальших конфліктів на Близькому Сході, серед яких ізраїльсько-палестинський конфлікт, що також нагнітається зовнішньорегіональними гравцями (Росією, США, європейськими країнами), що порушує стабільність і змінює баланс сил [64]. Щодо позиції Європейського Союзу зазначимо, що вона є неоднозначно, оскільки ЄС – це не одна країна. Окремі з них мають щільний історичний взаємозв'язок із близькосхідними країнами, тому науковці акцентують увагу на необхідності консолідації позицій держав-членів ЄС у зазначеній ситуації [46]. Разом з тим, існує думка, що такі конфлікти перейшли на інший системний рівень, перетворившись на цивілізаційне зіткнення «Захід-Іслам» [9].

Постколоніальна траєкторія соціально-економічного та політичного розвитку країн Близького Сходу характеризується як позитивними, так і негативними ефектами колоніального періоду, що значною мірою вплинуло також на розподіл кордонів. Довільне встановлення кордонів у супереч етнічним і релігійним аргументам спричинило значну соціальну напругу в регіоні, протистояння між конфліктуючими групами. Економічно ці країни стали залежними від європейських або в частині видобутку природних ресурсів, або щодо формування ринків збуту в торгівлі. Відповідно більшість інфраструктурних проектів була реалізована для забезпечення цих завдань, тоді як місцева інфраструктура потребувала суттєвого оновлення та реконструкції. Ще одним наслідком стала сировинна орієнтація економік країн Близького Сходу, тому що для розвитку місцевого виробництва потрібні були суттєві фінансові ресурси. У соціальній площині зміни відбувалися у системі освіти, що вплинуло на розвиток мови, збереження національної ідентичності. Загалом у післяколоніальний період країни Близького Сходу мали слабкорозвинені політичні інститути, часто відбувалися етнічні конфлікти, міжконфесійні ворожнечі, і ці наслідки відчувалися доволі довготривало.

Серед історичних чинників виникнення такої ситуації слід виокремити розпад Османської імперії, що в підсумку сприяло формуванню нової політичної карти світу. Історичне становлення Османської імперії також було пов'язане із розширенням територій через загарбницькі війни та захоплення нових земель, встановлення контролю над регіонами, через які проходили торговельні шляхи, формування потужного військового апарату для утримання порядку загалом. Здебільшого дослідники дійшли спільної думки, з якою загалом погоджуємося, що територія Близького Сходу настільки строката як у релігійному, національному, і культурному вимірах, що для протидії конфліктам та війні потрібна спільна об'єднавча ідея, що згуртовуватиме однодумців. Османська імперія була таким прикладом. На цьому акцентує Б. Ертой, дослідник Університету Анкари, оскільки «...за часів Османської імперії в регіоні була стабільність аж до її занепаду. Після створення національних держав у регіоні

стабільність тривала деякий час, поки міжнародні сили не пішли. У цьому сенсі для стабільності потрібна сила, здатна об'єднати держави регіону інклюзивним способом, як це раніше вдавалося Османській імперії» [112]. Разом з тим, науковець вказує на штучність нестабільності в регіоні, зазначаючи, що «...після занепаду Османської імперії жодна з держав, які відокремилися від імперії, не пережила мирного періоду чи стабільності в межах своїх кордонів чи навіть на Близькому Сході загалом» [112].

Іноземні дослідники, аналізуючи історію становлення та розвитку країн Близького Сходу, наголошують на ролі ісламу в розвитку регіону, оскільки населення прийняло «...послідовні халіфати та династії, які розробляли узгоджену ідеологічну еволюцію регіону, незважаючи на те, що вони належали до різноманітної групи, етнічної чи релігійної орієнтації (суніти, шиїти). Остання корінна ісламська імперія в регіоні, Османська імперія, досягла свого апогею між 1453 і 1683 роками» [135, с. 4]. Разом з тим, Османська імперія, маючи контроль над стратегічними морськими шляхами, контролювала більшу частину Середземного моря, розширила власну присутність також у Північній Африці. Через вплив певних внутрішніх та зовнішніх чинників Османська імперія, яка проіснувала найбільш тривалий період, ослабла і її розпад був неминучим після завершення Першої світової війни. Відповідно це призвело до необхідності перегляду кордонів і спричинило певні наслідки поділу територій для країн Близького Сходу. Так, 10 серпня 1920 р. союзниками та Османською імперією укладено Севрський мирний договір (табл. 1.3). Ця мирна угода сприяла перерозподілу територій імперії між союзними державами. Як зазначають українські вчені, цей документ мав набути чинності після ратифікації Великими національними зборами Туреччини, що було визначено в угоді [30], тому «...оскільки на Севрський договір поширювався закон ТГНА від 7 червня 1920 року, і він не був схвалений ТГНА, він ніколи не набув чинності. Союзники не застосовували необхідного політичного та економічного тиску на Туреччину, щоб забезпечити його виконання» [178]. Відповідно Договір 1920 р. не вирішив територіальних суперечок. Окрім цього, суттєво погіршилися також відносини

між Англією, яка лобіювала вирішення питання щодо визнання територій Греції та надання цій країні максимальної, в тому числі військової, підтримки, та Францією. Таким чином, наступним був Лозанський договір, укладений у 1923 р., що визначив територіальні кордони Туреччини, підтвердив належність територій Греції, Іраку, Сирії та Лівану.

Таблиця 1.3

Хронологія утворення Туреччини [204]

Період	Подія
Січень 1918 р.	Чотирнадцять пунктів Б. Вільсона
Жовтень 1918 р.	Мудроське перемир'я
Листопад 1918 р.	Британська окупація Стамбула
Травень 1919 р.	Грецькі війська висадилися в Малій Азії / М. Кемаль вирушив до Самсуна
Червень 1919 р.	Версальський договір
Січень 1920 р.	Засновано Лігу Націй
Лютий 1920 р.	Турецький національний пакт
Квітень 1920 р.	Конференція в Сан-Ремо, заворушення Небі-Муса, створення Національних зборів в Анкарі
Серпень 1920 р.	Севрський договір
Грудень 1920 р.	Грецький плебісцит повернув короля Костянтина
Березень 1921 р.	Каїрська конференція
Серпень 1921 р.	Битва при Сакар'ї
Жовтень 1921 р.	Анкарська угода
Лютий 1922 р.	Незалежність Єгипту
Травень 1922 р.	Генуезька конференція
Серпень 1922 р.	Битва при Думлупинар
Жовтень 1922 р.	Президентом обрано Муссоліні
Вересень 1922 р.	Чанакська криза
Листопад 1922 р.	Лозаннська конференція зібрана
Січень 1923 р.	Окупація Руру, Конвенція про обмін населенням
Липень 1923 р.	Лозаннський договір
Жовтень 1923 р.	Туреччина проголошена республікою
Березень 1924 р.	Халіфат скасовано

Втручання Європи у розпад Османської імперії був закономірним процесом, оскільки протягом багатьох років європейці вважали її «...хворою людиною Європи» («Sick man of Europe») [99]. Загалом, така позиція є відверто зневажливою та європоцентричною. Разом з тим, на думку науковців, цей вислів «...зберігає панівну точку зору Західної Європи щодо Імперії. Фактично, це навіть відображає точку зору деяких в Імперії. Завоювання Єгипту Наполеоном у 1798 році викликало в османській еліті відчуття, що між Імперією та європейськими державами зростає прірва. Це відчуття вже можна було відчутти в кількох сферах, починаючи з економіки та військової сфери через державне управління та закінчуючи державним управлінням» [152].

Зарубіжні дослідники звертають увагу на формування британських і французьких протекторатів із територій, які раніше належали Османській імперії, внаслідок чого довільне формування кордонів стало причиною постійно діючих конфліктів у регіоні [224]. Зберігаючи свою присутність в регіоні, кожна з країн обрала власну політику. Як зазначає Я. Матер, дослідниця, яка працює в рамках Центру Близького Сходу Оксфордського університету, «...ставлення Франції та Англії до своїх протекторатів також було різним. Франція розглядала свою роль у захисті християн у регіоні, а також у поширенні французької культури. Розширення франко-мусульманських середніх шкіл було частиною мети поширення французької культури» [224]. На всіх своїх територіях Франція дотримувалася такої політики, в тому числі в Африці. Натомість «...Великобританія не вбачала необхідності брати на себе будь-яку культурну роль і всупереч деяким історичним твердженням щодо британської підтримки сіоністської імміграції як продовження західної цивілізації здається мало ймовірним, що британське ставлення до єврейських поселень у Палестині мало якесь відношення до спроби поширення західної культури» [224].

Враховуючи цивілізаційно-історичні передумови формування сучасного Близького Сходу, зазначимо, що на цій території проживають різні етнічні та релігійні групи, тому після розпаду Османської імперії кожна з них прагнула до самовизначення та здобуття незалежності. У підсумку це привело до утворення

таких держав, як Сирія, Ліван, Ірак і Йорданія, змінивши політичний ландшафт та спричинивши значні соціально-економічні потрясіння. Український дослідник В. Дівак називає цей процес свідомою дезінтеграцією існуючих суверенних держав «...з метою створення маріонеткових державних утворень (квазідержав) насамперед для забезпечення геополітичних і гео економічних інтересів держав – світових лідерів. У цьому контексті на початку ХХІ ст. такі регіони, як Близький і Середній Схід, Африка, є найбільш проблемними з точки зору міжнародної безпеки, оскільки більшість країн, які виникли в процесі розпаду колоніальної системи, фактично визнано штучними державними утвореннями» [11].

Напруга між єврейським та арабським населенням зростає через отримання Великобританією мандату на Палестину після Першої світової війни. Цей мандат означав право керувати новоствореними державами [30]. Розпад Османської імперії був поштовхом до посилення сіоністського руху в регіоні та утворення в 1948 р. Держави Ізраїль, хоча науковці процес її створення означили 1897 р., коли формувався рух політичного сіонізму [66]. Сіоністський рух виник як відповідь на дискримінацію та переслідування, яких зазнали єврейські громади в різних частинах світу, передусім в Європі. «Термін походить від назви пагорба Сіон у м. Єрусалимі. Вважається, що топонім «Сіон» у багатьох релігійних виданнях використовували для означення власне Єрусалиму, передусім коли підкреслювали значення міста як духовного центру юдаїзму. Сіонізм побутує одночасно у формі національного руху й ідеології і спрямований на об'єднання єврейського народу та відродження держави на історичній батьківщині в Ерец-Ізраїлі» [66].

Британський уряд у листопаді 1917 р. опублікував заяву із підтримкою створення в Палестині Єврейського національного дому [208]. Ця заява зафіксована в історії як «Декларація Бальфура від імені Міністра закордонних справ Великобританії лорда Артура Бальфура, який надіслав листа лідеру британської єврейської громади Лайнелу Волтеру Ротшильдусу». Цю декларацію сприймали як значну підтримку сіоністського руху. Серед причин прийняття

такої декларації було те, що «...Британією та союзними державами керував ідеалізм та їхні інтереси. У критичний момент Першої світової війни британському уряду було необхідно заручитися підтримкою євреїв у всьому світі для справи союзників, і водночас, він сподівався утримати США та Росію на своєму боці» [129]; крім цього, ще перед проголошенням заяви британський уряд заручився підтримкою американського уряду, щоб побудувати міжнародну коаліцію для підтримки Єврейського національного дому. Після війни Ліга Націй ратифікувала декларацію і в 1922 р. призначила Великобританію керувати Палестиною [30].

Проте зростаюча присутність євреїв у Палестині призвела до зростання напруженості з арабським населенням. Як зазначають дослідники становлення Держави Ізраїль, «...хоча Декларація Бальфура містила застереження про те, що «...не повинно бути зроблено нічого, що може зашкодити громадянським і релігійним правам існуючих неєврейських громад у Палестині», британський мандат був створений таким чином, щоб надати євреям інструменти для встановлення самостійності правління за рахунок палестинських арабів» [167]. Ця декларація мала суперечливі наслідки: європейська держава повністю проігнорувала інтереси неєвропейської держави та не врахувала інтереси корінного населення, тоді як єврейське населення становило лише 10%; під час війни Великобританія пообіцяли арабському населенню незалежність від Османської імперії, а Франції задекларувала, що більша частина Палестини відповідно до Угоди Сайкса – Піко перебуватиме під міжнародною амністією; у декларації було застосовано термін «народний дім», що не був тотожним до поняття «держава» і не містив законодавчого тлумачення у міжнародному праві [167]. Після завершення Другої світової війни (1947 р.) ООН запропонувала План поділу Палестини.

14 травня 1948 р. закінчився британський мандат і було проголошено створення Держави Ізраїль. Одразу після такого оголошення сусідні арабські держави, в тому числі Єгипет, Йорданія, Сирія, Ірак і Ліван, почали вторгнення, щоб запобігти створенню Ізраїлю. Війна тривала до 1949 р., завершившись

перемогою Ізраїлю та укладенням угод про перемир'я. Створення Держави Ізраїль започаткувало загострення конфлікту між країнами, що неодноразово призводив до арабсько-ізраїльських війн. На думку українських науковців, таке протистояння є конфліктом сучасного типу, оскільки «...міжетнічні суперечності визначають динаміку конфліктних взаємовідносин» [36]. Кожна з сторін по-різному трактує історію, адже конфлікт триває з 20-х р. XIX ст., і має претензії на одну й ту саму територію.

О. Костюк вважає цей конфлікт довготривалим і перманентним протистоянням, що склалося на території Палестини. Причинами цього визначає «...відсутність держави у палестинців, перешкоди на шляху її створення з боку євреїв, а також радикальні погляди ісламістів на неможливість існування в Палестині двох держав» [39], оскільки ця проблема вийшла за межі питання держав регіону, тому що прагнули реалізувати власні «...стратегічні інтереси потужні міжнародні гравці – США та СРСР» [39].

Таким чином, цю проблему вважаємо багатоаспектною, тому що основними причинами виникнення конфлікту є такі: «...історико-територіальні; політико-ідеологічні (зіткнення проголошеного сіоністським рухом наприкінці XIX ст. курсу на створення єврейської держави з радикальною позицією низки арабських лідерів); релігійні (існування спільних або близько розташованих святинь); економічні (блокада стратегічних торговельних шляхів); міжнародно-правові (невиконання сторонами рішень ООН та інших міжнародних організацій); міжнародно-політичні (зацікавленість різних світових центрів у каталізації конфлікту на різних його етапах)» [70].

До чинників впливу, які загострюють таку ситуацію, належать такі: територіальні суперечності на Західному березі річки Йордан і в секторі Газа; контроль Ізраїлю над цими територіями, що накладає обмеження на повсякденне життя палестинців; питання повернення палестинських біженців до своїх домівок; нестача довіри та невдалі мирні ініціативи, які призвели до розчарування серед обох сторін; політичні розбіжності серед керівництва Ізраїлю та Палестини та різні підходи до переговорів; статус міста Єрусалим, яке

є священним як для євреїв, так і для мусульман, та спірність контролю Ізраїлем Східного Єрусалиму після його окупації в 1967 р.; питання безпеки та загрози терористичних актів. Цей перелік чинників може бути доповнений з огляду на багатогранність проблеми миру та стабільності на Близькому Сході [30].

Нова геополітична теорія розроблена дослідником у сфері міжнародних відносин Абд аль-Фаттах Ель-Авайсі (на праці науковця міститься багато посилань в іноземній науковій літературі), який стверджував, що Ісламський Єрусалим є серцем світу, «...заснована на політиці сили на Близькому Сході» [153]. Цю теорію вчений назвав «Кола Барака», оскільки цей «божественний дар» поширюється колами.

У працях дослідника з Університету соціальних наук Анкари Б. Ертоя міститься пояснення цієї теорії, згідно з якою той, хто контролює перше коло, відповідно контролює наступне. Три кола розподілені таким чином [112]: перше коло – Ісламський Єрусалим; друге коло – Єгипет, Сирія і Кіпр; третє коло – Ірак, Туреччина, Хіджаз (регіон у Саудівській Аравії). Серед усіх країн науковець акцентує увагу на Туреччині, оскільки Єгипет – це нестабільна країна, в Сирії з 2011 р. триває боротьба за інтереси, а Ірак незважаючи на відносну стабільність, надалі залишається джерелом небезпеки. Відповідно стабільність внутрішньої політики Туреччини формуватиме стабільність у регіоні [112], оскільки дедалі зростає сила впливу цієї країни, в тому числі у вирішенні арабо-ізраїльського конфлікту [65]. Зазначимо, що для цього всі шанси у Туреччині є. Водночас поділяємо думку української дослідниці близькосхідної політики Туреччини Д. Ніколаєвої, що ця країна «...намагається вийти на позиції провідного гравця міжнародної політики в регіоні Близького Сходу, демонструючи при цьому власну систему геополітичних інтересів (амбіції побудови «нової Османської імперії»). Вона претендує на роль посередника у вирішенні складних регіональних конфліктів» [57].

Країни Затоки також мають певні особливості розвитку, відмінності в ухваленні рішень і визначення ролі у формуванні сучасного глобального порядку [212]. Проте більшість із цих країн – це «...аравійські монархії, Саудівська

Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Бахрейн, Кувейт, Катар та Оман, які об'єднались у 1981 р. в інтеграційну структуру – Раду співробітництва арабських держав Затоки (РСАДЗ), яка впродовж майже чотирьох десятиліть є найуспішнішою структурою на теренах арабського світу» [79], зберегли завдяки цьому стабільність перед геостратегічними та безпековими викликами, які виникли у цей період. Слід акцентувати також увагу на особливостях ролі країн Затоки у залученні до системи міжнародних відносин та дотримання принципу мирного вирішення проблем, у тому числі через побудову системи публічної дипломатії [63].

Таким чином, проведене дослідження підтверджує, що стабільність на Близькому Сході має цивілізаційне підґрунтя, адже протистояння між державами здебільшого має історичний характер, і жодна з країн не прагне поступитися іншій, створюючи основу для постійних конфліктів і викликів в регіоні. Кожен історичний етап розвитку ісламського світу визначається різними домінантами соціально-економічного і політичного розвитку країн Близького Сходу. У ранньому періоді домінуючими чинниками впливу для регіону Близького Сходу (сучасні країни сформувалися набагато пізніше) були такі: зародження ісламської релігії, яке спричинило значні соціальні трансформації; заснування спільноти – прототипу ісламської держави; формування системи управління територіями, які були завойовані, що сприяло активному розвитку сільського господарства, торгівлі та створенню нових економічних зв'язків, і визначення столицею міста Дамаск. Золотий вік ісламу характеризується значним культурним прогресом і розвитком науки, які загалом змінили ставлення до ісламського світу. В цей період активно розвивається торгівля та зростає урбанізація. Незважаючи на територіальну роздробленість, розпочалося формування регіональних династій, кожна з яких мала власний економічний устрій і через культуру намагалася розвивати свою ідентичність. Епоха Османської імперії характеризується також ефективною адміністративною системою й економічною інтеграцією, які стали домінантами для соціально-економічного розвитку у той період.

У створенні сучасного ландшафту Близького Сходу з початку ХХ ст. визначальними були: формування сучасних держав у регіоні, відкриття та експорт нафти, які перетворили деякі країни на нафтові економіки, поглиблення внутрішніх і зовнішніх конфліктів. Розпад Османської імперії, яка формувалася тривалий час, привів до зміни політичного ландшафту на Близькому Сході, водночас сприяючи підйому націоналістичних рухів у регіоні, оскільки кожна етнічна, релігійна група прагнула до самовизначення та незалежності. В результаті цього утворилась низка держав. Разом з тим, як засвідчують історичні події, після розпаду імперії, незважаючи на Севрський мирний договір, за яким гарантувався захист прав релігійних та етнічних спільнот, збереження їхніх культурних і мовних свобод, деякі громади, як наприклад, курди, зіткнулися з труднощами у своєму прагненні до самовизначення, а боротьба за власні права і визначення триває досі. Для встановлення відносної стабільності на Близькому Сході, що матиме також сприятливі соціально-економічні ефекти для держав, необхідним вважаємо визначення країни-лідера як центру сили, який гарантуватиме врегулювання конфліктів у регіоні та формуватиме баланс сил на противагу інтересам інших країн світу в цьому регіоні, які здебільшого зосереджені на вирішенні геополітичних питань енергетичної безпеки й економічних можливостей.

1.3. Цивілізаційна складова системних детермінант соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу

Останні десятиліття ознаменували новий етап розвитку людства та побудови відносин між країнами, формування локальних викликів і глобальної нестабільності. З'явилися неочікувані чинники, які навіть на певний період заморозили глобальну економіку, позбавивши її ресурсів для відновлення. З огляду на це країни, визначаючи стратегію розвитку, залежні як від формування

національного середовища для бізнесу та соціального розвитку, так і від впливу глобальних чинників.

Дослідження історичного аспекту формування й розвитку Близького Сходу підтверджує, що він є регіоном, соціально-економічний і політичний ландшафт якого формувався впродовж століть під впливом різних культур та цивілізацій, історичних викликів та цивілізаційних протистоянь, внутрішніх суперечок та поляризації. Відповідно для об'єктивного оцінювання його соціально-економічного розвитку важливим є комплексний підхід, який інтегрує в собі історичні, політичні, економічні, соціальні та культурні виміри. Загалом розуміння соціально-економічного розвитку зазнало значних трансформацій упродовж десятиліть, вийшовши за межі його тлумачення винятково як економічного зростання, відповідно змінилися системні показники, що визначають його динаміку, та основні детермінанти.

На сьогодні маємо обмежену кількість досліджень у науковій літературі щодо змістовного наповнення поняття «детермінанта». Науковці ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» систематизували існуючі підходи щодо визначення цього поняття та пропонують розглядати детермінанту як причину або умову, яка приводить до деякого результату; як домінуючий вплив або основний чинник; конкретні чинники, які формують явище, зумовлюють його виникнення [56]; як парадигму взаємодії; як сферу існування; як філософську категорію; як вектор діяльності [56].

Прямо або опосередковано детермінізм щодо впливу чинників на економічні та соціальні процеси розглядали різні наукові школи та течії. Багато сучасних дослідників визначають детермінізм як філософську концепцію, яка допускає, що теперішнє є результатом попередніх умов і природних законів. Однак поділяємо також думку науковців, що «...запитання про детермінізм часто є хорошим способом поглибити розуміння самої теорії, оскільки багато тонких технічних питань потрібно розглянути, щоб винести вердикт щодо того, чи є теорія детерміністською чи ні» [168]. Посилений інтерес до теорії детермінізму зарубіжні вчені пояснюють таким чином: «...по-перше, це дуже елегантна

теорія. Вона передбачає, що причини неминуче призводять до своїх наслідків. Це припущення узгоджується зі спостереженнями в деяких найпростіших експериментах. Другий аспект привабливості детермінізму полягає в тому, що він суперечить повсякденній і наївній інтуїції. Таким чином, він обіцяє звільнити людей від величезних ілюзій» [95].

Щодо форм детермінації зауважимо, що вони можуть мати казуальну форму, яка ґрунтується на причині, або ж залежати від функціональних зв'язків, зв'язків станів. Закономірно, що «...з розвитком науки концепція казуальності лише ускладнюється і розвивається як теоретичне обґрунтування відносин причинності, детермінізму і взаємозалежності та водночас як наближена модель причинності як об'єктивного і закономірного взаємозв'язку речей, процесів і явищ» [42]. Є. Демидова, досліджуючи поняття «детермінізм», дотримується думки, що «...залежність є узагальнюючою ознакою детермінації, що розглядається в межах причинно-наслідкових відносин. При цьому ймовірнісна залежність, у тому числі кореляційна, може бути і недетермінованою, а наявність залежностей між явищами не є гарантуючою ознакою детермінації» [10]. Таким чином, поняття «детермінізм» суттєво еволюціонувало, маючи різний контекст: «...наприклад, економічний детермінізм, як правило, означає доктрину, згідно з якою економічні чинники визначають інші; історичний детермінізм, як правило, означає теорію про детермінацію подій в історії, є соціологічний детермінізм ... статистичний та теологічний» [107]. Детермінізм соціально-економічного розвитку передбачає, що існують чинники, які стають домінантами соціальних та економічних процесів, визначають їхні поточні умови (історичний детермінізм), структурні зміни і залежності.

Соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу відбувається в умовах відкритої економіки, тому ці процеси залежать від внутрішнього та зовнішнього середовищ. Відповідно детермінанти можуть бути зовнішніми та внутрішніми, а для країн цього регіону вони є взаємопов'язаними. До зовнішніх детермінант можна зарахувати такі: геополітична динаміка, глобальні економічні тенденції, кліматичні зміни та пандемії, кон'юнктура світового ринку

нафти, інвестиційна політика іноземних інвесторів, міжнародна торгівля та тарифно/нетарифні обмеження, стандарти міжнародних організацій та ін. Внутрішніми детермінантами зазначено такі: економічна політика держави, політична стабільність та якість державного управління, в тому числі природними ресурсами, демографічні тенденції, соціальні норми і цінності, культурні традиції та релігійні переконання, розвиток людського капіталу, охорона здоров'я й освіта, наявність інфраструктури, впровадження технологій та інновацій, політика залучення молоді й жінок на ринок праці, гендерна рівність та ін. Детермінанти поділяють також на матеріальні та нематеріальні. У класичному розумінні матеріальні детермінанти мають речову форму, грошовий вимір або фізичні характеристики. Такими детермінантами є природні ресурси, інфраструктура, фінансові ресурси. Нематеріальні ж детермінанти визначаються як нематеріальні чинники, які мають опосередкований вплив на соціально-економічні процеси. Однак взаємодія між матеріальними та нематеріальними детермінантами є настільки динамічною, що нематеріальні чинники можна кількісно оцінити через показники, а їхній вплив стає переважаючим, як це відбувається, наприклад, у регіоні Близького Сходу.

Соціально-економічний розвиток країн у сучасному трактуванні – це ефективний розвиток, що відображає сталий розвиток соціально-економічних систем. На соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу впливає складна комплексна взаємодія основних детермінант. Ідеться не лише про чинники, а про системні детермінанти, для яких характерний системний підхід, відповідно до якого соціально-економічна система є системою елементів та має власну структуру.

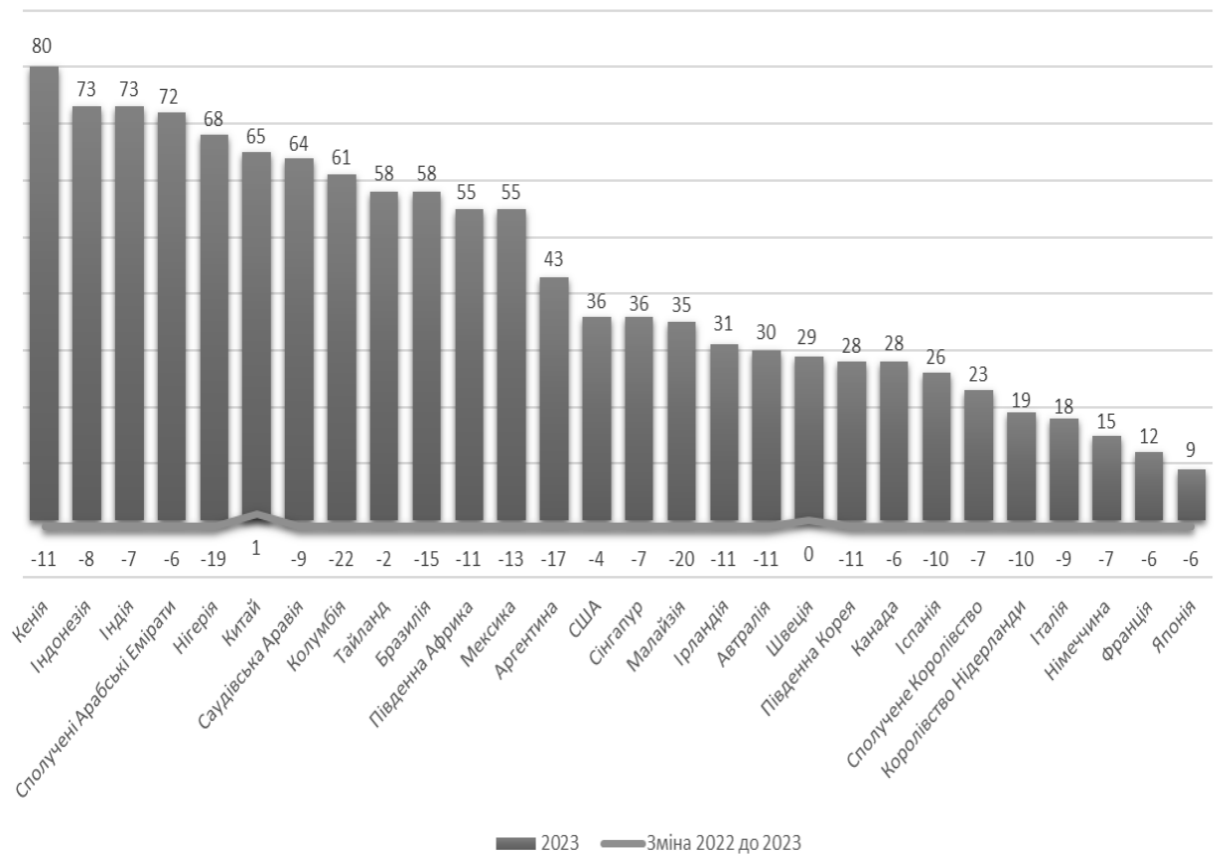
Спонтанні детермінанти виникають природним шляхом або через незаплановані ситуації, природні катаклізми, непрогнозовані економічні кризи, геополітичні виклики, наприклад, такою детермінантою в останні роки стала пандемія COVID 19. Тривалий проміжок часу природні ресурси та демографічні процеси мали спонтанний характер, але зараз вони набувають ознак системності, тобто можуть бути регульовані. Наприклад, нафта як природний ресурс – це

спонтанна детермінанта, але її розвідка, видобуток, експорт, інвестиції в інфраструктуру, в тому числі соціальну, надають їй ознаки системності. Системні детермінанти соціально-економічного розвитку країн характеризуються такими ознаками: вони мають міждисциплінарний характер, оскільки охоплюють не лише економічну сферу; враховують структуру системи та взаємодію між її елементами; впливають на результативність функціонування системи; не завжди мають кількісний вимір, але можуть здійснювати вплив на систему; не є статичні відповідно, залежать від різних чинників, під впливом яких формується їх динаміка. Детермінанти, на відміну від чинників, передбачають виникнення певного ефекту та отримання результату.

Визначаючи системні детермінанти соціально-економічного розвитку країн, варто врахувати два такі моменти: під впливом процесів глобалізації країни світу стають надто поляризованими; країни є настільки взаємозалежними одна від одної та від глобального середовища, що будь-які зовнішні зміни можуть спровокувати кризову ситуацію. На сьогодні для глобального середовища характерними є такі тенденції: фінансова нестабільність, поляризація, соціальна стратифікація, екологічна деградація, нівелювання впливу міжнародних організацій на вирішення глобальних проблем, враховуючи локальні джерела небезпеки для світу, збройні конфлікти та війни, недовіра до норм міжнародного права. В умовах такого глобального ландшафту країни поступово втрачають довіру одна до одної, до міжнародних організацій, а бізнес – впевненість та довіру до інституцій усіх рівнів.

Із 1 по 28 листопада 2022 р. Інститут Едельмана (Edelman Trust Institute) провів чергове дослідження щодо виявлення довіри компаній на основі онлайн-інтерв'ю з 32 000 респондентів у 28 країнах світу. У звіті визначено, що «...найбільшою загрозою для бізнесу як стабілізуючої сили є поширення поляризації, яке відбувається, коли розбіжності в країні закріплюються та ще більше руйнують і без того ослаблену соціальну структуру суспільств по всьому світу» [197]. За результатами дослідження встановлено суттєве зменшення ступеня віри людей у своє майбутнє: лише 40% респондентів впевнені у ньому;

51% опитаних довіряє уряду; 62% – виявляє довіру до бізнесу. Дві країни Близького Сходу взяли участь у цьому опитуванні, причому ступінь оптимізму респондентів у них набагато вищий, ніж в інших країнах, – ОАЕ (72%) та Саудівська Аравія (64%) (рис. 1.5).

Рис. 1.5. Результати опитування Edelman Trust Institute [197]

Системні детермінанти мають структурований характер, можуть бути скориговані або враховані та формують соціально-економічний ландшафт країни, впливають на добробут нації, якість життя й економічне зростання. Залежно від структури економіки, ступеня залучення у світове господарство та володіння ресурсами детермінанти для кожної країни матимуть різне значення. Як основні блоки детермінант пропонуємо виокремити такі:

– політична стабільність і рівень врядування відображають стабільне політичне середовище, верховенство права, ефективне врядування, розвиток політичних інститутів та інститутів влади. Стабільна правова система та розвиток демократичних інститутів є важливими для економічного розвитку, оскільки це гарантує захист інвестицій і стабільне правове середовище для

економічної діяльності. Країни з низьким рівнем корупції, політичною стабільністю та прозорим управлінням, як правило, залучають більше інвестицій і досягають кращих результатів розвитку;

- економічна система: її тип у країні, рівень розвитку, розвиток відносин власності, розподіл доходів у суспільстві;

- фінансова система та впровадження фінансових технологій;

- володіння природними ресурсами: для багатьох країн природні ресурси є одним із найважливіших ресурсів держави, управління якими може бути джерелом збагачення та розвитку. Разом з тим, слід пам'ятати про теорію «ресурсного прокляття» і випадки розвитку країн винятково на ресурсному потенціалі, а також про негативний вплив таких процесів на зростання добробуту населення;

- нерівність доходів: високий рівень нерівності доходів перешкоджає соціально-економічному розвитку країни, обмежуючи можливості для маргіналізованих верств населення;

- залучення у міжнародну торгівлю: ступінь відкритості до торгівлі, залучення у торгівлю, умови експортно-імпортних операцій, рівень тарифного захисту та ін. Ці чинники мають безпосередній вплив на економічне зростання через розширення ринків збуту, посилення конкурентних позицій;

- розвиток людського капіталу, освіта, охорона здоров'я, демографічна політика. Темпи зростання населення, його вікова структура суттєво впливають на економічний розвиток країни. Питання освіти постає доволі гостро в контексті досягнення Цілей сталого розвитку, оскільки освічена та кваліфікована робоча сила є рушієм соціально-економічного розвитку. Доступ до послуг охорони здоров'я, повноцінного харчування, дотримання санітарних і гігієнічних норм впливають на якість життя населення, зменшення його смертності;

- культурні цінності та соціальна згуртованість;

- розвиток технологій, інновацій та інфраструктури, в такому числі транспортної, енергетичної, логістичної. Особливо важливі вони для організації

торгівлі та бізнесу. Загалом інвестори при вкладенні коштів звертають увагу саме на інфраструктурний чинник;

– екологічна стійкість і впровадження принципів сталого розвитку: стале управління ресурсами й екологічні технології ведення бізнесу нині є найбільш важливими для довгострокового розвитку.

У жодному разі жодна із вищезазначених детермінант не може самостійно визначати динаміку розвитку економіки країни, впливати на її тенденції. Відповідно детермінанти визначаємо як системні, тому що вони взаємопов'язані і важливість кожної з них у системі відрізняється для різних країн, оскільки соціально-економічний розвиток формується під впливом глобальної та регіональної динаміки. Загалом системні детермінанти соціально-економічного розвитку пропонуємо трактувати як сукупність домінуючих і взаємопов'язаних чинників, які забезпечують економічне зростання та соціальний добробут населення, формують і визначають напрямок економічного розвитку, впливають на формування довгострокової стратегії розвитку, відображають здатність суспільства реагувати на внутрішні та зовнішні виклики й загрози.

Як зазначають вітчизняні науковці, «... всі ці країни стикаються зі схожими викликами та завданнями, пов'язаними з формуванням інклюзивної економіки. Інклюзивна економіка – це той вид економіки, який створює умови для рівних можливостей для всіх громадян, незалежно від їхньої соціальної, етнічної чи економічної належності» [25]. Як детермінанти формування інклюзивної економіки країн Близького Сходу виокремлено такі: «... інституційні фактори, освіта та доступ до якісної освіти, розвиток галузей економіки, ефективна соціальна політика та редистрибуція багатства, геополітична ситуація, міжнародна торгівля та зовнішні інвестиції» [25].

Застосуємо методикау PEST-аналізу для обґрунтування системних детермінант соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу. На сьогодні не простежується авторство цієї методики, хоча інструментарій PEST-аналізу активно почали використовувати у середині XX ст. Він дав можливість аналізувати чинники впливу на економічну систему або бізнес-

суб'єкта (хоча цей метод не дає змоги прогнозувати), зазнавши певних доповнень через зміну екологічних, економічних, соціальних чинників та бізнес-ландшафту. Загалом PEST-аналіз у фокусі мав чотири аспекти: політичний, економічний, соціальний і технологічний. Проте зі зміною парадигми глобального розвитку відповідно до принципів сталості розширено інструментарій PEST-аналізу, тобто додано два чинники – екологічний і правовий, які також мають важливе значення при прийнятті стратегічних рішень для усіх суб'єктів міжнародних економічних відносин.

PESTEL-аналіз концептуально побудований таким чином, що забезпечує структурований підхід до аналізу чинників, який базується на синтезі визначених теоретичних підходів. За основу аналізу взято теорію систем, відповідно до якої країна розглядається як багаторівнева система, що взаємодіє із зовнішнім середовищем, чинники якого об'єднуються і діють як система. На сьогодні надзвичайно важливо мати необхідну інформацію, щоб правильно оцінювати зовнішнє середовище, тому PESTEL-аналіз взаємопов'язаний із теорією сканування навколишнього середовища, оскільки «...складні системи складаються з підсистем, які працюють разом для досягнення спільної мети, яка не може бути досягнута жодною з окремих підсистем» [94]. За таких умов теорія сканування навколишнього середовища обґрунтовує важливість збору інформації про зовнішнє середовище, щоб підвищити ефективність управління соціально-економічними процесами.

PESTEL-аналіз застосовується для процесів стратегічного управління, тому прийняття рішень ґрунтується на використанні теорій стратегічного управління, наприклад, методика аналізу п'яти сил Портера, коли йдеться про покрокове оцінювання конкурентоспроможності певної галузі чи ринку. Для оцінювання соціально-економічного розвитку країни використовують теорію аналізу, що передбачає розгляд основних рушійних сил і обмежень, які впливають на загальний добробут й економічне зростання в цій країні. Наслідками неефективної конкуренції в процесі соціально-економічного розвитку можуть бути соціальна стратифікація та нерівномірний розподіл

доходів, поляризація і розшарування суспільства, непідтримка соціальної інтеграції тощо.

У нашому разі фокус перенесено на оцінювання таких системних детермінант, які впливають на добробут нації та економічний розвиток:

– загроза нових учасників (існуючі бар'єри для в'їзду в країну, обмеження для переміщення капіталу або ведення діяльності, ступінь легкості ведення бізнесу, захист прав власності, політична стабільність тощо);

– переговорна сила постачальників (оцінювання стану інфраструктури, управління ресурсами, передусім природними, тощо);

– переговорна сила покупців (ідеться про споживачів суспільних благ, тому важливим є доступ до освітніх і медичних послуг, зайнятість населення, розвиток людського капіталу);

– загроза замінників (технологічні зміни, інновації, науково-дослідні розробки, розширення доступу до інформаційних та комунікаційних технологій).

Основними чинниками згідно за цією моделлю визначено такі: державна політика і правова система; економічні чинники та технології; культурні традиції й соціальні чинники; політика сталого розвитку (теорія сталого розвитку акцентує увагу на принципах сталого розвитку і впровадженні стійких практик); екологічні практики (рис. 1.6). Враховуючи вплив інституцій, у тому числі зовнішніх, використання інституційної теорії дає змогу з'ясувати інституційні впливи на соціально-економічний розвиток.

Зважаючи на те, що глобалізація призвела до зростання взаємозалежності між національними економіками, PESTEL-аналіз враховує глобальний контекст процесу соціально-економічного розвитку, в тому числі геополітичні та геоекономічні виклики. Інструменти теорії адаптивного управління дозволяють приймати гнучкі рішення у відповідь на зміни обставин та адаптуватися до викликів.

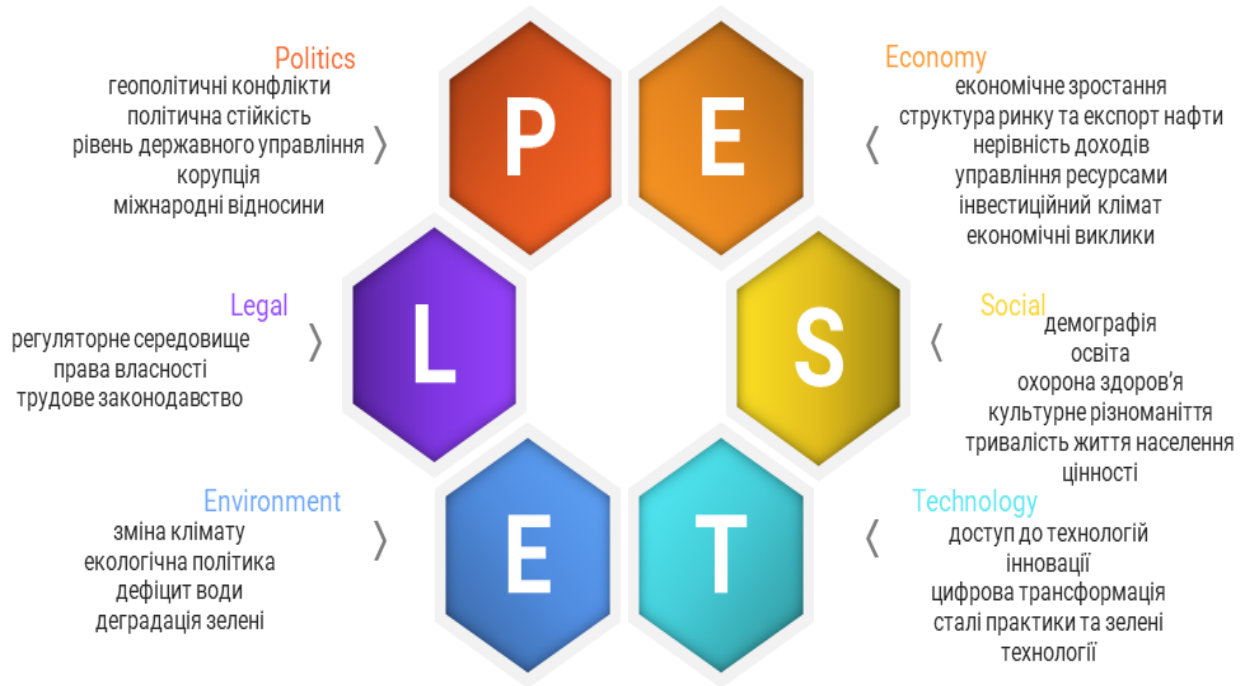
Рис. 1.6. Інтерпретація моделі п'яти сил Портера для соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу

* Складено автором.

Доповненням до PESTEL-аналізу є аналіз SWOT-аналіз, що дає змогу визначити сильні та слабкі сторони, можливості, загрози для соціально-економічного розвитку країни. Цей аналіз, окрім оцінювання стану ситуації, дає можливість оцінити майбутні загрози та сформуванати стратегічні напрями їхнього подолання. Поєднання SWOT-аналізу з PESTEL-аналізом дає змогу виявити ті чинники, які визначатимуть майбутні сценарії розвитку. Разом з тим, використовуючи теорію конкурентних переваг, можна ідентифікувати ресурси і можливості, якими володіє країна та на які можуть вплинути зовнішні чинники.

Ці теоретичні підходи дають можливість сформуванати основні системні детермінанти соціально-економічного розвитку на Близькому Сході, які визначають його динаміку та виклики для регіону (рис. 1.7). За результатами проведеного аналізу деталізуємо основні системні детермінанти. До основних політичних чинників впливу належать такі:

– геополітичні конфлікти: Близький Схід є точкою геополітичної напруженості, наприклад, арабо-ізраїльського конфлікту, війни в Сирії та ін.; ці геополітичні конфлікти не лише змінюють геополітичний ландшафт, а й мають негативні економічні та соціальні наслідки;

Рис. 1.7. PESTEL-аналіз для країн Близького Сходу*

* Складено автором.

– політична стійкість: для регіону Близького Сходу ця детермінанта виявляється обернено як нестабільність; тривалі конфлікти, історична напруженість і регіональне суперництво спричиняють нестабільність у регіоні Близького Сходу, незважаючи на те, що виникають вони в одній країні, а наслідки швидко поширюються на інші;

– рівень державного управління та корупція: якість управління суттєво відрізняється в межах регіону, хоча деякі країни борються з корупцією та бюрократією;

– міжнародні відносини: основу становлять дипломатичні відносини країн регіону з іншими країнами та міжнародними організаціями.

Основні економічні чинники: економічне зростання; структура ринку та експорт нафти, від якої є залежними окремі країни Близького Сходу, що визначає їхню економіку як вразливу до коливань світових цін на нафту; нерівність доходів, яка виявляється у соціальній стратифікації, високому рівні нерівності доходів, відсутності соціальної єдності; управління ресурсами, яке має ґрунтуватися на принципах сталого управління та спрямовуватися на вирішення економічних і соціальних проблем; інвестиційне середовище й

інвестиційний клімат, які формуються через політичну стабільність, правове середовище, легкість ведення бізнесу.

Серед соціальних чинників слід виокремити демографічний, оскільки в країнах Близького Сходу, на відміну від «старіючої» Європи, проживає молоде населення. Разом з тим, зростання населення швидкими темпами в деяких країнах регіону здійснює додатковий тиск на продовольчу безпеку. Освітня складова перебуває в пріоритеті, оскільки існує проблема доступу до освіти, в тому числі початкової, і особливо для дівчат. Доступ до якісної освіти та професійної підготовки має вирішальне значення для розвитку людського капіталу. Важливим також є охорона здоров'я, оскільки у регіоні існують відмінності в доступі та якості медичної допомоги, що впливає на загальний добробут населення та тривалість життя при народженні. Культурне розмаїття та цінності саме для регіону Близького Сходу мають надважливе значення, оскільки культурне та релігійне порозуміння може сприяти соціальній згуртованості або ж непорозуміння – призводити до міжконфесійної напруги, впливаючи на соціальну стабільність і економічний розвиток. Так, наприклад, «...в основі ісламської економічної доктрини лежать певні релігійні заборони, які, власне, і визначають специфіку форм ісламських фінансових відносин та інструменти їхньої реалізації» [80].

До технологічних чинників належать такі:

– доступ до технологій: останнім часом окремі країни, переважно країни Затоки, інвестують в інформаційні технології, та впроваджують технології у фінансові розрахунки; завдяки впровадженню технологій створюються «розумні» міста: такі концепції нових міст, як Неом (NEOM) у Саудівській Аравії та Масдар (Masdar City) в ОАЕ, однак у регіоні існують нерівності в доступі до технологій і цифровому розриві;

– цифрова трансформація: запровадження електронного урядування, цифрова трансформація державних послуг, у тому числі системи цифрового посвідчення особи, електронних віз;

– інновації: сприяння інноваціям через наукові розробки та дослідження;

– сталі практики та «зелені» технології: спрямовані на вирішення екологічних проблем і забезпечення довгострокового сталого розвитку, підвищення інклюзивності економік.

Чинниками навколишнього середовища є екологічна політика і зміна клімату. Підвищення температури й екстремальні погодні явища в регіоні можуть мати згубний вплив на сільське господарство та інфраструктуру, а у підсумку – на економічний розвиток. Екстремальним явищем природи катастрофічного характеру є також стихійне лихо, як наприклад землетрус у Туреччині в лютому 2023 р. , що завдав великих збитків, «...спричинив людські втрати та значні матеріальні збитки та руйнування в південних і центральних, переважно сільськогосподарських, частинах країни» [207], пошкодив сільськогосподарську та загальну інфраструктуру, логістику.

Дефіцит водних ресурсів – чинник впливу навколишнього середовища: багато країн Близького Сходу зазнають дефіциту води, що може перешкоджати розвитку сільського господарства та загальній стійкості регіону. Ця проблема залишається актуальною для цього регіону з огляду на відсутність достатніх запасів водних ресурсів, якими він володіє, нераціональне їх використання, виникнення суперечок між країнам щодо транскордонних ресурсів прісної води. Загалом, «...на Близькому Сході гідрополітичний конфлікт виник, коли країни, розташовані нижче за течією, були нездатні адаптуватися до дефіциту води, і де відносна сила надзвичайно асиметрична, наприклад, між Ізраїлем і Палестиною або Туреччиною та Іраком» [130]. Понад 61% населення регіону Близького Сходу та Північної Африки проживає в районах, де рівень нестачі води є високим або дуже високим, тоді як світовий показник становить 36% [98]. Різними також є ризики для країн у доступі до водних ресурсів і використання води: за дослідженням Світового банку, наприклад, Кувейт не має внутрішнього джерела прісної води, хоча ціни на воду в країні одні із найнижчих, оскільки її забір практично не контролюється, тому імпорт води вважається ризиком для продовольчої безпеки; для Йорданії характерна висока вразливість до транскордонних водних ризиків і зміни клімату; для Саудівської Аравії ризиками

щодо забезпечення водної безпеки визначено високу залежність від опріснення та зростання чисельності населення. Нові підходи у сфері управління водними ресурсами окреслено на рис. 1.8.

Рис. 1.8. Стимули для використання нових можливостей у сфері управління водними ресурсами та зменшення пов'язаних ризиків [98]

Деградація землі для багатьох країн Близького Сходу є проблемою, що перешкоджає підвищенню продуктивності сільського господарства. Для країн цього регіону через надмірну експлуатацію землі, її виснаження внаслідок застосування неправильних методів використання під посіви ця проблема буде актуальною довготривалий період. Окрім того, слід врахувати кліматичні умови цього регіону, де характерні високі температури, пилові бурі, нечасті опади та нестача води. Наприклад, у Катарі 8,71% земель мають степінь деградації, вищий від середнього показника. Для Лівану ця проблема визнана як екологічна, оскільки щорічні збитки від деградації землі оцінюються в розмірі 132 млн. дол. США, а основними перешкодами для її вирішення визначено такі: «...слабка інституційна основа для вирішення проблеми деградації земель; слабка нормативно-правова база, недостатні спроможність і досвід застосування та просування практик сталого управління земельними ресурсами; обмежені моделі

та технології для сталого управління земельними ресурсами і фінансові бар'єри для масштабування» [157].

Серед юридичних чинників виокремимо такі: регуляторне середовище, що має бути прозорим і сприятливим для бізнесу; права власності; трудове законодавство та нормативні акти, які регулюють питання працевлаштування, права працівників.

Таким чином, світ щораз більше відділяється від ідеальної моделі, на яку очікували наприкінці ХХ ст., і, навпаки, стає розрізненим, а причини цього явища криються не лише в економічній сфері. Незважаючи на об'єднавчу спрямованість глобалізації, не можемо погодитися з тезою, що «...у глобалізованому світі вся планета буде представляти єдине суспільство і єдину культуру» [13], оскільки існування локальних цивілізацій ставить під сумнів їхнє об'єднання та універсалізацію.

За таких підходів поглиблюються цивілізаційні виклики для глобального економічного розвитку, які супроводжуються стратифікацією глобального простору, а також формування так званого ядра розвинених країн і периферії, структура якої залишається практично незмінною. У багатьох випадках ці загрози зумовлені взаємодією цивілізацій, виникненням конфліктів між ними (адже кожна з них є носієм власного світогляду та ідеології розвитку), уніфікацією культур і розмиттям цінностей та традицій. Окрім цього, на думку науковців, процес глобалізації спричинив певну трансформацію локальних цивілізацій [62]. Для країн Близького Сходу цивілізаційна складова системних детермінант соціально-економічного розвитку має дуже важливе значення, на відміну від інших регіонів.

А. Фергюсон був одним із перших, хто в ХVIII ст. ввів у науковий обіг поняття «цивілізація» [114], пропонувавши розглядати її як стадію розвитку людського суспільства, для якої характерним є існування писемності, суспільних класів, міст та інших сформованих ступенів цивілізаційного розвитку.

Починаючи з другої половини ХVIII ст. і до сьогодні триває дослідження сутнісних характеристик цивілізацій, у тому числі до вивчення цього питання

активно долучаються західноєвропейські науковці, серед яких сформувалось три наукові школи – французька, англійська та німецька. Таким чином, до кінця XIX ст. сформувались різні цивілізаційні школи як результат поєднання досліджень всесвітньо-історичного цивілізаційного процесу загалом із вивченням особливостей і напрямів взаємодії локальних цивілізацій. У структурі цивілізаційного розвитку завжди можна спостерігати наявність малозалежних або ізольованих центрів випереджаючого розвитку з їхніми зовнішньою або ближньою, внутрішньою і віддаленою периферіями, закономірностями розвитку, що формувалися під впливом посилення взаємодії країн, починаючи з епохи великих географічних відкриттів.

Цінності в країнах Близького Сходу є основними елементами цивілізаційного виміру соціально-економічного розвитку. Вони вкорінені в культурних, релігійних і традиційних нормах, але водночас зазнають змін під впливом сучасних геополітичних та гео економічних процесів і мають міждисциплінарний характер. Одна з найбільш поширених концепцій представлена американським психологом М. Рокичем, який трактує цінності як стійкі переконання. Ці переконання визначають, що конкретний спосіб поведінки або сенс існування є кращим з особистої чи соціальної точки зору, ніж протилежний спосіб поведінки [188]. Згідно з його уявленнями, існує три типи переконань: екзистенційні, оцінні та прогностичні. Цінності М. Рокич зараховує до третього – прогностичного типу переконань. Водночас, поєднання переконань, традицій, норм та орієнтирів, які домінують у певному суспільстві, є демонстрацією культури, що формує їхню основу.

Д. Мацумото визначає культуру як сукупність установок, цінностей, вірувань і поведінки, які поділяються групою людей, але по-різному сприймається кожним індивідом, і які передаються від покоління до покоління. Культура – це складний, багаторівневий конструкт, в якому можна визначити окремі компоненти: об'єктивні та суб'єктивні елементи культури, тобто «...ті аспекти, які ми не можемо побачити і відчутти, але які, як ми знаємо, існують, наприклад, соціальні норми, звичаї, установки і цінності» [164].

Використовуючи традиційні методи моделювання, дослідники створили різні моделі вимірювання культур: типологія Г. Хофстеде, цінності Р. Інглхарта, теорія Ш. Шварца, культурні синдроми Г. Тріандіса та соціальні аксіоми М. Бонда і К. Леунга. Кожна з цих концепцій враховує унікальні засадничі основи і відмінне від інших розуміння культури та соціально-економічного розвитку цивілізації, що визначає у її неоднорідність.

Модель вимірювання культурної варіативності крос-культурної площини розробив нідерландський психолог Г. Хофстеде. В 1980 р. у дослідженні «Наслідки культури: міжнародні відмінності трудових цінностей», Г. Хофстеде описав результати, отримані за допомогою авторської методики на основі даних факторного аналізу, виділивши індикатори, якими можуть бути охарактеризовані пануючі ціннісні системи представників різних країн і етнічних груп: індивідуалізм; дистанція влади; уникнення невизначеності; маскулінізм [136].

Проте проведені дослідження також закріпило, що у розвинених і західних країнах виявляється тенденція до переважання індивідуалізму, тоді як у менш розвинених і східних країнах переважає колективізм [137]. Г. Хофстеде також здійснив порівняльний аналіз показників вимірювання «дистанція влади» з даними, які отримав Г. Тріандіс, і дійшов висновку, що умовами досягнення успіху в культурах із «високою дистанцією влади» є такт, гроші та послужливість, тоді як в культурах із «низькою дистанцією влади» – рівність і повага до особистості. Разом з тим, досягнення успіху в розумінні представників культур із «низькою дистанцією влади» базується на знаннях, любові та щасті, представників культур із «високою дистанцією влади» – на отриманні спадку, та застосуванні таких рис як скупість, хитрість й інколи нечесність.

Відомий соціолог і політолог Р. Інглхарт значну увагу у своїх дослідженнях приділив питанню цінностей, вважаючи, що акцент «...на цінностях самовираження збільшує ймовірність появи демократії» [222]. У 1981 р. під його координуванням розпочато міжнародний проект «Всесвітне

дослідження цінностей» («World Values Survey») [222] для виявлення їхнього співвідношення у таких вимірах:

- 1) «традиційні – секулярно-раціональні цінності»;
- 2) «цінності виживання – цінності самовираження», що вказують на відмінності між товариствами за релігійною ознакою. Для культур, де традиційні цінності відіграють важливу роль, характерними є такі взаємопов'язані суспільні явища, як повага до влади, Бога, батьківщини та сім'ї, що має високий показник у традиційних суспільствах, де основними вважаються взаємини за типом «батько-дитина».

Таким чином, Р. Інглхарт на основі проведеного «Всесвітнього дослідження цінностей» продемонстрував значущість рівня соціально-економічного розвитку країн для формування сприятливого соціально-психологічного і соціально-політичного клімату, появи можливостей для самореалізації особистості, втілення особистісного потенціалу кожного індивідуума. Незважаючи на те, що у розвинутих країн більше шансів стати демократичними, ніж у менш розвинених, процес демократизації залежить не лише від добробуту, оскільки культура є важливим чинником економічного розвитку. Важливо формувати також цінності довіри, добробуту, терпимості та співучасті, оскільки побудова громадянського суспільства неможлива без допомоги правлячих еліт, трансформації інституційного середовища, тому що процес демократизації передусім залежить від переконань і ціннісних установок громадян, не наділених владою [161]. Згодом дослідження Р. Інглхарта було підданно критиці або доповнено новими висновками. На думку інших дослідників, «...розумна альтернатива інструментам Р. Інглхарта має спиратися на елементи, які стосуються фактичних цінностей, уникати двозначності в отриманих конструкціях і зосереджуватися на індивідуальному рівні. Крім того, він має обмежити міжкультурні порівняння випадками досягнення принаймні конструктивної еквівалентності» [156]. М. Рокич у своєму дослідженні подав пояснення основних висновків Р. Інглхарта щодо зміни ціннісних пріоритетів в американському суспільстві [188].

Зміцнення нематеріальної складової в структурі сучасного економічного відтворення свідчить про наближення до принципово нового етапу суспільного поділу праці, в якому вона набуває статусу основного чинника економічного зростання, в тому числі для розвитку матеріального виробництва, та глобального економічного розвитку. При цьому ефективність останнього більшою мірою визначається чинниками, що не стосуються безпосередньо матеріального виробництва: підготовкою й культурним рівнем працівників, станом їхнього здоров'я, ступенем соціальної кваліфікації та якості управління.

Таким чином, траєкторія розвитку Близького Сходу визначається впливом цивілізаційних детермінант, оскільки історичні чинники та традиції суттєво впливають на цей регіон. Системні детермінанти соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу мають міцну цивілізаційну платформу, яку формують історичні, культурні, релігійні та соціальні спадщини. Цивілізаційні детермінанти соціально-економічного розвитку – це сукупність домінантних чинників, які сформовані під впливом багатой цивілізаційної спадщини регіону й охоплюють давні традиції, системи цінностей і соціальних норм виявляються в колективній свідомості, впливають на соціально-економічний розвиток країн через економічні, соціальні, правові та політичні системи, а також дають змогу проаналізувати багатоаспектність соціально-економічної динаміки регіону.

Основними цивілізаційними системними детермінантами є: географічні характеристики і забезпеченість ресурсами, історична спадщина (в тому числі традиції, досвід, виникнення конфліктів), культурні цінності та норми, релігійні переконання, політичні системи, економічні системи, соціальні інститути. Зазначаємо, що конфлікти та війни є невід'ємним елементом історії Близького Сходу, оскільки бажання колонізувати країни, отримати доступ до їхніх ресурсів й утримувати контроль, здійснювати регіональний перерозподіл сил і впливу між державами не припиняється дотепер, незважаючи на проголошення демократичних принципів та проведення демократичних реформ.

На Близькому Сході системні детермінанти соціально-економічного розвитку взаємопов'язані, тому політика, спрямована на сприяння розвитку, має

розглядати декілька вимірів одночасно. Крім того, регіональні відмінності всередині країн і на Близькому Сході загалом щораз більше ускладнюють аналіз. Пристосування політики для врегулювання цих системних детермінант у межах унікального контексту кожної країни має важливе значення для сприяння соціально-економічному розвитку в регіоні. Розуміння цивілізаційного виміру соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу дає можливість обґрунтувати роль системних детермінант у забезпеченні цілісності й ефективності соціально-економічних систем, урахуванням особливостей регіону.

Висновки до розділу 1

Близький Схід є регіоном, країни якого інтегровані в глобальний простір, проте кожна має власні особливості. Глобалізація змінила позиціонування країн цього регіону, що виявляється в його економічній диверсифікації, політичних змінах, культурних трансформаціях і соціальних особливостях. Загалом ці країни інтегровані в глобальну систему, але зберігають свою ідентичність. Регіон розташований на перехресті трьох континентів: Азії, Африки та Європи. Таке розташування забезпечує для країн Близького Сходу декілька вагомих особливостей, що відіграє вирішальну роль у ідентифікації цього регіону на світовій арені. У формуванні сучасного Близького Сходу в різних аспектах політичного, соціального, економічного і культурного ландшафту регіону простежується спадщина європейських країн та Османської імперії. Найбільш складною за впливом вважається Угода Сайкса – Піко (1916 р.), яка спровокувала штучний поділ, кризу управління, етнічну напругу. Разом з тим, європейські системи освіти, мови та права також суттєво вплинули на соціальну структуру багатьох суспільств Близького Сходу; Османська імперія залишила цінну спадщину в архітектурі, мові (вплив турецької) та різних культурних звичаях. Історична спадщина загалом посприяла поточній політичній, економічній та соціальній динаміці розвитку регіону.

Аналізуючи системні чинники, що формують соціально-економічний прогрес країн Близького Сходу, важливо враховувати два основні аспекти. По-перше, ескалація впливу глобалізації призводить до посилення поляризації між країнами. Це явище виявляється як збільшення розриву за різними напрямками розвитку, в тому числі за ступенем економічного процвітання і рівнем соціального добробуту. По-друге, країни настільки залежні від глобальної екосистеми, що будь-які зовнішні зміни викликають трансформації в кожній із них. Фінансова нестабільність є важливою проблемою, що часто призводить до непередбачуваних економічних коливань. Поляризація та соціальне розшарування стають дедалі очевиднішими, створюючи розбіжності всередині та між націями. Деградація навколишнього середовища також нині є гострою проблемою, що ставить під сумнів сталість зусиль розвитку. У цьому контексті зростає роль цивілізаційних чинників, які дають змогу країнам Близького Сходу зберігати власні історично сформовані цінності, інтегруючи їх в економічне й інституційне середовища, та забезпечуючи соціально-економічний розвиток загалом.

Результати дослідження, висвітлені у розділі 1, опубліковано у працях [16; 21; 22; 23; 29; 30; 31].

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ЗРІЗУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН БЛИЗЬКОГО СХОДУ

2.1. Методика дослідження впливу цивілізаційних детермінант на соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу

Оцінювання соціально-економічного розвитку суб'єктів міжнародних економічних відносин завжди зазнає певних методологічних складностей. Сьогодні, незважаючи на розвинену статистичну базу та аналітичні дослідження, практично відсутні наукові розвідки у сфері визначення системних детермінант соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу. Методологія дослідження базуватиметься на формуванні системи показників, які відображають системні та цивілізаційні детермінанти, що на наш погляд, визначають особливості розвитку країн Близького Сходу, та показники соціально-економічного розвитку цих країн.

Аналіз цивілізаційних детермінант соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу є важливим елементом ефективної стратегії їхнього розвитку. Особливістю дослідження є те, що регіон Близького Сходу є доволі неоднорідним за ресурсним потенціалом, соціальними й економічними ресурсами. А для деяких країн відсутні такі дані за останні роки.

Для достовірного аналізу соціально-економічного розвитку країн і впливу на них системних, у тому числі цивілізаційних, детермінант важливими є базові принципи, на яких будується моніторинг: відкритість економічної системи, адаптивність, стійкість, гнучкість і комунікація.

Відкритість економічної системи дає змогу отримувати статистичну інформацію про основні показники соціально-економічного розвитку, аналізувати їх у динаміці, приймати обґрунтовані рішення про вплив основних детермінант. Принцип відкритості передбачає не лише відкритість влади до суспільства, як це прийнято трактувати, а у випадку нашого дослідження – це

доступ до достовірних статистичних даних. Для країн Близького Сходу є певні виклики у дотриманні цього принципу, причому вони суттєво відрізняються між країнами регіону: недоступність даних через локальні конфлікти та війни; відсутність прозорої системи отримання даних, що ставить під сумнів їхню достовірність та спричинює упередження щодо точності інформації; існування жорсткої системи контролю за статистичними інституціями з боку держави та наявність бюрократичних процедур; подання застарілої інформації через відсутність кваліфікованого персоналу та недостатнє фінансування проведення досліджень; культурні та мовні бар'єри для збору даних. Незалежно від ступеня відкритості, кожна економічна система у сучасному глобалізованому світі потребує комунікації із зовнішнім середовищем. Якою буде ця комунікація, залежить від багатьох чинників, у тому числі й від цивілізаційних детермінант, оскільки вони визначають готовність і спроможність країни чи регіону до комунікації та обміну.

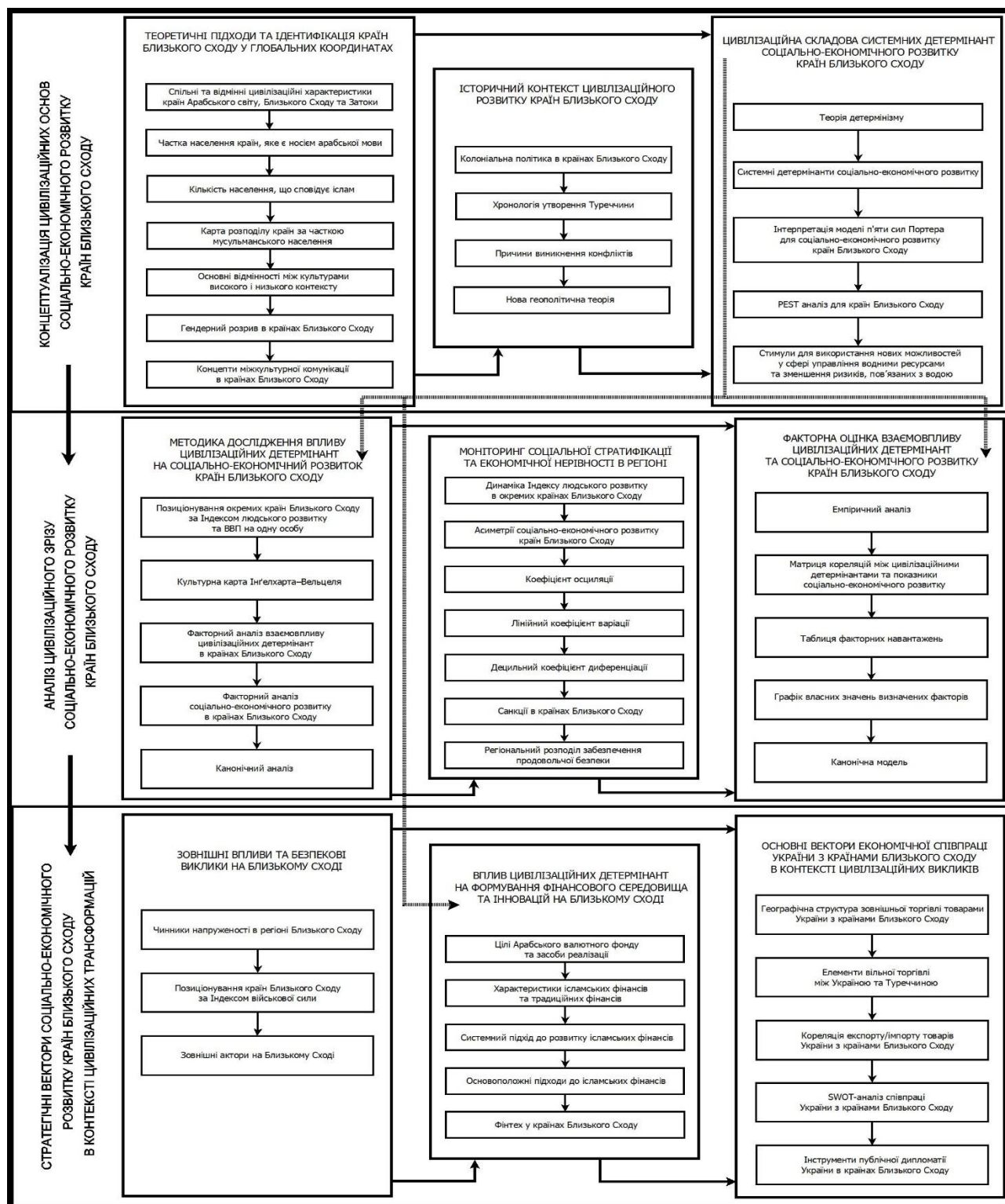
Впровадження принципу адаптивності передбачає, що системи здатні реагувати на зміни зовнішнього середовища, при зміні детермінант соціально-економічного розвитку автоматично змінюються його показники, причому ці зміни можуть не бути негайними, а мати пролонгуючий ефект. Відкриті системи завжди взаємодіють із зовнішнім середовищем. Якщо зміни зовнішнього середовища сприятливі, то невчасне реагування системи може не настільки простежуватися, однак якщо зміни мають негативний вплив, то це потребує від уряду країни негайного втручання та коригування тактичних кроків та планів. У цьому разі дотичними до принципу адаптивності є принципи стійкості та гнучкості. Стійкість економічної системи вказує на її здатність реагувати на непередбачувані події, мати резерви для зростання й альтернативні сценарії забезпечення соціально-економічного розвитку. Гнучкі економічні системи здатні швидко адаптуватися до змін без значних ресурсних втрат і затримок у часі.

Оцінювання соціально-економічного розвитку країн є складним процесом, оскільки він охоплює не лише економічну сферу, й інші: екологічну, соціальну,

політичну та ін. На прикладі країн Близького Сходу можна простежити, що на соціально-економічні процеси впливають чинники, які складно виміряти кількісно, наприклад, культурні та релігійні, вплив яких у цьому регіоні є дуже великим, але оцінити це єдиним показником неможливо. Водночас класифікація цивілізаційних чинників також не має єдиного підходу, оскільки деякі так і залишаються чинниками за значенням, а деякі трансформуються в детермінанти.

Комплексне оцінювання цивілізаційних детермінант соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу потребує врахування особливостей розвитку регіону в умовах глобальних і регіональних суперечностей. Підґрунтям дослідження є запропонована структурно-логічна схема (рис. 2.1), яка має міждисциплінарний характер і виступає важливим інструментом для поглибленого аналізу та розуміння основних чинників (детермінант), що визначають динаміку регіонального розвитку; забезпечує цілісний підхід до оцінювання впливу цивілізаційних детермінант на соціально-економічний розвиток країн регіону. Науковий конструкт дослідження базується на використанні теоретичних концептів, які сформували основу для аналізу, та застосовується для формулювання гіпотез й розробки методологічного інструментарію для отримання достовірних результатів.

Для аналізу впливу цивілізаційних детермінант на соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу пропонуємо проводити два види аналізу: якісний і кількісний, тому що цей регіон має глибоку історичну спадщину та окремі процеси сягають корінням у доколоніальний період і процеси боротьби за території, на основі яких виник не один конфлікт. Однак цей показник неможливо виміряти для країн цього регіону. Крім того, політичний ландшафт та система державного управління формувалися століттями під впливом цивілізаційних чинників, тому це також потрібно врахувати при проведенні моніторингу соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу.

Рис. 2.1. Структурно-логічна схема цивілізаційного виміру соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу*

*Розроблено автором

Враховуючи перспективи володіння ресурсами при аналізі соціально-економічного розвитку, зазначимо, що економіка не всіх країн залежить від наявності ресурсів, передусім нафти, тому цей аспект для одних країн може мати

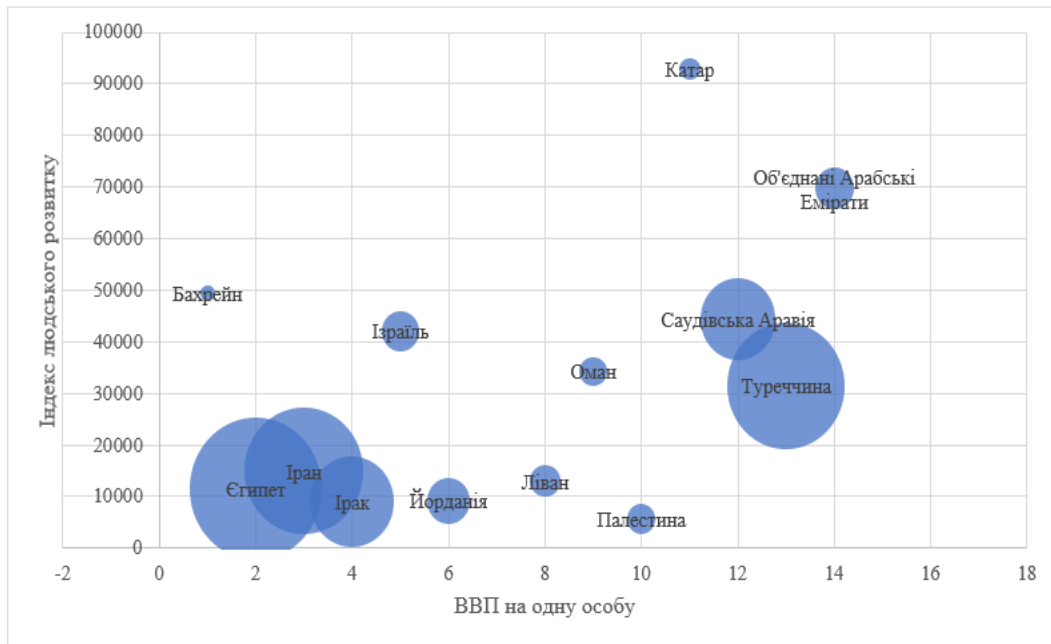

велике значення, а для інших не впливати на показники розвитку. З цієї позиції потрібно застосовувати системний підхід до методології дослідження, оскільки володіння ресурсами автоматично впливає на торговельну та інвестиційну спроможність країни, але водночас, не свідчить про добробут її населення і його соціальну захищеність.

Таким чином, для кількісного аналізу впливу цивілізаційних детермінант на соціально-економічний розвиток використаємо такі основні показники. Для аналізу соціально-економічного розвитку країн застосовуємо показник ВВП на одну особу, оскільки він є стандартизованим, а наша вибірка складається з країн із різними рівнем ВВП і чисельністю населення, тому це дає змогу порівнювати ці країни незалежно від кількості їхнього населення.

Загалом величина цього показника свідчить про рівень життя населення та відображає його добробут, купівельну спроможність, ступінь бідності. Зміни ВВП на одну особу населення в динаміці можуть вказувати на економічне зростання або спадання, а аналіз динамічних рядів відображає ефективність економічної політики держави та програм розвитку. ВВП на одну особу є показником прийнятим міжнародними організаціями, зокрема Світовим банком, для проведення міжнародних порівнянь. Відповідно у дослідженні використані дані Світового банку. Разом з тим, цей показник є дещо обмеженим і потребує аналізу в комплексі з іншими показниками, з Індексом людського розвитку або іншими цивілізаційними детермінантами.

Ідентифікуючи країни Близького Сходу за рівнем розвитку людського потенціалу, простежуємо значні розриви між ними (рис. 2.2). Окремі країни, досягши значного економічного прогресу та позицій у глобальній економіці, змогли забезпечити високий рівень Індeksu людського розвитку, проте дотепер невирішеними залишаються проблеми, від яких залежить якісний вимір життя населення при збільшенні демографічного й екологічного навантаження на планету.

Рис. 2.2. Позичонування окремих країн Близького Сходу за Індексом людського розвитку та ВВП на одну особу в 2021 р. [139; 220]

Близький Схід, будучи регіоном зі щільним переплетенням культурних і релігійних чинників, саме через вплив цих чинників відчуває посилення напруги. Відповідно дослідження впливу культурного та релігійного розмаїття на різні аспекти розвитку країн слід здійснювати в частині якісного аналізу крізь призму традицій, культурної спадщини.

Нині практично відсутні дослідження, які б чітко продемонстрували кількісну залежність соціально-економічного розвитку країн від релігійних чинників; у цьому вбачаємо кілька проблем, які не дають змоги провести емпіричне оцінювання. Багато дослідників, розглядаючи соціально-економічний розвиток, обмежуються показником економічного зростання, та поза увагою залишають саме розвиток людського капіталу, політичні зміни, провадження релігійних практик у фінансову сферу, як це відбулося із ісламськими фінансами. Звуження фокусу дослідження зменшує достовірність отриманих результатів. І, як зазначають дослідники, лише «...останні два десятиліття стали початком дослідження релігії в економічній історії» [96], причому такі «...дослідження релігії в економічній історії охоплюють дві основні сфери дослідження. Перша сфера полягає в тому, які економічні фактори викликають релігійність і релігійні

зміни. Друга сфера – які наслідки впливу релігії на економічний розвиток» [96]. Іншою важливою проблемою є підміна понять у більшості досліджень, оскільки «...дуже мало досліджень справді вивчають релігію як систему переконань» [166].

Всесвітня асоціація дослідження цінностей (WVSA) на базі Європейського дослідження цінностей (EVS) у 2021 р. завершила сьоме дослідження цінностей [223], наступна хвиля якого запланована на 2024 – 2026 рр. Для опитування у Світовому дослідженні цінностей (WVS) використано переважно особисте інтерв'ю вдома/за місцем проживання респондентів, поштове, онлайн- і телефонне опитування.

Вітчизняні науковці серед цінностей, визначених за дослідженням WVS, акцентують на економічних цінностях, тобто на тому, «..що пов'язано із поведінкою, судженнями, орієнтаціями людини в рамках соціального інституту економіки, його складових елементів, а також дотичних до нього явищ і процесів. Економічні цінності є вагомим мотиватором, вони скеровують, організовують діяльність людини та тісно пов'язані з такими важливими аспектами економічної поведінки, як визначення уподобань та вибір» [61].

Згідно з результатами дослідження, цінності відіграють важливу роль соціально-економічному розвитку, причому ця роль відмінна для різних країн. Із дослідженням цінностей пов'язана (культурологічна) карта Інглегарта – Вельцеля, або як її ще називають «карта світових цінностей Інглегарта -Вельцеля» [223].

Карта структурована за двома основними вимірами, що є об'єктивним, оскільки суспільства завжди балансують між вибором. Як зазначають науковці «...у масовій свідомості так само окреслюються подвійні стандарти (одночасне існування різних зразків поведінки – публічної і приватної) подвійних ринкових відносин (легальних і тіньових), подвійної моделі управління (відкритої демократичної та закритої корупційної) тощо» [78]. Культурна карта – це модель або діаграма, де країни розподілено на чотири квадранти (рис. 2.3) та згруповано за релігійною ознакою. Основними цінностями в цій моделі визначено такі:

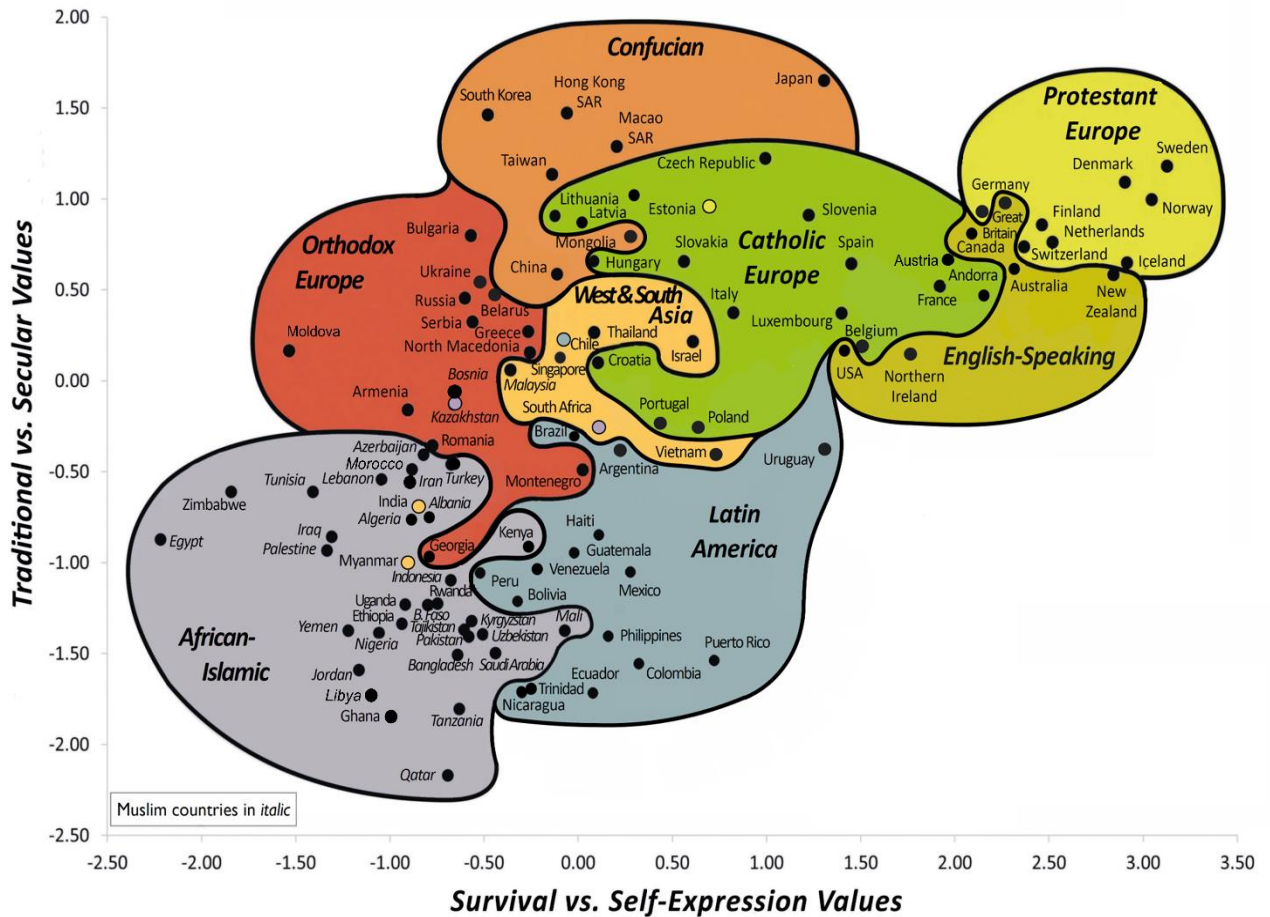

Рис. 2.3. Культурна карта Інглхарта – Вельцеля [144]

1) традиційні цінності проти світсько-раціональних цінностей. Традиційні цінності формуються під впливом історичних процесів і стосуються звичаїв і соціальних норм, релігії, сім'ї, моральних принципів, відображають більш консервативний підхід до вирішення завдань соціально-економічного характеру. Світсько-раціональні цінності акцентують увагу на самовираженні та раціональності, зменшенні ролі релігії;

2) виживання проти цінностей самовираження: цей вимір окреслює перехід від цінностей виживання, основою яких є матеріальні блага та фізичні потреби, до цінностей самовираження, які відображають набір культурних і суспільних цінностей, що позначається на особистій свободі, якості життя, рівноправності, забезпеченні прав людини тощо.

Охарактеризуємо позиції країн Близького Сходу на культурологічній карті. Для дослідження сформована вибірка з таких країн: Катар, Туреччина, Іран, Ірак, Саудівська Аравія, Йорданія, Палестина, Ємен і Ліван. Усі вони

належать до країн Арабсько-Ісламського світу; Ізраїль віднесено до країн Південно-Західної Азії (рис. 2.2).

Щодо позицій країн, зазначимо, що в квадрант «Традиційні цінності та цінності виживання» як традиційні суспільства потрапляють Саудівська Аравія та Іран, де акцентується на традиційних цінностях, зокрема релігійних і патріархальних, а також на ісламських традиціях (особливо в Ірані). До «традиційних суспільств» із поєднанням традиційних і світських цінностей, але під впливом ісламських традицій і модернізації, схиляється Йорданія. Ліван упродовж останніх десятиліть намагається утвердити власне самовираження, сформувавши достатньо передумов для «світських товариств» із наголосом на плюралізмі й особистих свободах, але традиційні цінності та міжконфесійні конфлікти зберігають свою вагу. Ще дві країни суттєво відрізняються від інших, оскільки позиціонують себе як світські суспільства: Ізраїль наголошує на світсько-раціональних цінностях і демократії, Туреччина має суперечливе поєднання світських і традиційних цінностей, оскільки є велике дистанціювання між міським і сільським населенням.

Для Катару характерним є поєднання як традиційних, так і світсько-раціональних цінностей. Адже ісламська релігія відіграє важливу роль у формуванні держави та її розвитку, в тому числі через ісламське право. Разом з тим, країна докладает чимало зусиль для модернізації економіки та реформ, розвитку економічної дипломатії впроваджуючи певним чином світсько-раціональні цінності. Щодо належності до квадранта «Виживання проти цінностей самовираження», зазначимо, що Катар схиляється до цінностей самовираження, про що свідчать його економічний розвиток, інвестиції в соціально-культурну сферу, розвиток мистецьких проєктів.

На позицію країн Близького Сходу на культурній карті Інглегарта – Вельцеля впливають такі основні чинники: модернізація, економічний розвиток, збереження традиційних культурних і релігійних цінностей. Особливістю країн Близького Сходу є те, що вони здебільшого зберігають взаємозв'язок із традиційними цінностями, особливо в культурній і релігійній сферах, водночас

налаштовані на економічний розвиток, врахування викликів глобального ландшафту.

Серед дослідницьких програм останніх двох десятиліть в зазначеній галузі, виокремимо проект «Глобального лідерство та ефективність організаційної поведінки» (GLOBE), (за яким досліджувались культурні практики у сферах бізнесу та лідерства). Проект «GLOBE 2020» є черговим етапом у багаторічній діяльності дослідницької групи «GLOBE». Усі попередні етапи дослідження будуть враховані, оскільки до них було долучено понад 200 вчених із 62 країн світу. У фазі 3 було задіяно 24 країни, серед яких чотири країни Близького Сходу: Кувейт, Туреччина, Катар та Іран. Культуру дослідники визначили як «...спільні мотиви, цінності, вірування, ідентичності та інтерпретації чи значення важливих подій, які є результатом спільного досвіду членів колективів, який передається через покоління» [92]. Для оцінювання соціальної культури в процесі опитування визначено такі її конструкти:

- орієнтація на продуктивність;
- наполегливість;
- орієнтація на майбутнє;
- гуманна орієнтація;
- інституційний колективізм;
- внутрішньогруповий колективізм;
- гендерний егалітаризм;
- дистанція влади;
- уникнення невизначеності.

Оцінювання рівня безпеки регіону є багатоаспектним завданням, оскільки питання безпеки охоплює також політичну стабільність, динаміку конфліктів, тероризм тощо. Особливістю регіону визначено те, що конфлікти на його території – інтенсивні й триваючі, а напруга має історичний характер та не є статичною, що ускладнює кількісне оцінювання безпеки. Окрім того, за результатами Звіту 2022 р. «...тероризм став більш концентрованим: у 119 країнах не зафіксовано жодної смерті, що є найкращим результатом з 2007 року»

[219]. В дослідженні для проведення аналізу пропонуємо використовувати три основні індекси: Глобальний індекс тероризму; Індекс демократії; Індекс миру. Усі ці три напрями – тероризм, мир, демократія – формуються під впливом різних чинників, а іноді є самостійними цивілізаційними детермінантами соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу.

Глобальний індекс тероризму та Індекс миру розраховуються Інститутом економіки та миру (The Institute for Economics & Peace). Загалом Глобальний індексу тероризму передбачає аналіз становлення країн світу за рівнем терористичної активності та оцінюються за такими показниками: кількість інцидентів тероризму, кількість загиблих, кількість поранених, загальний майновий збиток від терористичних інцидентів [219]. Значення Глобального індексу тероризму, що становить «0», означає відсутність тероризму, «10» – вплив тероризму найбільший. Як доповнення до індексу можна використовувати при поглибленому аналізі також інші показники, якщо вони є у доступі, наприклад, наявність екстремістських груп, показники боротьби з тероризмом, залучення до міжнародної співпраці у боротьбі з тероризмом та ін.

Індекс миру за значенням показників демонструє певне погіршення становища порівняно з попередніми роками. Зазначений індекс охоплює оцінювання 23 якісних і кількісних показників із авторитетних джерел, які відображають три складові: рівень соціальної безпеки і безпеки всередині країни, масштаб поточного внутрішнього та міжнародного конфлікту, рівень мілітаризації. Такий підхід дає змогу оцінювати різні сфери, які формують стабільність і мир у державі, наприклад, дотримання прав людини, частка біженців, доступність зброї та ін. У звіті 2023 р. акцент зроблено на зростаючій ролі російської війни в Україні, наслідки якої простежуємо також в економічній сфері. Так, «...79 країн стали свідками зростання рівня конфлікту, включаючи Ефіопію, М'янму, Україну, Ізраїль та Південну Африку. Конфлікти стають все більш інтернаціоналізованими: 91 країна зараз бере участь у тій чи іншій формі зовнішнього конфлікту, порівняно з 58 у 2008 році» [126]. Щодо досліджуваного регіону встановлено, що «...Близький Схід і Північна Африка залишаються

найменш мирним регіоном у світі восьмий рік поспіль, незважаючи на послідовне покращення миролюбності з 2020 року. Тут розташовані чотири з десяти найменш мирних країн світу. Проте за минулий рік показник MENA покращився на 0,63 відсотка, причому значні покращення було зафіксовано у сферах мілітаризації та поточного конфлікту» [126].

Для оцінювання впливу одних явищ чи процесів на інші використовують різні методи економетричного аналізу, вибір яких залежатиме від визначених завдань та вибірки (в тому числі й у часовій динаміці). У нашому разі для виявлення впливу цивілізаційних детермінант на соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу, враховуючи те, що ці країни мають різне історичне минуле (хоча й багато спільного) та відмінні траєкторії розвитку, можна обрати такі: аналіз часових рядів для визначення історичної перспективи; аналіз панельних даних, який дає змогу виявити неспостережувану (приховану) неоднорідність між країнами; моделювання за структурними рівнями (SEM), що забезпечує комплексну та гнучку структуру для аналізу складних зв'язків між спостережуваними і прихованими змінними (однак цей інструментарій потребує вибірки великих розмірів, тому використати його у дослідженні не можемо); канонічний кореляційний аналіз, який використовується для виявлення зв'язку між двома наборами змінних через пошук лінійних комбінацій змінних у кожному наборі, які максимально корелюють одна з одною (у нашому разі цей метод протестовано, щоб ідентифікувати базові структури даних, оскільки дослідження мультидисциплінарне, однак виникли певні обмеження: розмір вибірки є доволі незначним порівняно із кількістю змінних, яка передбачені в аналізі, що не забезпечує надійності отриманих результатів та їхньої правильної інтерпретації); розрив регресії (RDD), якщо існує певна подія, яка чітко розподіляє дані, однак кожна з країн має свої точки відліку у розвитку; якісний порівняльний аналіз, що поєднує якісні та кількісні підходи, що важливо у нашому випадку, оскільки деякі цивілізаційні детермінанти не мають кількісного вимірювання; багаторівневе моделювання може бути корисним, якщо володіти даними про соціально-економічний розвиток не лише на рівні країн, а й на різних

ієрархічних рівнях, однак обмеженість статистичних даних не дає можливості отримати достовірні результати.

За таких умов було проведено групування показників соціально-економічного розвитку та цивілізаційних детермінант за допомогою пакету «Statistica». В дослідженні для оцінювання впливу цивілізаційних детермінант на соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу обрано метод факторного аналізу, який застосовують при вивченні складних, багатокomпонентних соціальних, економічних і політичних систем за певних умов: невідомі повні набори вимірників для їхнього релевантного оцінювання, невідомі кількість і зміст цих вимірників. Використання цього виду аналізу необхідне, коли маємо великий масив досліджуваних показників і серед них є такі, які корелюються, коли у вибірці є приховані змінні, які потрібно ідентифікувати. При аналізі великих масивів показників факторний аналіз дає змогу зменшити кількість змінних, що полегшує інтерпретацію результатів оцінювання. В процесі здійснення факторного аналізу необхідно виявити основні конструкції соціально-економічного розвитку та цивілізаційних детермінант для країн Близького Сходу.

Проведення факторного аналізу для оцінювання взаємовпливу цивілізаційних детермінант і соціально-економічного розвитку в країнах Близького Сходу передбачає проходження кількох методичних етапів для зменшення складних багатовимірних даних та виявлення зв'язків:

1. Формулювання гіпотези. У нашому разі гіпотезою є існування зв'язку між показниками, які відображають цивілізаційні детермінанти, із показниками соціально-економічного розвитку на Близькому Сході.

2. Збір даних, визначення джерел і часових меж. Цивілізаційні детермінанти відобразатимуть змінні, які характеризують рівень демократії, тероризму, гендерної рівності, охорони здоров'я та освіти, рівень грамотності, розвитку людського капіталу, гендерний розрив та ін. Соціально-економічними показниками обрано такі, як ВВП на одну особу, індикатори економічної

свободи, ефективності уряду, показники торгівлі та іноземного інвестування, зайнятості тощо.

3. Моніторинг та обробка даних і виявлення тенденцій розвитку. У разі відсутності даних або за країнами, або за показниками потрібно провести очищення даних, а також здійснити їхню стандартизацію.

4. Факторний аналіз із визначенням базової структури чинників та їхня інтерпретація.

5. Інтерпретація результатів проведеного факторного аналізу.

6. Оцінювання зв'язків на основі кореляційного аналізу між вилученими чинниками, що представляють цивілізаційні детермінанти, та соціально-економічними показниками.

7. Оцінювання відповідності моделі.

8. Оцінювання якості отриманого рішення.

9. Графічний аналіз результатів дослідження.

Цей підхід можна застосувати для вивчення впливу різних аспектів цивілізації на соціально-економічні результати в регіоні з різноманітними культурами та історіями, як наприклад Близький Схід.

2.2. Моніторинг соціальної стратифікації та економічної нерівності в регіоні

Розвиток країн Близького Сходу в соціально-економічному вимірі відбувався під впливом різних історичних, географічних, культурних та політичних чинників. Сьогодні регіон Близького Сходу зберігає свої контрасти у соціальному розшаруванні й економічній нерівності, коли країни, багаті на нафту, мають великі розбіжності з країнами, в яких тривають конфлікти та війни.

Загалом світова спільнота фокусується на цих проблемах, однак щороку з'являються нові виклики, які поглиблюють відмінності між країнами.

Близький Схід – це регіон із нерівностями в силі впливу на світову економіку та значними відмінностями, де високотехнологічні міста межують із знищеними війною територіями. Це регіон, де уряди одних країн мають можливості фінансувати різні проекти і субсидувати освіту, охорону здоров'я, забезпечити доступ населенню до електроенергії та питної води, тоді як інші країни цього регіону прагнуть подолати найвищий за показниками рівень бідності й безробіття. Здебільшого на користь такого розмежування використовують лише один аргумент: нафта і природний газ – два ресурси, які є базисом розвитку найбагатших економік регіону. Однак факт володіння великими енергетичними резервами не є гарантією для збільшення багатства. Серед постійно змінюваних політичних реалій Близького Сходу – раптові війни, санкції та коливання цін, які можуть стримати економічне зростання навіть у наймогутніших нафтових країнах.

Динаміка Індексу людського розвитку в окремих країнах Близького Сходу дає змогу виявити ті країни, які змогли завдяки своїй політиці та підтримці реформ соціальної сфери підвищити рівень людського розвитку (дод. В). Такі значущі успіхи мають Саудівська Аравія, Ірак, Туреччина, Оман та інші країни, тоді як Ємен і Сирія практично не покращили своїх показників з 1990 р. з об'єктивних причин.

Економічна нерівність країн Близького Сходу є доволі різноманітною: з національними економіками від експортерів вуглеводнів, що отримують дохід від орендної плати, до централізованого планування економіки та економік з вільним ринком. Близький Схід найбільш відомий виробництвом та експортом нафти, що має значний вплив на регіон загалом через генерацію багатства та використання робочої сили. Однак останнім часом багато країн регіону вживають заходи для диверсифікації своїх економік.

Структурні виклики ринків праці впродовж десятиліть є важливим питанням на порядку денному країн Близького Сходу, але адаптація ринків праці

до шоків ніколи не мала такого великого значення, як сьогодні. Країни регіону суттєво відрізняються за рівнем безробіття (дод. Г). За даними МОП, «...глобальне безробіття у 2022 р. зараз оцінюється в розмірі 192 мільйони, порівняно з 205 мільйонами, про які повідомляється в Звіті МОП WESO Trends 2023. У 2023 р. прогнозується, що глобальне безробіття зменшиться до 191 мільйона, що відповідає рівню безробіття 5,3 відсотка. Глобальне відновлення рівня безробіття після кризи COVID-19 було надзвичайно швидким порівняно з попередніми кризами, такими як глобальна фінансова криза 2008–2009 рр.» [170].

Оскільки регіон також продовжує відновлюватися від впливу шоку COVID-19 та намагається врегулювати підвищену волатильність у торговельних умовах, що виникає внаслідок вторгнення Росії в Україну, його населення стикається з наслідками для свого засобу доходу від глобального підйому відсоткових ставок, депречіації валют і пов'язаних з цим інфляційних тисків. З урахуванням макроекономічних перспектив, які очікують на регіон Близького Сходу у майбутньому, спосіб, яким ринки праці відреагують на шоки, і надалі матиме переважне значення. Проблеми безробіття доволі часто є причиною міграції з країн регіону, яка може бути легальною або нелегальною. Загалом легальна міграція орієнтується на загальносвітові тенденції, оскільки «...міграційна політика більшості країн раніше була орієнтована на тимчасову трудову міграцію і мала обмежувальний характер, але останні роки здійснюються заходи щодо довгострокової й постійної міграції, а також інтеграції і адаптації мігрантів» [2]. Пандемія дещо змінила умови перебування мігрантів, особливо трудових, оскільки в період кризи вони працювали в основних секторах, забезпечуючи життєдіяльність економік приймаючих країн [26].

Постійні конфлікти економічно виснажують країни, позбавляючи їх розвитку. Водночас світова економіка також зазнає потрясінь унаслідок порушення стабільності на Близькому Сході. Найшвидше це відчують на світовому ринку енергоносіїв. Однак країни регіону ведуть торговельні війни і

між собою. Наприклад, припинення мирних відносин Ізраїлю і Палестинської автономії в 2014 р. супроводжувалося торговельними суперечками, одна з яких виникла в 2019 р. Ведучи боротьбу за власні інтереси у цьому регіоні, розвинені країни неодноразово застосовують санкції, використовуючи економічні методи вирішення конфліктних ситуацій, змушуючи країни Близького Сходу йти на певні поступки.

Оцінюючи роль країн досліджуваного регіону у глобальній економіці, зазначимо, що з роками їхня значущість зростає і вони є важливими гравцями, які визначають стан світової економіки, кон'юнктуру світових ринків. Реформи та трансформації в більшості країн Близького Сходу забезпечили поштовх для розвитку. Разом з тим, економічно країни Близького Сходу відрізняються одна від одної. Багато в чому такі відмінності пояснюються покладами природних ресурсів, які для деяких країн є основою економічного розвитку й експорту. Аналіз динаміки ВВП на одну особу країн цього регіону (табл. 2.1) підтверджує цю тезу: лідерами за цим показником у 2021 р. були Катар, Ізраїль, ОАЕ, Кувейт, Бахрейн, Саудівська Аравія, причому Ізраїль і Катар порівняно з 1990 р. досягли значного прогресу.

Країни Близького Сходу є доволі неоднорідними у своєму розвитку, в регіоні досі не сформовано повноцінного регіонального інтеграційного об'єднання. Висунемо гіпотезу про соціальну стратифікацію та нерівність економічного розвитку країн Близького Сходу, тобто про існування просторової асиметрії. Нашу вибірку склало 14 країн Близького Сходу. Основні показники, за якими проведено аналіз, наведено у дод. Д.

Для характеристики соціально-економічних процесів у регіоні Близького Сходу важливим є не лише аналіз показників соціально-економічного розвитку країн, а й оцінювання відмінностей між ними, оскільки не всі вони мають схожі показники розвитку. Це можуть бути різні відмінності: за ВВП на одну особу, за рівнем людського розвитку, за гендерною активністю, за рівнем безробіття, за Глобальним індексом тероризму тощо.

Таблиця 2.1

**Динаміка ВВП на одну особу в країнах Близького Сходу
(GDP per capita (current US\$))**

Країни	1990	2000	2010	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ізраїль	—	21630,6	31266,6	37690,5	41114,8	42406,8	44452,2	44846,8	52166,8
Ліван	789,9	3994,9	7695,2	8172,3	8679,9	9225,8	8925,4	5600,0	4136,1
Саудівська Аравія	7349,7	8795,3	17958,9	19930,4	20910,5	24175,6	23405,7	20398,1	24160,7
Об'єднані Арабські Емірати	26682,8	31855,5	34165,9	41054,5	43064,0	46722,3	45376,2	37629,2	44315,6
Бахрейн	8174,8	12738,8	21186,8	22867,2	24349,9	25415,8	25869,1	23433,2	26860,1
Іран	2237,1	1672,0	6458,6	5497,2	5758,6	3829,8	3276,8	2746,4	4084,2
Йорданія	1195,2	1673,4	3914,7	4003,4	4073,1	4146,4	4159,7	3987,7	4046,9
Оман	6475,4	8321,4	22552,2	17082,2	17802,6	19887,6	19132,2	16707,6	19509,5
Сирія	1926,4	4941,9	11304,6	664,3	862,3	1111,9	1124,5	537,2	—
Палестина	—	1476,2	2557,1	3527,6	3620,4	3562,3	3656,9	3233,6	3678,6
Ірак	10216,6	1963,7	4430,4	4305,2	4725,2	5601,5	5621,2	4251,3	4770,8
Кувейт	11002,1	19493,9	39212,6	27026,6	29258,3	32012,1	30666,2	24297,7	32186,8
Катар	16664,8	27494,8	73021,3	58467,2	59407,7	66264,1	62827,4	52315,7	66838,3
Ємен	422,2	518,1	1249,1	1069,8	893,7	701,7	693,8	583,9	603,7
Туреччина	2773,7	4278,3	10615,0	10734,3	10464,0	9400,8	9103,0	8561,1	9661,2

* Побудовано за даними Світового банку (World Bank). URL : <https://databank.worldbank.org/home.aspx>

Для виявлення асиметрії соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу використаємо такі статистичні методи: варіаційний розмах, стандартне відхилення, асиметрію. Варіаційний розмах (інтервал, амплітуда) є одним із найпростіших показників варіації ознак і вказує на те, наскільки значення ознаки можуть коливатися від найнижчого до найвищого. Стандартне відхилення є іншим важливим параметром, що використовується для характеристики варіації вибірки. Воно визначає ступінь розкиду елементів вибірки відносно їхнього середнього значення. Чим вищим є стандартне відхилення, тим більший розкид даних від середнього значення, і навпаки. Асиметрія – це величина, яка характеризує ступінь несиметричності розподілу

даних відносно їхнього середнього значення. Додатна асиметрія вказує на те, що розподіл зміщений вправо, в бік додатних значень ($x_{сер} > Me > Mo$), тоді як від'ємна вказує, що розподіл зміщений вліво, в бік від'ємних значень ($x_{сер} < Me < Mo$). Якщо розподіл симетричний, асиметрія дорівнює нулю, тобто відхилення відсутні.

Найпростішими показниками асиметрії є такі:

- різниця між середніми ($(x_{сер} - Mo)$ чи $(x_{сер} - Me)$);
- коефіцієнт асиметрії $As = (x_{сер} - Me) / \sigma$; при $As = 0$ маємо симетричний розподіл, $As > 0$ – правостороння асиметрія, $As < 0$ – лівостороння асиметрія.

Якщо $As > \pm 0,5$ – значне зміщення; якщо $As < \pm 0,25$ – незначне зміщення; якщо $0,25 < As < 0,5$ – помірне зміщення.

Для аналізу розподілу розраховують коефіцієнт ексцесу (E). Якщо $E = 0$ – розподіл є нормальний (симетричний), $E > 0$ – гостровершинний, $E < 0$ – плосковершинний розподіл.

Показники асиметрії та ексцесу характеризують безпосередньо форму розподілу ознаки в межах вибірки. Асиметрія є важливим показником для аналізу соціально-економічного розвитку країн та регіонів. Вона може вказувати на нерівномірність розподілу ресурсів, нерівності в економічному розвитку та інші важливі аспекти, які потребують уваги при розробці політик і стратегій для підвищення рівня розвитку та соціальної справедливості.

Відносними показниками варіації є такі:

- коефіцієнт осциляції – відношення рангу до середнього:

$$V_R = \frac{R}{\bar{x}} \cdot 100\% ; \quad (2.1)$$

- лінійний коефіцієнт варіації:

$$V_d = \frac{\bar{d}}{\bar{x}} \cdot 100\%, \bar{d} = \frac{\sum |\bar{x} - x_i|}{n}. \quad (2.2)$$

Коефіцієнт варіації – це статистичний показник, який характеризує мінливість ознаки та визначається за такою формулою:

$$VAR = \frac{\sigma(x)}{\bar{x}} \cdot 100\% . \quad (2.3)$$

Мінливість ознаки буде слабкою, якщо $VAR < 10\%$; середньою, якщо VAR відстановить – 11-33%, значною при $VAR > 33\%$.

За допомогою описової статистики визначимо необхідні для аналізу статистичні величини (табл. 2.2) та розрахуємо показники варіації (табл. 2.3) .

Таблиця 2.3

**Показники варіації показників соціально-економічного розвитку країн
Близького Сходу***

	VAR	Vr	Vd	Ексцес	Асиметрія
ВВП на одну особу (поточні долари США)	104,21%	344,29%	83,06%	0,738	1,109
Індекс жіночого бізнесу і права	40,24%	104,88%	35,33%	1,584	0,373
Індекс гендерного розриву	10,11%	37,98%	7,28%	0,515	-0,219
Індекс сприйняття корупції	43,71%	136,71%	36,17%	-1,101	-0,011
Глобальний індекс тероризму	85,06%	235,19%	73,58%	-1,332	0,295
Індекс демократії	48,47%	199,30%	31,07%	5,877	2,059
Індекс миру	25,49%	77,03%	21,64%	-1,179	0,279
Індекс соціального прогресу	16,80%	74,44%	10,71%	2,524	-0,456
Ефективність уряду (процентиль)	70,05%	188,89%	60,46%	-1,598	-0,270
Чисельність біженців за країною їхнього походження	342,95%	1290,27%	170,04%	13,925	3,728
Загальний рівень безробіття (% від загальної кількості робочої сили)	75,47%	229,58%	66,49%	-1,348	0,299
Викиди CO ₂ (метричні тонни на одну особу)	88,66%	284,96%	76,29%	-0,444	0,775
Очікувана тривалість життя при народженні, загальна (років)	6,22%	24,93%	4,65%	1,638	-0,940
Приріст населення (щорічний %)	114,13%	505,96%	78,69%	2,418	-0,292
Індекс людського капіталу	17,48%	62,94%	13,28%	0,133	-0,628

*Розраховано автором.

Коливання варіант показників Індексу миру, Індексу соціального прогресу та Індексу людського капіталу в досліджуваних сукупностях є меншим від 33%. Сукупності цих показників можна вважати однорідними, а їхні середні – типовими. Аналогічні міркування підтверджують значення коефіцієнтів відносного лінійного відхилення.

Таблиця 2.2

Описові статистичні характеристики розподілу країн Близького Сходу за обраними показниками*

	Середнє значення	Медіана	Мода	Станд. відхилення	Експес	Асиметрія	Ранг	Мінімум	Максимум
ВВП на одну особу (поточні долари США)	25417,029	17836,428	#Н/Д	26487,474	0,738	1,109	87509,110	537,210	88046,320
Індекс жіночого бізнесу і права	53,036	45,938	82,500	21,342	-1,584	0,373	55,625	26,875	82,500
Індекс гендерного розриву	0,619	0,632	0,632	0,063	0,515	-0,219	0,235	0,492	0,727
Індекс сприйняття корупції	39,500	43,000	44,000	17,266	-1,101	-0,011	54,000	13,000	67,000
Глобальний індекс тероризму	3,470	2,894	0,000	2,952	-1,332	0,295	8,161	0,0001	8,161
Індекс демократії	3,261	3,125	#Н/Д	1,581	5,877	2,059	6,500	1,430	7,930
Індекс миру	2,416	2,432	#Н/Д	0,616	-1,179	0,279	1,861	1,533	3,394
Індекс соціального прогресу	64,605	66,280	63,720	10,856	2,524	-0,456	48,090	39,080	87,170
Ефективність уряду (процентиль)	46,698	55,896	#Н/Д	32,713	-1,598	-0,270	88,208	0,472	88,679
Чисельність біженців за країною їх походження	507472,286	2692,5	#Н/Д	1740393,79	13,925	3,728	6547778,0	40,000	6547818,0
Загальний рівень безробіття (% від загальної кількості робочої сили)	7,744	7,623	#Н/Д	5,844	-1,348	0,299	17,779	0,095	17,874
Викиди CO ₂ (метричні тонни на одну особу)	11,025	6,704	#Н/Д	9,775	-0,444	0,775	31,418	0,309	31,727
Очікувана тривалість життя при народженні, загальна (років)	75,200	75,540	#Н/Д	4,678	1,638	-0,940	18,747	63,753	82,500
Приріст населення (щорічний %)	1,096	1,017	#Н/Д	1,251	2,418	-0,292	5,544	-1,857	3,687
Індекс людського капіталу	0,574	0,585	#Н/Д	0,100	0,133	-0,628	0,361	0,373	0,734

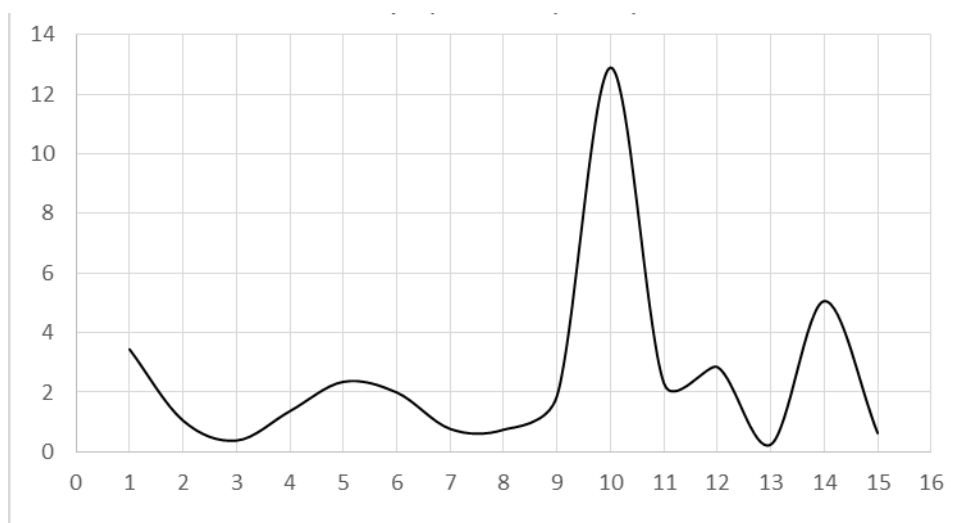
*Розраховано автором.

Мінливість показників Індексу гендерного розриву та Очікуваної тривалості життя є незначною. Для решти показників характерний дуже високий рівень варіації. Значна правобічна асиметрія характерна для показників ВВП на одну особу (дол. США), Індексу демократії, Чисельності біженців за країною їхнього походження, Викидів CO₂ (метричні тонни на одну особу). Значна лівобічна асиметрія спостерігається для показників Очікуваної тривалості життя при народженні та Індексу людського капіталу.

Помірне зміщення характерне для показників Індексу жіночого бізнесу і права, Глобального індексу тероризму, Індексу миру, Індексу соціального прогресу, Ефективності уряду (процентиль), Загального рівня безробіття (% від загальної кількості робочої сили) та Приросту населення (щорічний %).

Значне від'ємне значення ексцесу характерне для показників Індексу гендерного розриву, Глобального індексу тероризму, Ефективності уряду, Загального рівня безробіття. Це свідчить, що досліджувані сукупності показників якісно неоднорідні.

Побудований графік пульсації коефіцієнта осциляції за досліджуваними показниками для країн Близького Сходу є візуальним підтвердженням, наскільки можуть варіювати окремі показники (рис. 2.4).

Рис. 2.4. Графік пульсації коефіцієнта осциляції за досліджуваними показниками*

*Побудовано автором.

Децильний коефіцієнт диференціації показників відображає відношення рівнів показника, вище та нижче яких розташовані по 10 % ряду. Цей коефіцієнт вказує на ступінь розриву між країнами Близького Сходу з найбільшими та найменшими значеннями показників (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Результати розрахунку децильного коефіцієнта*

Показник	Децильний коефіцієнт
ВВП на одну особу (поточні долари США)	31,72
Індекс жіночого бізнесу і права	2,74
Індекс гендерного розриву	1,27
Індекс сприйняття корупції	3,40
Глобальний індекс тероризму	200100,00
Індекс демократії	2,15
Індекс миру	1,86
Індекс соціального прогресу	1,37
Ефективність уряду (процентиль)	19,91
Чисельність біженців за країною їхнього походження	2499,47
Загальний рівень безробіття (% від загальної кількості робочої сили)	8,92
Викиди CO ₂ (метричні тонни на одну особу)	15,24
Очікувана тривалість життя при народженні, загальна (років)	1,12
Приріст населення (щорічний %)	6,99
Індекс людського капіталу	1,53

*Розраховано автором.

Проаналізуємо, які країни розміщені вище і нижче від середнього значення за показниками (табл. 2.5). Насамперед країни відсортовано за значеннями показників.

Таким чином, аналізуючи, наприклад, розподіл країн за рівнем ВВП на одну особу, встановлено, що середнє значення показника дорівнює 25417,03 дол. США: 6 країн мають показники значення яких суттєво вищі від середнього, здебільшого це країни, які володіють нафтовими ресурсами, 1 країна – Оман – має рівень, близький до середнього, 5 країн мають значення показника, що суттєво менші від середнього, і 2 країни – Сирія і Ємен – мають показники, значення яких менші в 5 разів від середнього. Приблизно такий розподіл зберігається за іншими показниками (дод. Е).

**Розподіл країн Близького Сходу за окремими показниками
соціально-економічного розвитку ***

Країна	ВВП на одну особу (поточні долари США)	Країна	Індекс соціального прогресу	Країна	Індекс людського капіталу
Сирія	537,21	Ємен	39,08	Ємен	0,373
Ємен	676,93	Сирія	51,98	Ірак	0,408
Ліван	4136,15	Ірак	56,82	Сирія	0,498
Йорданія	4204,506	Іран	63,72	Ліван	0,515
Іран	4387,826	Йорданія	63,72	Йорданія	0,553
Ірак	5937,195	Саудівська Аравія	63,89	Кувейт	0,563
Туреччина	10616,06	Бахрейн	66,09	Саудівська Аравія	0,576
Оман	25056,79	Катар	66,47	Іран	0,593
Бахрейн	30152,03	Ліван	66,48	Оман	0,608
Саудівська Аравія	30436,28	Туреччина	66,59	Катар	0,638
Кувейт	43233,49	Оман	67,7	Туреччина	0,649
ОАЕ	53757,86	ОАЕ	70,7	Бахрейн	0,652
Ізраїль	54659,75	Кувейт	74,06	ОАЕ	0,673
Катар	88046,32	Ізраїль	87,17	Ізраїль	0,734
Середнє	25417,03		64,61		0,574
Країна	Індекс сприйняття корупції	Країна	Глобальний індекс тероризму	Країна	Індекс демократії
Сирія	13	Оман	0,00001	Сирія	1,43
Ємен	16	Кувейт	0,00001	Ємен	1,95
Ірак	23	Катар	0,0001	Іран	1,96
Ліван	24	Бахрейн	0,826	Саудівська Аравія	2,08
Іран	25	ОАЕ	1,241	Бахрейн	2,52
Туреччина	36	Йорданія	2,033	ОАЕ	2,9
Кувейт	42	Саудівська Аравія	2,387	Оман	3,12
Бахрейн	44	Ліван	3,4	Ірак	3,13
Оман	44	Ізраїль	5,489	Йорданія	3,17
Йорданія	47	Туреччина	5,6	Ліван	3,64
Саудівська Аравія	51	Ємен	5,616	Катар	3,65
Катар	58	Іран	5,688	Кувейт	3,83
Ізраїль	63	Ірак	8,139	Туреччина	4,35
ОАЕ	67	Сирія	8,161	Ізраїль	7,93
Середнє	39,5		3,47		3,26

*Розраховано автором.

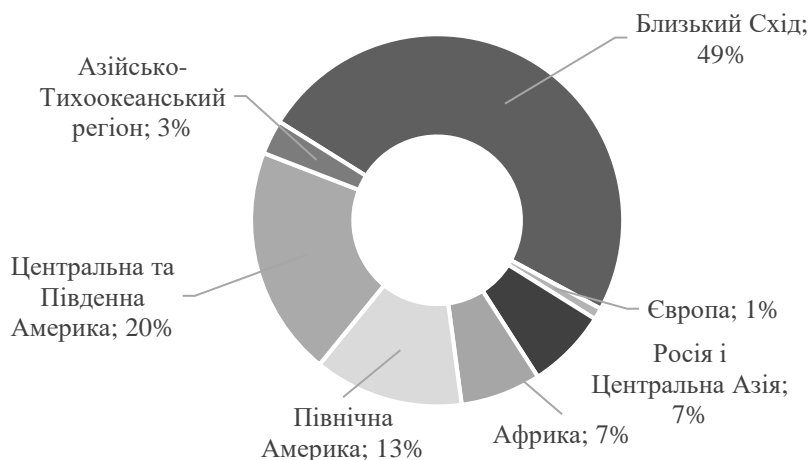
Нафта та природний газ – це дві рушійні сили, які фактично живлять економіку багатьох країн Близького Сходу. І розподіл країн за значенням ВВП

на одну особу це підтверджує. В регіоні є 53% світових підтверджених запасів нафти та майже половина всіх відомих запасів природного газу. Разом ці два ресурси становлять 51% від загального обсягу товарів, які експортує регіон (порівняно з глобальним середнім значенням, що дорівнює 12%). Для кількох країн із великими резервами нафти та газу ці ресурси забезпечують величезне багатство (не випадково серед найбагатших людей планети є представники Катару, ОАЕ, Кувейту). Водночас у тих країнах, які мають обмежені природні ресурси (наприклад, Ємен, Йорданія), дохід населення зменшився до такого значення показника, що є нижчим, ніж глобальний середній рівень. З огляду на це можна стверджувати, що це регіон великих нерівностей, де нафта та газ є «найшвидшими квитками до багатства».

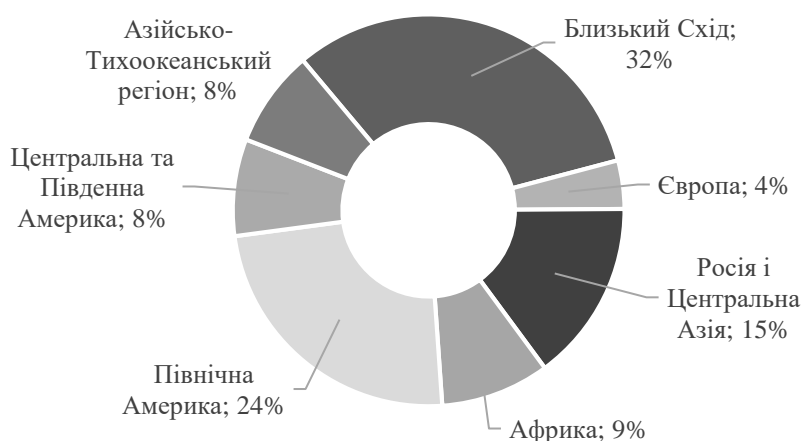
До десятки країн, що володіють найбільшими запасами, належать такі країни досліджуваного регіону: Саудівська Аравія, Іран, Ірак, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати (дод. Ж). При найменшій зміні політичної ситуації в країнах Близького Сходу, а також, в умовах зростаючої геополітичної нестабільності, змінюється ситуація на біржах, і світовий ринок одразу на це реагує. Підтвердженням цього є зменшення ціни ф'ючерсів на нафту марки WTI у квітні 2020 р., коли було укладено контракт за від'ємною ціною на електронних торгах Нью-Йоркської товарної біржі (NYMEX).

Регіон, володіючи значними покладами нафти (а це 49% від обсягів її світового запасу), має значний вплив на світовий ринок енергоносіїв, у тому числі на політику ціноутворення через велику частку у виробництві (рис. 2.5). Нафта та природний газ становлять 97% від обсягу товарів, які експортує Ірак (а також 87% – для Катару, 85% – для Кувейту та 76% – для Саудівської Аравії). З одного боку, ці природні ресурси можуть забезпечувати величезне багатство. Однак, з іншого боку, перебільшена залежність уряду від однієї галузі, такої як нафтова, що перешкоджає зростанню приватного сектору, може бути небезпечною; це явище відоме як «прокляття ресурсів». Коли глобальна ціна на нафту стрімко знижується, як це відбулося в 2014 р., це може призвести до обвалу всієї економіки країни. Кувейт, наприклад, втратив 30% ВВП у 2014 р.

(на фоні цього, показник світового ВВП зменшився лише на 5% як у цей період, так і під час рецесії в 2008 р.).

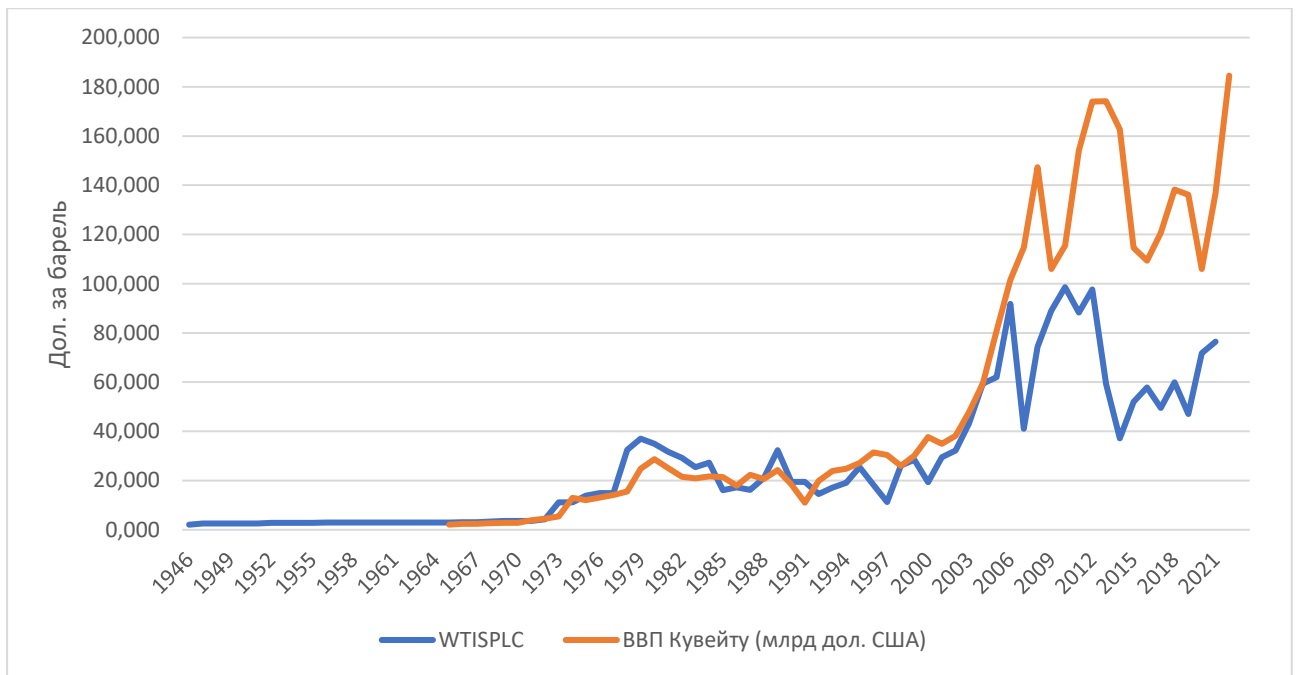
а) запаси

б) виробництво

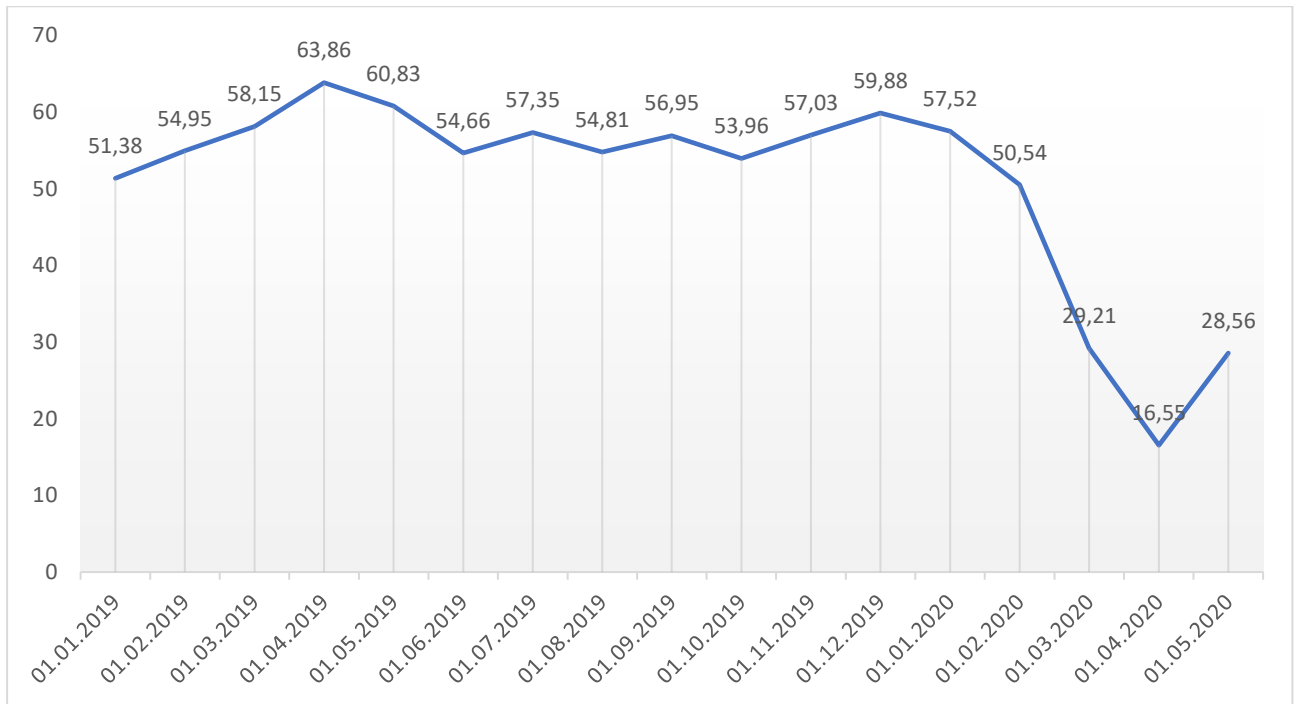
Рис. 2.5. Регіональний розподіл світових запасів нафти та її виробництва за станом на 31 грудня 2019 р. [221]

Цей економічний шок призвів до того, що багаті на нафту країни Затоки зменшили свої обширні програми соціального забезпечення і в окремих випадках навіть вперше оподаткували своїх громадян. У 2016 р. Саудівська Аравія оголосила ініціативу «Візія 2030» [193], багатомільярдний проект з диверсифікації економіки країни та зменшення її залежності від нафти (рис. 2.6).

Рис. 2.6. Спотова ціна на сирі нафту [218]

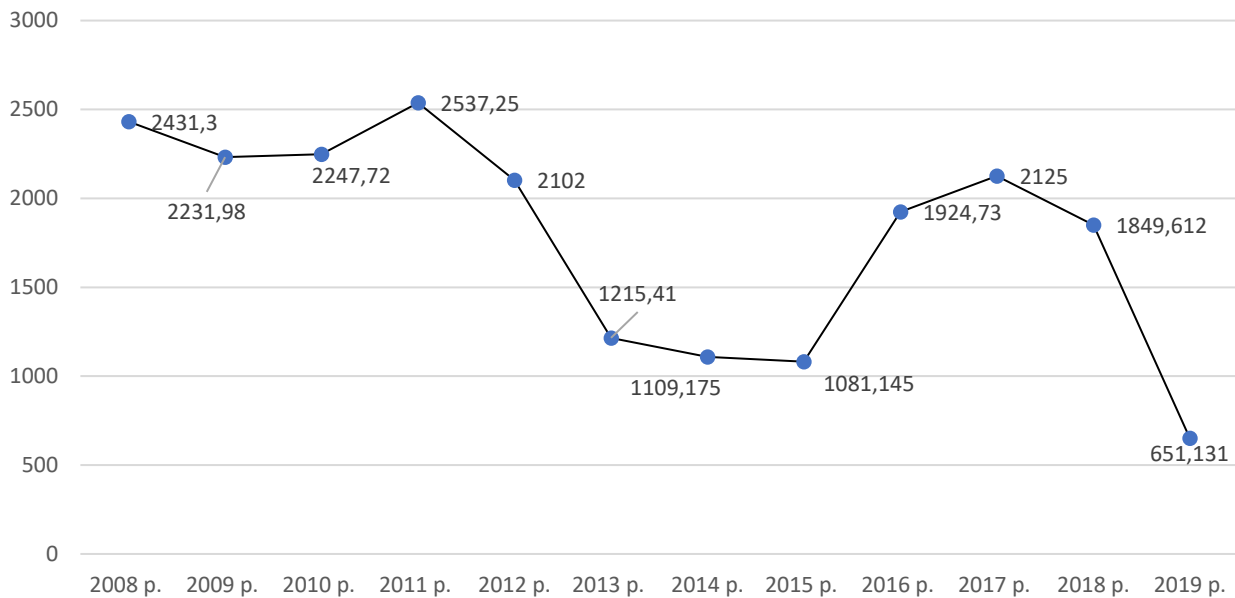
Пандемія COVID-19 мала критичний вплив на глобальні ринки нафти, загрожуючи основному джерелу зростання економіки Близького Сходу, оскільки кон'юнктура ринку зазнала значних потрясінь. З точки зору попиту, глобальне споживання нафти стрімко знизилося через зменшення кількості повітряних перельотів, закриття заводів із переробки по всьому світу навесні та влітку 2020 р. Прогнозувалося, що споживання нафти може зменшитися до 8,1 млн. барелів на день у 2020 р., що еквівалентно майже до загального обсягу споживання Індії та Росії у 2019 р. Щоб подолати зниження попиту, Організація країн-експортерів нафти – група, що складається з 14 основних країн-виробників нафти під гегемонією Саудівської Аравії – закликала своїх членів і Росію зменшити видобуток нафти для підвищення цін. Коли Росія відмовилася, Саудівська Аравія заповнила ринок дешевою нафтою, щоб змусити росіян капітулювати, створивши шок. Зі зменшеним попитом і збільшеними обсягами подання ціни на нафту знизилися менш як 20 дол. за барель уперше з 2002 р., а в США навіть тимчасово стали від'ємними. Незважаючи на те, що в квітні ОПЕК та Росія досягли згоди, експортери нафти Близького Сходу втратили майже 3% від величини ВВП у 2020 р. (рис. 2.7).

Рис. 2.7. Зниження ціни на нафту після глобального спалаху COVID-19 (спотова ціна сирової нафти марки «West Texas Intermediate» (дол. за барель)) [218]

Обмеження у торгівлі стали своєрідною практикою у зовнішній політиці США проти Ірану, починаючи з другої половини ХХ ст. Певні послаблення щодо встановлених санкцій відбулося в 2016 р., проте на початку 2017 р. США прийняли рішення про нові санкції як протидію ядерній загрозі Ірану і до іранських компаній застосовували обмежувальні заходи. В 2018 р. нові санкції застосовано щодо банківського та нафтового секторів (це вплинуло на експортні можливості Ірану (рис. 2.8) – за станом на 1 грудня 2019 р. порівняно з цим періодом 2018 р. відбулося зменшення обсягів експорту сирової нафти з 1849,612 тис. барелів/день до 651,131 тис. барелів/день; рекордно високе значення спостерігалось в 2004 р.), металургійної промисловості; деякі іранські банки були від’єднані від міжнародної міжбанківської системи SWIFT, що пояснювалося необхідністю підтримання безпеки та стабільності світової фінансової системи [196]. 2020 р. не став винятком у частині застосування нових санкцій проти Ірану.

Рис. 2.8. Динаміка експорту сирої нафти з Ірану (тис. барелів/день) [146]

З метою стабілізації ситуації ОПЕК на початку 2020 р. прийняла рішення про обмеження щоденного видобутку нафти, що створило складну ситуацію для країн-членів, особливо для тих, дохідна частина бюджету яких залежна від видобутку. І, як підсумок, відбулося зменшення обсягів торгівлі (особливо це відчувають галузі, максимально задіяні у глобальних ланцюгах доданої вартості), зростання бюджетного дефіциту та державного боргу. Проте країни, які поза організацією, можуть отримати поштовх до збільшення видобутку, бо заборони на них не поширюються. За прогнозами Світового банку щодо майбутнього економічного розвитку країн Північної Африки та Близького Сходу, в цьому регіоні економіка була спроможною відновитися лише в 2021 р. Оцінювання окремих економічних показників країн Затоки також вказує на стабілізацію економічної ситуації в 2021 р. (табл. 2.6).

Не всі країни Близького Сходу змогли задіяти інструменти грошово-кредитної та податково-бюджетної політики для відновлення економіки, але ті, в яких був високий кредитний рейтинг, зокрема Катар, ОАЕ і Саудівська Аравія, зберегли доступ до ринку капіталів [184]. Поступове пожвавлення економічної активності та зняття карантинних обмежень може стабілізувати ситуацію та сприяти відновленню ринків. Пандемія COVID-19 є ще одним чинником, який

визначив слабкі сторони економік країн цього регіону на тлі кризових явищ у світовій економіці та тектонічних зсувів на геополітичній мапі світу.

Таблиця 2.6

Динаміка окремих економічних показників країн регіону Затоки *

Показники (% ВВП, якщо не вказано інше)	2000 – 2016 рр.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	Прогноз	
					2020 р.	2021 р.
Реальний ВВП (щорічне зростання)	4,6	-0,4	2,0	0,5	-7,4	2,6
Сальдо рахунка поточних операцій	14,2	2,8	8,6	5,6	-3,9	-2,9
Загальне сальдо бюджету	7,4	-5,7	-1,6	-2,1	-10,5	-8,0
Інфляція (середнє за рік, %)	2,9	0,3	2,1	-1,4	1,3	3,2

* Складено за матеріалами [220].

Санкції – це один із економічних витоків конфлікту в регіоні. Зовнішні актори використовують ці економічні механізми як низькобюджетну альтернативу війни та потужний засіб зовнішньої політики для досягнення цілей, пов'язаних із непоширенням ядерної зброї, протидією тероризму та врегулюванням конфліктів, вирішення її проблем із порушенням прав людини в регіоні. Санкції можуть набувати кількох форм, таких як заморожування активів, заборона на подорожі та блокування ділових угод з країнами, які потрапили до санкційного списку. На сьогодні щодо п'яти країн Близького Сходу застосовано певні форми санкцій із боку США, ООН чи Європейського Союзу. Наприклад, Іран перебуває під санкціями з боку США понад сорок років – спочатку у відповідь на захоплення іранськими повстанцями американських заручників у 1979 р., а санкції в 2000-х рр. (у тому числі обмеження на експорт нафти з Ірану, обмеження у банківському секторі) стали відповіддю на його ядерну програму. Санкції проти Ірану переважно спрямовані на його нафтову промисловість, загрожуючи можливим імпортерам (таким як Індія, Японія або Туреччина) покаранням у разі покупки нафти від Ірану. Санкції вартували Ірану мільярди доларів втрачених доходах і, за деякими оцінюваннями, до 20% його економіки

(дод. К). Ірак є другою країною Близького Сходу, яка зазнає запровадження санкцій, які мали складні гуманітарні наслідки, передусім постраждало населення через проблеми із їжею та станом здоров'я, саме тому для пом'якшення впливу санкцій у 1995 р. ООН заснувала програму «Нафта в обмін на продовольство». Однак, як зазначають дослідники, «...доставка гуманітарних вантажів була так само скомпрометована, переважно через зусилля Сполучених Штатів і Британії в рамках Комітету 661, комітету Ради Безпеки, який спостерігав за санкціями щодо Іраку, і чие схвалення вимагалось для майже всіх контрактів. Після середини 1990-х років єдиними країнами в комітеті, які блокували або затримували гуманітарні вантажі, були Сполучені Штати та Великобританія» [131]. Санкції запроваджувалися і ООН (після вторгнення в Кувейт санкції були у формі торгового ембарго та фінансових обмежень), і країнами світу. Проте загалом санкційна політика проти Іраку мала дуже суперечливий характер.

Після початку пандемії COVID-19 значним виявом економічної нерівності став розрив у рівнях доходів, що природно відображається в поглибленні відмінностей між бідними та багатими верствами населення, зміцнення спільної відповідальності урядів, громадськості, приватного сектору країн Близького Сходу у подоланні порогу бідності. Розподіл багатства всередині та між країнами Близького Сходу, оцінювання масштабів бідності до та після COVID-19 відображають можливість зменшення бідності шляхом введенням податку на солідарне багатство. Аналіз дає змогу отримати оцінку регіонального розподілу багатства. 29 мільярдів регіону (всі чоловіки) отримали майже 94,3 млрд. дол. у 2019 р., що становить 4% ВВП цього регіону.

Реальне багатство 37 мільярдів регіону еквівалентне до реального багатства 110 мільйонів найбідніших дорослих регіону (46% від кількості дорослого населення). В країнах Близького Сходу налічується 5,8 трлн. дол. багатства домогосподарств за 2019 р. Верхні 10% населення становлять 4,4 трлн. дол.: у найбідніших 46% середнє багатство дорівнює 975 дол., тоді як у верхні 10% середнє багатство – 182,939 дол. 46% найбідніших переважно складаються

з громадян країн, які розвиваються найменше всього, тоді як верхні 10% здебільшого представлені країнами Ради співробітництва арабських держав Затоки. Перед пандемією COVID-19 вартість зниження рівня бідності в 2019 р., використовуючи найновіші національно визначені лінії бідності, становила 38,6 млрд. дол. на рік для країн Близького Сходу. Більшість цих витрат припадає на Сирію та Ємен.

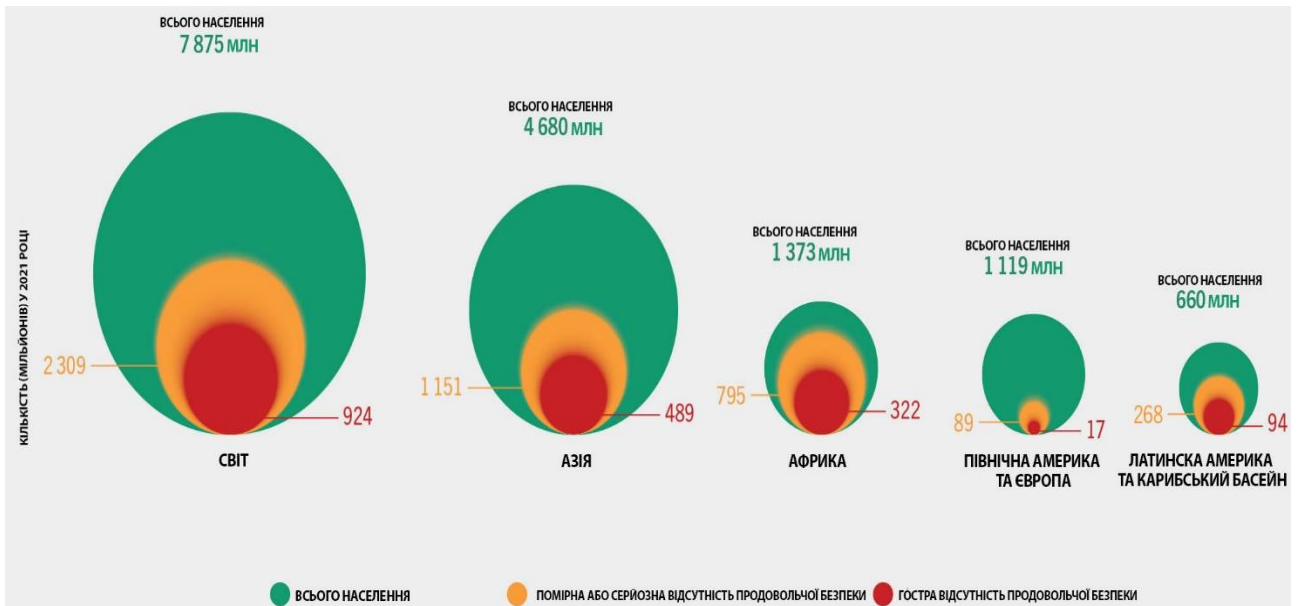
Враховуючи негативні наслідки COVID-19, цей показник збільшується до 45,1 млрд. дол. у 2020 р. Податок на солідарне багатство становив приблизно 2,6% від обсягу витрат на зниження рівня бідності в цих країнах у 2019 р. Однак такий податок на солідарне багатство є актуальним переважно для країн середніх доходів, де середня оцінка податку на солідарне багатство становила 0,9% в 2019 р., збільшившись до 1,2% у 2020 р., коли враховано вплив COVID-19 на бідність і багатство за кількістю населення. Оскільки фіскальна еластичність у регіоні низька порівняно з іншими регіонами світу з подібним доходом на одну особу, є потенціал для впровадження податку на солідарне багатство. Високий борг і зростаючі дефіцити в країнах Близького Сходу також зумовлюють невідкладність реформи податків. Зусилля з мобілізації надходжень здебільшого базуються на регресивних непрямих податках або розширенні податкової бази. Більшість реформ податків по регіону не спрямована на зростання добробуту населення і, як правило, завдає більшого навантаження бідним і середньому класу, ніж найбагатшій частині населення.

Розподіл багатства для кожної країни Близького Сходу та регіону загалом можна здійснити за допомогою оцінювання регіонального Індексу Джині. Цей показник становить 83,9 для 14 оцінюваних країн. Можемо також оцінити частку найбіднішого населення, яке разом має еквівалентну кількість багатства, як 37 найбагатших представників регіону. Виявлено, що 29 найбагатших представників Близького Сходу володіють еквівалентом реального статку 2019 р. 110,4 мільйона найбідніших (46%) дорослого населення регіону (дод. Л).

Багато автократичних країн на Близькому Сході працюють за принципом клієнтелізму, систем, де уряди, а не приватний сектор, стають основними

постачальниками для своїх громадян як спосіб здобуття прихильності лідера країни. Для країн Перської затоки це означає використання їхнього величезного багатства від нафти та газу для фінансування соціальних вигід, враховуючи безкоштовну вищу освіту для еміратів, безкоштовну електроенергію та водопостачання для жителів Катару, а також місячні соціальні виплати для половини всіх домогосподарств Саудівської Аравії. Однак для країн без таких вільних потоків нафтових надходжень ця система клієнтелізму часто означає залежність від зовнішньої допомоги та ремітенсій (грошей, відправлених додому іноземцями). Наприклад, Йорданія управляє одним із найбільш завищених у світі публічних секторів, де в уряді працює майже 40% всіх працівників. Клієнтелізм, однак, часто йде в розріз з довгостроковим економічним розвитком, і тому невдовзі може виникнути невдоволеність, коли ці соціальні вигоди завершаться.

За даними ФАО, у 2021 р. у світі 2,3 млрд. людей страждали через відсутність продовольчої безпеки, причому у регіональному вимірі більш як половина з них припадає на країни Азії (рис. 2.9), і, як підтверджують дані, регіони суттєво відрізняються за ступенем продовольчої небезпеки. Після пандемії COVID-19 значним викликом для забезпечення продовольчої безпеки стала війна в Україні, наслідки якої катастрофічні для багатьох країн: зростання цін на продовольство та сільськогосподарські ресурси (наприклад, добриво), проблеми із постачанням і руйнування логістичних ланцюгів спричинили для населення багатьох країн небезпеку перебування за межею бідності і виживання. Проте продовольча безпека не може бути предметом торгів, про що було зазначено у Римській декларації: «...їжу не можна використовувати як інструмент політичного та економічного тиску. Ми підтверджуємо важливість міжнародної співпраці та солідарності, а також необхідність утримання від односторонніх заходів, які не відповідають міжнародному праву та Статуту Організації Об'єднаних Націй і ставлять під загрозу продовольчу безпеку» [189].

Рис. 2.9. Регіональний розподіл продовольчої небезпеки за рівнем важкості (млн. осіб, 2021 р.) [202]

За оцінюваннями ФАО, 45 країн світу відчують гостру продовольчу небезпеку та потребують зовнішньої допомоги – Ліван, Сирія, Ємен та ін. Сирію класифіковано як країну, яка має великі проблеми з продовольством, оскільки 68% населення потребує продовольчої та сільськогосподарської допомоги. Дві інші держави регіону зараховано до типу країн, де відсутній широкий доступ до їжі, населення через низький рівень доходів та високу вартість продукції не може її купувати. В Лівані 33% населення та 46% сирійських біженців у четвертому кварталі 2022 р. перебували в стадії кризи, тому прогнози на 2023 р. для цієї країни дуже песимістичні. У Ємені в такій фазі перебувало 53% населення [55].

Питання продовольчої безпеки – це також розвиток сільськогосподарського виробництва, забезпечення зайнятості, екологічної стійкості, розвиток сільської інфраструктури, забезпечення прав жінок, особливо в країнах, що розвиваються, які здебільшого задіяні у сільському господарстві. Як зазначається в дослідженні ОЕСР, «...на сільське, лісове та інше землекористування припадає близько однієї п'ятої (22%) антропогенних викидів парникових газів. Половина з них пов'язана з викидами CO₂, інша половина – з викидами метану та окису азоту на фермах» [88]. Водночас питання продовольчої безпеки є питанням клімату. За прогнозами, у наступному

десятилітті глобальне економічне зростання щороку становитиме 1,4% і основний фокус зроблено на країнах, що розвиваються, та країнах з низьким рівнем доходу. Це відбудеться завдяки інвестиціям у технології та інфраструктуру. «Очікується, що 87% прогнозованого світового зростання виробництва сільськогосподарських культур буде отримано за рахунок підвищення врожайності, 7% – за рахунок підвищення інтенсивності вирощування сільськогосподарських культур і лише 6% – за рахунок розширення посівних площ» [171]; зменшаться регіональні розриви в урожайності; збільшиться адаптованість насіння; покращиться управління посівами; підвищиться продуктивність у тваринному секторі.

Під впливом глобальних процесів і лібералізації торгівлі змінюватимуться також напрями підтримки аграрного сектору в країнах, оскільки не завжди держави з середнім та низьким рівнем економічного розвитку спроможні реалізовувати національні програми підтримки сільського господарства та фінансувати їх із бюджету. На сьогодні членство країн у Світовій організації торгівлі не забезпечує можливостей для швидкої зміни тарифів у разі виникнення особливих критичних ситуацій із продовольством, оскільки тарифні профілі залишаються складними, особливо в частині сільськогосподарської продукції, тоді коли безмитним є імпорт з економічно розвинених країн, через встановлений преференційний режим торгівлі або режим найбільшого сприяння.

Відповідно для оцінювання рівня продовольчої безпеки використовують кілька підходів. Один із них – індексний, за яким компанія «Deep Knowledge Analytics» розраховує Індекс продовольчої безпеки [121]. Індекс продовольчої безпеки відображає питання доступу до їжі, наявність кризових ризиків, рівень розвитку продовольчої системи та стійкості економіки. Ранжування охоплює 171 країну, і, як підтверджують дані табл. 2.7, позиції країн Близького Сходу середньо низькі (0 – це небезпечний стан забезпечення продовольчої безпеки, 10 – найбільш стабільний стан країни і забезпечення продовольчої безпеки).

Позиціонування країн Близького Сходу за Індексом продовольчої безпеки*

Показники	Місце	Індекс продовольчої безпеки	Доступ до їжі	Рівень кризи	Продовольча система та стійкість економіки
Бахрейн	30	6,99	7,63	2,49	5,83
Ємен	160	4,41	4,38	5,11	3,96
Ізраїль	55 ^c	6,55	8,18	3,30	4,75
Ірак	125	5,35	5,85	4,71	4,92
Іран	82	6,02	6,39	2,94	4,61
Йорданія	76	6,10	6,89	2,49	3,90
Катар	29	6,99	8,0	2,09	5,07
Кувейт	47	6,69	7,82	2,18	4,44
Ліван	91	5,94	6,59	2,28	3,51
ОАЕ	27	7,07	7,92	2,65	5,94
Оман	41	6,77	7,55	2,57	5,33
Саудівська Аравія	44	6,75	7,96	2,32	4,61
Сирія	148	5,01	6,26	5,66	4,43
Туреччина	65	6,36	7,88	4,01	5,21

* Складено автором за [121].

За таких викликів, важливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки відіграє підтримка аграрного сектору на рівні міжнародних організацій, оскільки застосування механізмів підтримки безпосередньо впливає на розвиток експортного потенціалу, вітчизняне виробництво та стійкість розвитку галузі. Організація економічного співробітництва і розвитку визначає кілька індикаторів, які характеризують вид підтримки розвитку сільського господарства: загальна підтримка – Total Support Estimate (TSE, % ВВП), оцінка підтримки виробника – Producer Support Estimate (PSE), оцінка підтримки споживачів – Consumer Support Estimate (CSE), оцінка підтримки загальних послуг – General Services Support Estimate (GSSE) [89].

Серед країн Близького Сходу лише дві держави – Ізраїль і Туреччина – беруть участь в оцінюванні ОЕСР. Проведемо порівняння рівня підтримки розвитку сільського господарства в цих країнах із практикою підтримки в

країнах ЄС та інших держав (табл. 2.8). Зазначимо, що більшість нетарифних заходів захисту сільського господарства, в тому числі ліцензування, квотування, зберігається у практиці розвинених країн. Проте змінюється структура підтримки. Порівнянні з попередніми роками спостерігається тенденція до зниження частки загальної підтримки досліджуваного сектору. Частина загальної підтримки сільського господарства в Ізраїлі продемонструвала незначне зростання в 2021 р. порівняно з 2019 р. – з 0,33% до 0,37%, проте це майже вдвічі менше, ніж за період 2000 – 2002 рр. (0,67%). За дослідженнями ОЕСР, в Ізраїлі «частка підтримки виробників у валових доходах сільськогосподарських підприємств досягла 14% у 2019 – 2021 роках, що нижче від середнього показника по ОЕСР» [88].

Таблиця 2.8

**Оцінювання частки підтримки аграрного сектору в деяких країнах
ОЕСР, в тому числі країн Близького Сходу, 2021 р. , млн. дол. США ***

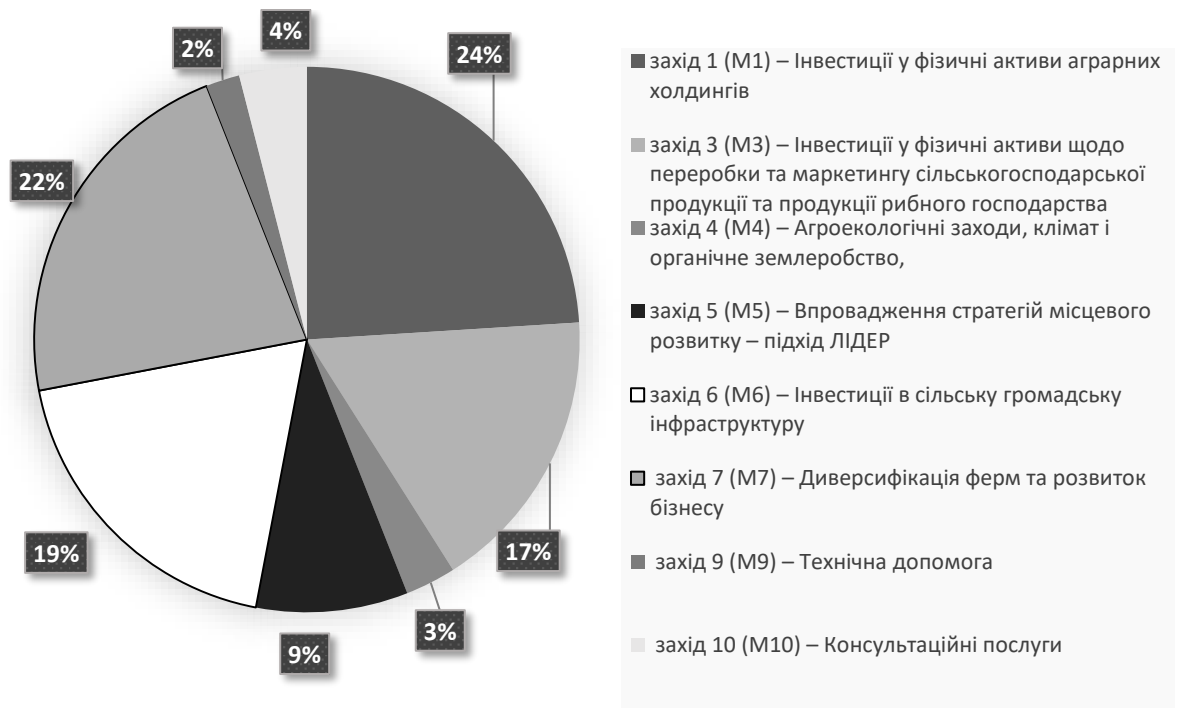
Показник	ЄС	Ізраїль	Туреччина	Україна	Канада	США
Загальна підтримка (TSE)	112 919	1 759	2940	858	9776	127087
% TSE (% ВВП)	0,67	0,37	1,15	0,49	0,49	0,55
Оцінка підтримки виробника (PSE)	97980	1488	7466	590	7942	53045
Оцінка підтримки споживачів (CSE)	-12 100	-1795	-5484	-214	-3753	58971
Оцінка підтримки загальних послуг (GSSE)	14 511	272	1380	268	1712	10464

* Складено автором за матеріалами Організації економічного співробітництва та розвитку.

Незважаючи на стабільну бюджетну підтримку сільського господарства, спостерігається зменшення витрат на впровадження інновацій у сільське господарство, що матиме негативний вплив на дотримання екологічних норм і підвищення продуктивності, створить труднощі для стабільного

довгострокового розвитку [55]. Туреччина порівняно з країнами ЄС демонструє кращу загальну підтримку сільського господарства, наприклад, 1,5% від ВВП у 2021 р., хоча у динаміці спостерігається її зниження: у 1986 – 1988 рр. цей показник становив 4% від ВВП, у 2019 р. – 1,43%, у 2020 р. – 2,32%. Показник оцінки підтримки загальних послуг (GSSE) у 2021 р. становив 15,6% TSE, понад 60% у його структурі займає частка підтримки іригаційної інфраструктури. Така допомога є вкрай важливою для Туреччини, оскільки в 2021 р. сільське населення в країні становило 23,43% від його загальної чисельності, демонструючи суттєве зменшення за останні десятиліття [105], у 2020 р. у сільському господарстві працювало близько 18% зайнятого населення.

Для країн Близького Сходу актуальним питанням є підтримка розвитку сільського господарства міжнародними організаціями та країнами через програми і фонди. Однією з таких програм, важливих, наприклад, для Туреччини як країни-претендента на членство в ЄС, є Програма ІРА розвитку сільської місцевості (IPARD), розрахована на 2021 – 2027 рр. На реалізацію цієї програми ЄС виділив 990 млн. євро [174].

Рис. 2.10 . Заходи Програми ІРА розвитку сільської місцевості (IPARD) для Туреччини та їхня структура (захід 2 (M2) – підтримка створення груп виробників) [145]

Ця програма є вагомою для Туреччини, оскільки поєднує різнопланові заходи (рис. 2.10), які важливі для розвитку сільського господарства, враховуючи проблеми ерозії ґрунтів (49% земель характеризується середньою ерозією) та використання води. Для Туреччини передбачена орієнтовна загальна сума фінансування, що становить 430 млн. євро, а також національний внесок – 125,3 млн. євро. Очікується, що реалізація цієї програми дасть можливість створити 11827 нових робочих місць.

Для забезпечення продовольчої безпеки в регіоні уряди країн мають спрямовувати свої ініціативи [55] не лише на вирішення тимчасових і локальних продовольчих криз, а й на розвиток внутрішнього ринку; підтримання стабільності доступу населення до безпечної та поживної їжі; стимулювання розвитку тих виробництв, які забезпечують населення їжею; зменшення негативного впливу сільського господарства на навколишнє середовище, в тому числі впровадження екологічних програм, інноваційних технологій, особливо в сфері тваринництва, оскільки більшість країн не приділяє належної уваги, наприклад, питанням зменшення викидів парникових газів, адже це потребує вирішення на рівні національних або галузевих програм; збільшення державного фінансування науково-дослідницьких проектів та розробок у сільському господарстві, підтримка розвитку інфраструктури; державна підтримка (в тому числі через квотування, програми інвестиційної підтримки, запровадження особливих схем страхування і кредитування) виробництв, які розташовані в певних регіонах або на продукцію яких є попит; цільова підтримка фермерських господарств і соціальний захист; збільшення інвестицій у систему водокористування та покращення доступу фермерських господарств до води; формування системи продовольчої безпеки, стійкої до природних катаклізмів та економічних криз.

2.3. Факторна оцінка взаємовпливу цивілізаційних детермінант та соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу

Оцінювання впливу цивілізаційних детермінант на соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу проведемо із використанням двох методів: методу кореляцій та інструментарію факторного аналізу. Сформуємо вибірку країн, визначених для дослідження, відповідно до наявних даних про них. Першопочатково у вибірку були включені усі країни Близького Сходу, проте не для всіх із них були доступні дані за обраними показниками. Відповідно емпірична база дослідження виявилася дещо обмеженою, що склало труднощі не лише для якісного відображення результатів, а й для вибору релевантних методів аналізу. Інформаційну базу емпіричних досліджень сформовано на основі даних офіційних статистичних джерел та міжнародних звітів міжнародних організацій та дослідницьких інституцій за 2021–2022 рр. Вибірку сформувало 12 країн Близького Сходу: Ізраїль, Ліван, Саудівська Аравія, Бахрейн, Іран, Йорданія, Оман, Ірак, Кувейт, Катар, Туреччина та ОАЕ.

Для проведення емпіричного аналізу введено такі змінні:

- 1) ВВП/1 особу – ВВП на одну особу, ПКС (current international \$);
- 2) ІСП – Індекс соціального прогресу;
- 3) ІЕЕ – Індекс екологічної ефективності;
- 4) ІЛК – Індекс людського капіталу;
- 5) Експорт – експорт товарів і послуг (% від ВВП);
- 6) Імпорт – імпорт товарів і послуг (% від ВВП);
- 7) ПІІ – прямі іноземні інвестиції, чистий приплив (% ВВП);
- 8) Тривалість життя – очікувана тривалість життя при народженні, загальна (у роках);
- 9) Безробіття – загальний рівень безробіття (% від загальної кількості робочої сили);
- 10) Чисельність біженців – чисельність біженців за країною їхнього походження;

- 11) Приріст населення – приріст населення (щорічний %);
- 12) ІЖБП – Індекс жіночого бізнесу і права;
- 13) ІЕС – Індекс економічної свободи;
- 14) ІГР – Індекс гендерного розриву;
- 15) ДВО – державні витрати на освіту (% ВВП);
- 16) Народжуваність – коефіцієнт народжуваності, всього (народжень на 1 жінку);
- 17) ІСК – Індекс сприйняття корупції;
- 18) ГІТ – Глобальний індекс тероризму;
- 19) ІД – Індекс демократії;
- 20) ІМ – Індекс миру;
- 21) Ефективність уряду – ефективність уряду (процентиль);
- 22) Користувачі Інтернету – кількість користувачів Інтернету, % населення;
- 23) Рента ПР – загальна рента за природні ресурси (% ВВП);
- 24) РСЖ – рівень участі в робочій силі, жінки (% жіночого населення віком від 15 років);
- 25) ДВОЗ – державні витрати на охорону здоров'я (% ВВП);
- 26) Зайнятість – співвідношення зайнятості до населення, 15+, усього (%).

Прикладні дослідження проведено засобами статистичного пакета «Statistica 10». Необхідною умовою для застосування багатовимірного аналізу даних є відповідність усіх аналізованих показників нормальному закону розподілу. Попередній візуальний аналіз дає підстави зробити висновок, що аналізовані змінні відповідають нормальному розподілу (дод. М). Застосуємо метод кореляційного аналізу, розрахувавши коефіцієнт кореляції, для виявлення зв'язків між показниками, які характеризують цивілізаційні детермінанти та соціально-економічний розвиток. Сформулюємо гіпотезу про існування впливу основних цивілізаційних детермінант (показники 11 – 26) на показники, які відображають економічну, соціальну, екологічну складові розвитку (1 – 10).

Для виявлення можливих залежності між гіпотетичними цивілізаційними детермінантами та показники соціально-економічного розвитку досліджуваних країн Близького Сходу побудуємо кореляційну матрицю (рис. 2.11 і 2.12).

Marked correlations are significant at $p < ,05000$ N=12 (Casewise deletion of missing data)								
Variable	Приріст населення	ІЖБП	ІЕС	ІГР	ДВО	Народжуваність	ІСК	ПТ
ВВП/1 особу	-0,032331	0,094991	0,661218	0,397606	0,104873	-0,505733	0,750466	-0,610127
ІСП	0,079690	0,333283	0,627359	0,790116	0,405038	-0,022964	0,588607	-0,145442
ІЕЕ	0,160120	0,343019	0,611236	0,745339	0,241205	-0,160289	0,711126	-0,344644
ІЛК	0,068385	0,435958	0,861143	0,756826	0,092188	-0,457494	0,726300	-0,310640
Експорт	-0,000595	0,146512	0,434677	0,283485	-0,226875	-0,466956	0,505101	-0,583887
Імпорт	-0,402973	0,212106	0,425412	0,403133	-0,508531	-0,462944	0,259212	-0,565965
ПІІ	0,000540	0,552003	0,596628	0,778420	-0,068488	-0,105392	0,524728	-0,227897
Тривалість життя	-0,065732	0,409192	0,790083	0,785847	0,209775	-0,361310	0,737557	-0,346182
Безробіття	0,006386	-0,084560	-0,637042	-0,403891	-0,254742	0,433869	-0,630524	0,627169
Чисельність біженців	0,372657	-0,190688	-0,889440	-0,707957	-0,068797	0,422796	-0,633619	0,793334

Рис. 2.11. Матриця кореляцій між гіпотетичними цивілізаційними детермінантами та показниками соціально-економічного розвитку (фрагмент 1)*

*Розраховано автором.

Marked correlations are significant at $p < ,05000$ N=12 (Casewise deletion of missing data)								
Variable	Індекс демократії	Індекс миру	Ефективність уряду	Користувачі Інтернет	Рента ПР	РСЖ	ДВОЗ	Зайнятість
ВВП/1 особу	0,051661	-0,659155	0,780900	0,679186	0,157116	0,835021	0,177798	0,948057
ІСП	0,820981	-0,198768	0,545682	0,457727	-0,432270	0,728577	0,784150	0,420234
ІЕЕ	0,234497	-0,446439	0,676014	0,508394	-0,271294	0,492884	0,384928	0,381084
ІЛК	0,450479	-0,359398	0,754846	0,659726	-0,437259	0,745207	0,417936	0,601541
Експорт	-0,231435	-0,551582	0,568374	0,475772	0,164174	0,539238	-0,067847	0,733824
Імпорт	-0,209881	-0,471668	0,295744	0,455022	-0,303597	0,303052	-0,176629	0,370369
ПІІ	0,424091	-0,181946	0,495150	0,441916	-0,593241	0,458287	0,288244	0,285562
Тривалість життя	0,544885	-0,400035	0,767263	0,672229	-0,384971	0,883195	0,471818	0,667465
Безробіття	-0,153963	0,570969	-0,702052	-0,747122	-0,190464	-0,837506	-0,431501	-0,939711
Чисельність біженців	-0,151905	0,746635	-0,663666	-0,941163	0,480865	-0,583615	-0,401268	-0,559750

Рис. 2.12. Матриця кореляцій між гіпотетичними цивілізаційними детермінантами та показниками соціально-економічного розвитку (фрагмент 2)*

*Розраховано автором.

Серед різних пар цивілізаційних детермінант і вимірників соціально-економічного розвитку виявлено щільну кореляцію. Встановлено також пряму та обернену кореляційні залежності між різними показниками визначених груп (табл. 2.9 і 2.10).

Таблиця 2.9

**Пряма кореляційна залежність між цивілізаційних детермінантами
та показниками соціально-економічного розвитку***

Соціально-економічний показник	Цивілізаційна детермінанта	Коефіцієнт кореляції	Соціально-економічний показник	Цивілізаційна детермінанта	Коефіцієнт кореляції
ВВП/1 особу	Індекс економічної свободи	0,66	ІЛК	ІСК	0,73
ВВП/1 особу	Індекс сприйняття корупції	0,75	ІЛК	Ефективність уряду	0,75
ВВП/1 особу	Ефективність уряду	0,78	ІЛК	Користувачі Інтернету	0,66
ВВП/1 особу	Користувачі Інтернету	0,68	ІЛК	РСЖ	0,75
ВВП/1 особу	РСЖ	0,84	ІЛК	Зайнятість	0,60
ВВП/1 особу	Зайнятість	0,95	Експорт	Зайнятість	0,73
ІСП	ІЕС	0,63	ПП	ІЕС	0,60
ІСП	ІГР	0,79	ПП	ІГР	0,78
ІСП	ІСК	0,59	Тривалість життя	ІЕС	0,79
ІСП	Індекс демократії	0,82	Тривалість життя	ІГР	0,79
ІСП	РСЖ	0,73	Тривалість життя	ІСК	0,74
ІСП	ДВОЗ	0,78	Тривалість життя	Ефективність уряду	0,77
ІЕЕ	ІЕС	0,61	Тривалість життя	Користувачі Інтернету	0,67
ІЕЕ	ІГР	0,75	Тривалість життя	РСЖ	0,88
ІЕЕ	ІСК	0,71	Тривалість життя	Зайнятість	0,67
ІЕЕ	Ефективність уряду	0,68	Безробіття	ГІТ	0,63
ІЛК	ІЕС	0,86	Чисельність біженців	ГІТ	0,79
ІЛК	ІГР	0,76	Чисельність біженців	Індекс миру	0,75

*Розраховано автором.

**Зворотна кореляційна залежність між цивілізаційними детермінантами
та показниками соціально-економічного розвитку***

Соціально-економічний показник	Цивілізаційна детермінанта	Коефіцієнт кореляції	Соціально-економічний показник	Цивілізаційна детермінанта	Коефіцієнт кореляції
ВВП/1 особу	ПТ	-0,61	Безробіття	РСЖ	-0,84
ВВП/1 особу	Індекс миру	-0,66	Безробіття	Зайнятість	-0,94
Експорт	ПТ	-0,58	Чисельність біженців	ІЕС	-0,89
ПШ	Рента ПР	-0,59	Чисельність біженців	ІГР	-0,71
Безробіття	ІЕС	-0,64	Чисельність біженців	ІСК	-0,63
Безробіття	ІСК	-0,63	Чисельність біженців	Ефективність уряду	-0,66
Безробіття	Ефективність уряду	-0,70	Чисельність біженців	Користувачі Інтернет	-0,94
Безробіття	Користувачі Інтернет	-0,75	Чисельність біженців	РСЖ	-0,58

*Розраховано автором.

Середня пряма кореляційна залежність характерна між ВВП на одну особу й Індексом економічної свободи та Кількістю користувачів Інтернет. Висока пряма кореляційна залежність виявлена для ВВП на одну особу та Індексом сприйняття корупції, Ефективністю уряду, Рівнем зайнятості й Присутністю жінок у робочій силі. Всі ці показники відображають економічне середовище та стан державного управління. Наприклад, Індекс економічної свободи відображає свободу бізнесу, свободу торгівлі, фінансову свободу. Високий рівень Індексу економічної свободи свідчить про динамічне, але водночас надійне бізнес-середовище, яке сприяє розвитку ділової активності та підприємництва, інноваціям, залученню іноземних інвесторів. За результатами розрахунків виявлено щільний прямий зв'язок між Індексом економічної свободи та Індексом людського розвитку. Економіки, які надто корумповані, є джерелом ризику для інвесторів та сигналом про неефективність діяльності уряду та політики державних витрат.

Рівень зайнятості та участі жінок як працівників є вирішальними чинниками, які суттєво впливають на ВВП на одну особу. Прямий вплив на

економічне зростання означає, що чим більше зайнятих людей, у тому числі жінок, тим вищий рівень економічної активності. Загальний рівень зайнятості, як і залучення жінок до робочої сили, є основними для економічного зростання. Для соціального розвитку (за показник обрано Індекс соціального прогресу) важливе значення має розвиток демократичного суспільства. Оцінка матриці кореляцій свідчить про щільний прямий зв'язок між цими процесами.

У ході аналізу кореляційної матриці виявлено, що найбільша кількість зворотних кореляційних залежностей характерна для такого показника, як Загальний рівень безробіття (% від загальної кількості робочої сили). Цей показник суттєво зменшується, коли зростає зайнятість населення; підвищується рівень участі жінок у робочій силі; зростає ефективність діяльності урядів, тобто впроваджуються спеціальні програми для подолання безробіття. Для країн Близького Сходу характерним є потік мігрантів і біженців (за методологією Світового банку, до них зараховані особи, які визнані біженцями відповідно до положень міжнародних конвенцій, окремо визначено поняття «палестинські біженці»), особливо в період загострення криз і військових дій, тому результати розрахунків підтвердили, що ці процеси зменшуватимуться, якщо буде створене сприятливе бізнес-середовище в країнах, зросте ефективність уряду, цифровізація економіки та ін.

Попередньо отримані результати дають змогу обґрунтувати існуючі залежності, але потребують подальшого аналізу. Через обмеженість даних і невеликий розмір вибірки складно точно визначити ступінь взаємодії між цивілізаційними факторами та індикаторами соціально-економічного прогресу, оскільки можуть існувати латентні змінні, одні змінні в групі можуть бути замінені іншими. Загальна кількість факторів, які визначають соціально-економічний розвиток через цивілізаційні детермінанти країн Близького Сходу, може бути значно меншою, ніж кількість обраних для дослідження показників. Для виявлення таких факторів використано метод головних компонент, один із методів факторного аналізу [47]. Зменшення кількості факторів може

забезпечити точність подальшого аналізу даних та якісну візуалізацію отриманих результатів.

Інтерпретуємо результати проведеного факторного аналізу. Основними результатами факторного аналізу є факторні навантаження, факторні поля, факторні ваги та власні значення визначених факторів. Факторні навантаження (factor loadings) фактично є коефіцієнтами кореляції досліджуваних змінних із визначеними факторами. Факторне навантаження визначає напрям і щільність зв'язку змінної з фактором.

У результаті застосування методу головних компонент визначено два фактори (рис. 2.13).

Variable	Factor 1	Factor 2
ВВП/1 особу	0,802793	0,218343
ІСП	0,196267	0,900501
ІЕЕ	0,436856	0,575757
ІЛК	0,529192	0,679431
Експорт	0,778635	-0,045536
Імпорт	0,670364	-0,100973
ПІІ	0,334915	0,608926
Тривалість життя	0,542926	0,712849
Безробіття	-0,740657	-0,339057
Чисельність біженців	-0,736509	-0,407596
Приріст населення	-0,363372	0,360950
ІЖБП	0,004547	0,558687
ІЕС	0,759559	0,556232
ІГР	0,427977	0,791819
ДВО	-0,210386	0,553338
Народжуваність	-0,720616	0,207762
ІСК	0,598670	0,663447
ГІТ	-0,878949	0,037340
Індекс демократії	-0,213344	0,838272
Індекс миру	-0,841525	-0,053719
Ефективність уряду	0,666571	0,609965
Користувачі Інтернет	0,861125	0,316252
Рента ПР	-0,035920	-0,486550
РСЖ	0,671469	0,579819
ДВОЗ	0,044800	0,756252
Зайнятість	0,845104	0,259302

Рис. 2.13. Таблиця факторних навантажень*

*Розраховано автором.

З першим визначеним фактором найбільш щільний прямий зв'язок мають такі змінні: Користувачі Інтернету (0,86), Зайнятість (0,85), ВВП/1 особу (0,80), Експорт (0,78), ІЕС (0,76), РСЖ (0,67), Ефективність уряду (0,67) та Імпорт

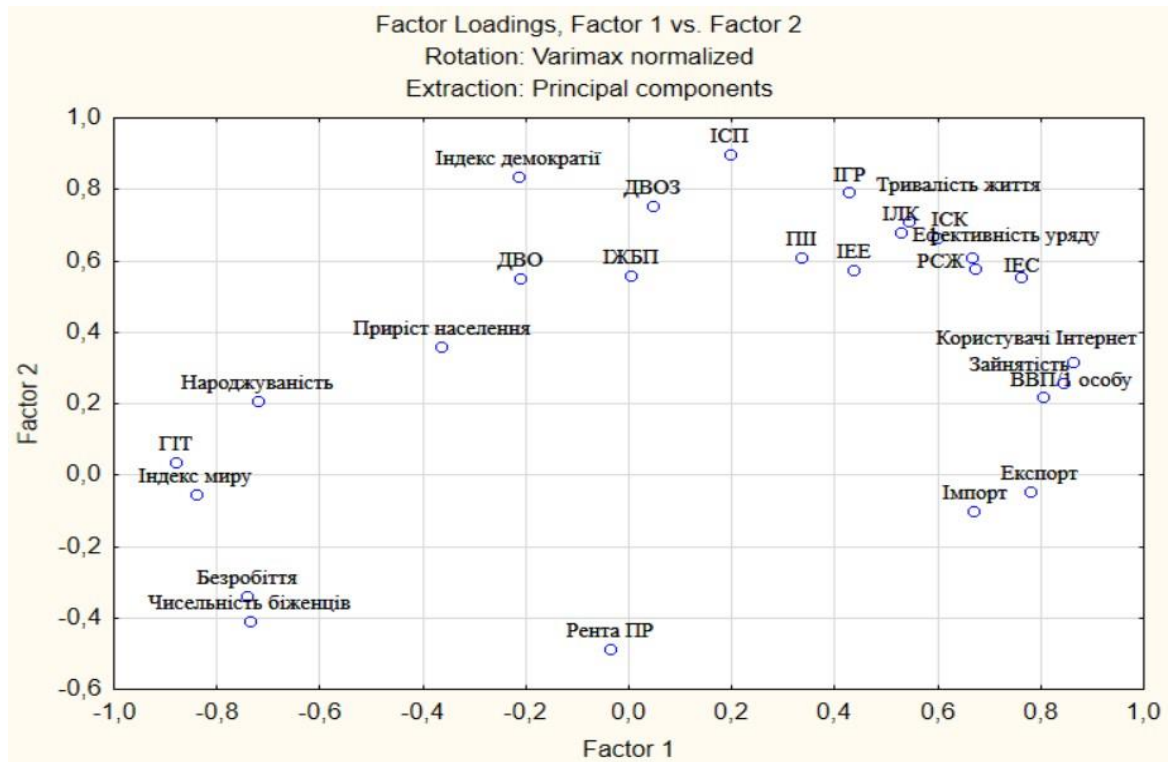
(0,67). Найщільніший зворотний зв'язок із першим визначеним фактором мають змінні ГПТ (-0,88), Індекс миру (0,84), Безробіття (-0,74), Чисельність біженців (-0,74) і Народжуваність (-0,72). Фактор 1 може представляти економічний і технологічний розвиток: значна кількість користувачів Інтернету, високі рівень ВВП на одну особу, рівень економічної свободи та зайнятість дають змогу припустити, що цей фактор може відображати загальний економічний розвиток і технологічний прогрес країни чи регіону. Позитивний зв'язок між експортом, імпортом й ефективністю уряду передбачає, що Фактор 1 також може бути пов'язаний із міжнародною торгівлею та ефективним управлінням. Високі показники Глобального індексу тероризму та Індексу миру обернено пов'язані з Фактором 1, що свідчить про те, що вищий економічний і технологічний розвиток (як представлено Фактором 1) може бути пов'язаний із кращими результатами для здоров'я та більш мирним середовищем, зменшенням терористичних загроз. Негативний зв'язок із показниками безробіття та кількістю біженців вказує на те, що вищі значення Фактора 1 (що представляє розвиток) пов'язані з нижчим рівнем безробіття та меншою кількістю біженців, що узгоджується з покращенням соціально-економічних умов. Обернена залежність від рівня народжуваності свідчить про те, що у більш розвинених країнах регіону (відповідно до Фактора 1) простежується тенденція до нижчого рівня народжуваності, що нині спостерігається в багатьох частинах світу.

На другий визначений фактор найбільший вплив мають ІСП (0,90), Індекс демократії (0,84), ІПР (0,80), ДВОЗ (0,76), Тривалість життя (0,71), ІЛК (0,68) та ІСК (0,66). Результати факторного аналізу для другого обраного фактора вказують на те, що на нього суттєво впливають змінні, пов'язані з соціальним прогресом, демократичним врядуванням, гендерною рівністю, охороною здоров'я, очікуваною тривалістю життя, людським капіталом та сприйняттям корупції. Цей фактор визначає процеси, які формуються під впливом цивілізаційного розвитку, культури, традицій. Відповідно цей фактор є оцінкою цивілізаційних детермінант. Високе значення Індексу соціального прогресу свідчить про те, що цей фактор щільно пов'язаний із загальним соціальним

розвитком регіону чи країни. Індекс соціального прогресу містить такі компоненти, як базові людські потреби, основи добробуту та можливості, які відображають всебічний соціальний прогрес. Значний вплив Індексу демократії означає, що цей фактор щільно пов'язаний із рівнем демократичного врядування та політичної свободи. Цей фактор може охоплювати такі аспекти, як виборчі процеси, громадянські свободи та політична культура.

Високе навантаження для гендерного розриву вказує на значний зв'язок із гендерною рівністю. Це свідчить про те, що регіони, які мають високі оцінки за цим чинником, ймовірно, матимуть меншу гендерну диспропорцію в таких сферах, як охорона здоров'я, освіта, економічна участь і розширення політичних прав. Державні витрати на охорону здоров'я (0,76) свідчать про щільний зв'язок з інвестиціями в інфраструктуру та послуги охорони здоров'я. Відповідно вищі значення цього фактора пов'язані з кращим фінансуванням і, можливо, більш ефективними системами охорони здоров'я. Позитивна кореляція з очікуваною тривалістю життя засвідчує, що цей фактор відображає загальний стан здоров'я та довголіття населення. Вища тривалість життя часто пов'язана з покращенням послуг охорони здоров'я, вищим рівнем життя та ефективною соціальною політикою. Вплив Індексу людського капіталу, який вимірює економічну цінність навичок і здібностей робочої сили, вказує на те, що цей фактор пов'язаний з якістю та продуктивністю людських ресурсів у регіоні. Значна кореляція з індексом сприйняття корупції свідчить про те, що цей фактор прямо пропорційний до сприйнятого рівня корупції.

Таким чином, визначені в результаті аналізу фактори можна трактувати як вимірники соціально-економічного розвитку (Фактор 1) та системних цивілізаційних детермінант (Фактор 2). Отримані висновки підтверджують дані, що відображає графік факторних навантажень (рис. 2.14).

Рис. 2. 14. Діаграма факторних навантажень*

*Побудовано автором.

Для встановлення значущості визначених чинників виконано аналіз власних значень (eigenvalues) факторів (рис. 2.15). Власні значення є обчисленими дисперсіями, які пояснюються факторами.

Eigenvalues				
Extraction: Principal components				
Value	Eigenvalue	% Total variance	Cumulative Eigenvalue	Cumulative %
1	12,45835	47,91674	12,45835	47,91674
2	4,32714	16,64284	16,78549	64,55957

Рис. 2.15. Обчислені власні значення визначених факторів*

*Розраховано автором.

Перший визначений фактор пояснює 48% дисперсії, другий – майже 17%. Разом вони описують 65% дисперсії, тобто майже дві третини від початкового масиву даних. Це означає, що здійснена факторизація неповна, існують ще й інші вимірники, менш вагомні, однак теж достатньо значущі. Це можна пояснити тим, що в прикладний аналіз не ввійшли показники, визначені для аналізу, оскільки їхні значення відсутні для аналізованих країн. Зокрема, не досліджуються в

запропонованій моделі такі показники: свобода віросповідання, якість питної води, задоволеність роботою, ментальність, частка населення, яке проживає в нетрях (% від міського населення), витрати на НДДКР (% ВВП), державні витрати на освіту (% ВВП), особисті отримані грошові перекази (дол. США), частка населення, яке має доступ до санітарних послуг (%), тощо. Є цивілізаційні детермінанти, які впливають на соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу, але не мають кількісного виміру або їх складно виміряти. Наприклад, культурні традиції та норми впливають на різні аспекти життя суспільства, в тому числі трудову етику та гендерні ролі, які здійснюють відповідний вплив на соціально-економічні процеси в країні; історична спадщина впливає на політичні процеси в країні та економічну політику; релігійні традиції мають вплив на закони та освіту; соціальні цінності, які сформувалися в суспільстві, наприклад, ставлення до освіти, інновацій і підприємництва, визначають динаміку соціально-економічних процесів; ступінь політичної стабільності є важливою детермінантою; мовне розмаїття може впливати на соціально-економічну інтеграцію як у межах регіону, так і в глобальному контексті; неформальні соціальні мережі мають значний вплив на ділову активність та ін.

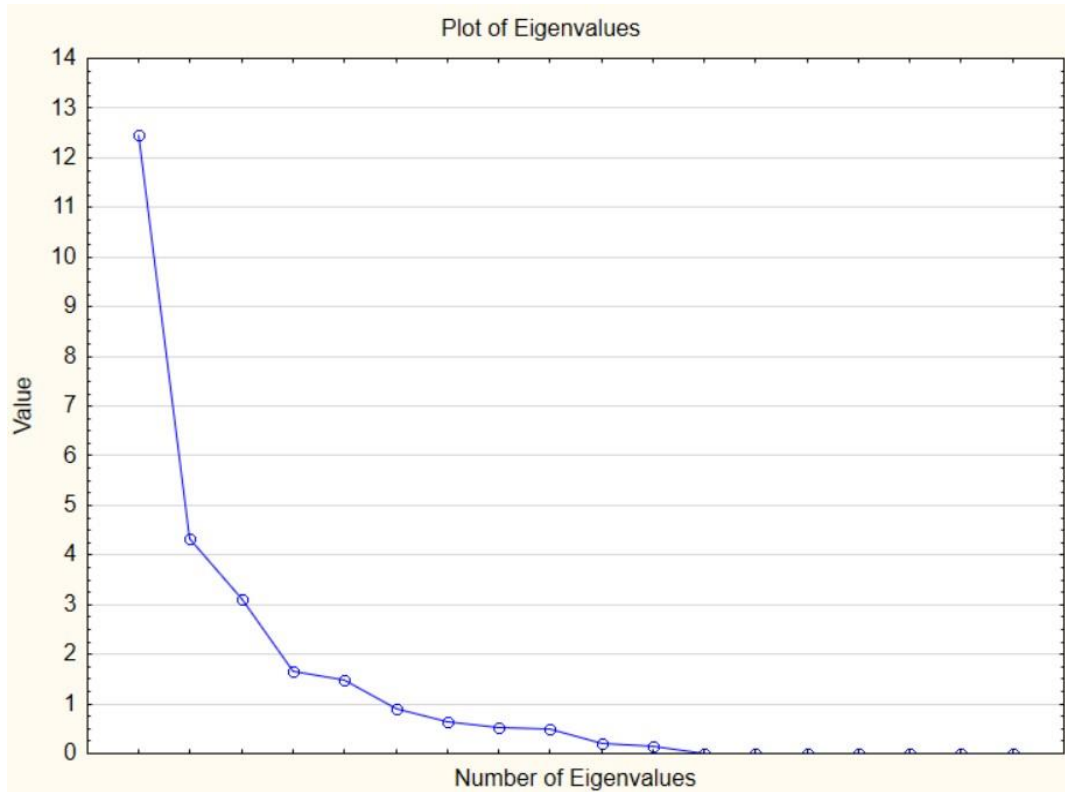
У результаті проведеного факторного аналізу методом головних компонент побудовано таку аналітичну факторну модель:

$$F1 = 0,80 \cdot \text{ВВП} + 0,78 \cdot \text{ЕКС} + 0,67 \cdot \text{ІМП} - 0,74 \cdot \text{БЕЗ} - 0,74 \cdot \text{ЧБ} + 0,76 \cdot \text{ІЕС} - 0,72 \cdot \text{НАР} - 0,88 \cdot \text{ГІТ} - 0,84 \cdot \text{ІМ} + 0,67 \cdot \text{ЕУ} + 0,86 \cdot \text{КІ} + 0,67 \cdot \text{РСЖ} + 0,85 \cdot \text{З};$$

$$F2 = 0,9 \cdot \text{ІСП} + 0,68 \cdot \text{ІЛК} + 0,71 \cdot \text{ТЖ} + 0,80 \cdot \text{ІГР} + 0,66 \cdot \text{ІСК} + 0,84 \cdot \text{ІД} + 0,76 \cdot \text{ДВОЗ},$$

де ВВП – ВВП/1 особу, ЕК – експорт, ІМП – імпорт, БЕЗ – рівень безробіття, ЧБ – чисельність біженців, НАР – народжуваність, ЕУ – ефективність уряду, КІ – користувачі Інтернету, З – зайнятість, ТЖ – тривалість життя, ІД – Індекс демократії.

Для встановлення оптимальної кількості факторів, які потрібно визначити для забезпечення якісних результатів факторного аналізу, побудовано діаграму «Критерій кам'янистого насипу» (рис. 2.16). Візуальний аналіз дає підстави стверджувати, що 2 фактори максимально повно описують початковий масив даних та є достатньо значущими.

Рис. 2.16. Графік власних значень визначених факторів*

*Побудовано автором.

Для спрощення трактування отриманих результатів факторного аналізу проведено аналіз відповідності за попередньо визначеними двома факторами – вимірниками соціально-економічного розвитку (Фактор 1) та оцінками цивілізаційних детермінант (Фактор 2).

За допомогою аналізу відповідності вирішують завдання візуалізації складних об'єктів. Зображенням є багатовимірні таблиці. Потрібно знайти n -мірну площину, в якій можна максимально точно відтворити початкове зображення (таблицю). Для застосування аналізу відповідності аналізовані країни було розділено за числовими значеннями факторів F1 та F2 на групи таким чином (табл. 2.11).

Таблиця розподілу досліджуваних країн на групи за значеннями факторів F1 та F2*

F1		F2	
Група	Діапазон	Група	Діапазон
low	< 81000	low	< 144
medium	81000 – 150000	medium	144 – 167
high	> 150000	high	> 167

*Розраховано автором.

Аналіз відповідності за суттю є розкладанням статистики χ^2 на компоненти і призначений для відшукування простору найменшої розмірності, в якому можна представити відхилення від очікуваних значень.

Обчислені власні значення (Eigenvalues) є оцінками кількості вимірів, достатньої для якісного представлення початкових даних. Перший вимір витягує 50% загальної інерції, врахування другого виміру збільшує «пояснену» інерцію до 100% (рис. 2.17).

Eigenvalues and Inertia for all Dimensions (data_ok)					
Input Table (Rows x Columns): 6 x 6 (Burt Table)					
Total Inertia=2,0000					
Number of Dims.	Singular Values	Eigen-Values	Perc. of Inertia	Cumulativ Percent	Chi Squares
1	1,000000	1,000000	50,00000	50,0000	48,00000
2	1,000000	1,000000	50,00000	100,0000	48,00000

Рис. 2. 17. Власні значення та інерція для всіх вимірів*

*Розраховано автором.

Інерція обчислюється як значення χ^2 Пірсона для таблиці 2×2, поділене на загальну кількість спостережень. Відносна інерція відображає частку загальної інерції, конкретної точки даних і не залежить від розмірності простору.

Найбільші відхилення очікуваних частот від спостережених обчислено для груп країн для яких визначено середній рівень (medium) обох факторів – F1 та F2, і країн із низьким рівнем (low) – F1 та F2. Фактична кількість країн із середнім

рівнем обох факторів на 3 більша, ніж очікуваних. Кількість країн, для яких обчислено низький рівень F1 та F2, на 2 більша, ніж за гіпотези про незалежність визначених факторів. (рис. 2.18).

Observed minus Expected Frequencies (data_ok)			
Input Table (Rows x Columns): 6 x 6 (Burt Table)			
	F2_ high	F2_ low	F2_ medium
F1_ low	-0,50000	2,25000	-1,75000
F1_ medium	-1,16667	-1,75000	2,91667
F1_ high	1,66667	-0,50000	-1,16667

Рис. 2.18. Таблиця відхилень очікуваних частот від спостережених*

*Розраховано автором.

Критерій χ^2 Пірсона є об'єктивною оцінкою відстаней емпіричних розподілів даних від теоретичних. Отриманий рівень значущості становить 0,01. Це свідчить про статистичну значущість результатів. Кількість ступенів вільності дорівнює $df = 18$, $\chi^2 = 34,8$, $\chi^2(0,01;18) = 35,9$ (рис. 2.19). Обчислене за емпіричними даними значення критерію χ^2 більше за табличне. Отже, можна зробити висновок, що відстані від передбачених значень до спостережених достатньо малими.

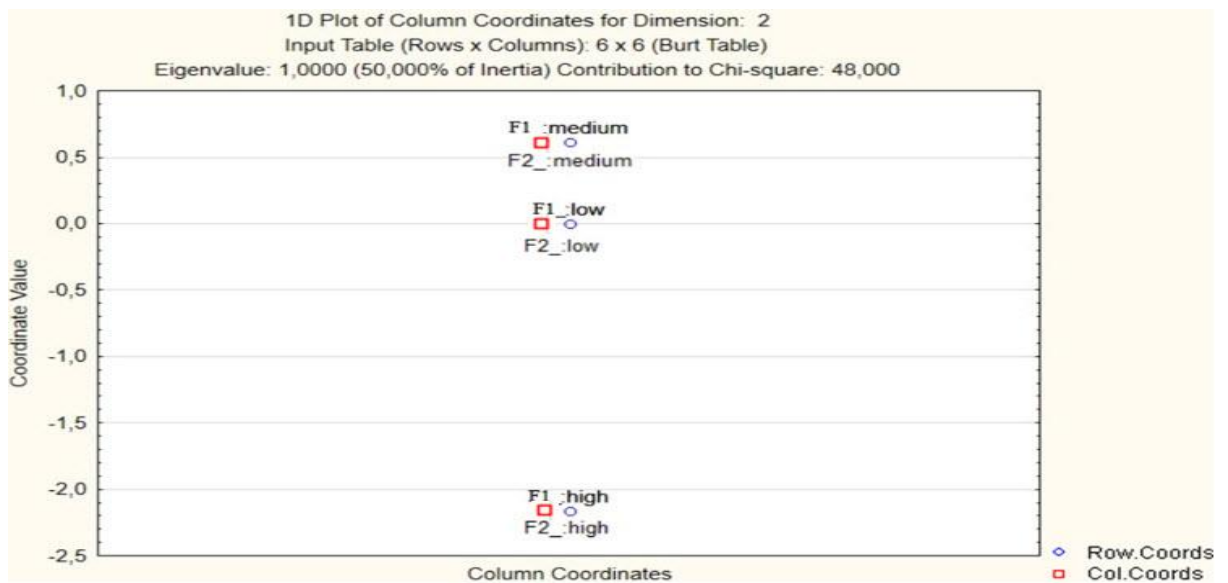
Contributions to Chi-Square (data_ok)				
Input Table (Rows x Columns): 6 x 6 (Burt Table)				
Total Inertia=,24766 Chi?=35,930 df=18 p=,01288				
	F1_ low	F1_ medium	F1_ high	Total
F2_ high	0,50000	1,16667	8,33333	20,00000
F2_ low	6,75000	1,75000	0,50000	18,00000
F2_ medium	1,75000	2,08333	1,16667	10,00000
Total	18,00000	10,00000	20,00000	96,00000

Рис. 2.19. Таблиця внесків комірок (cells) у χ^2 *

*Розраховано автором.

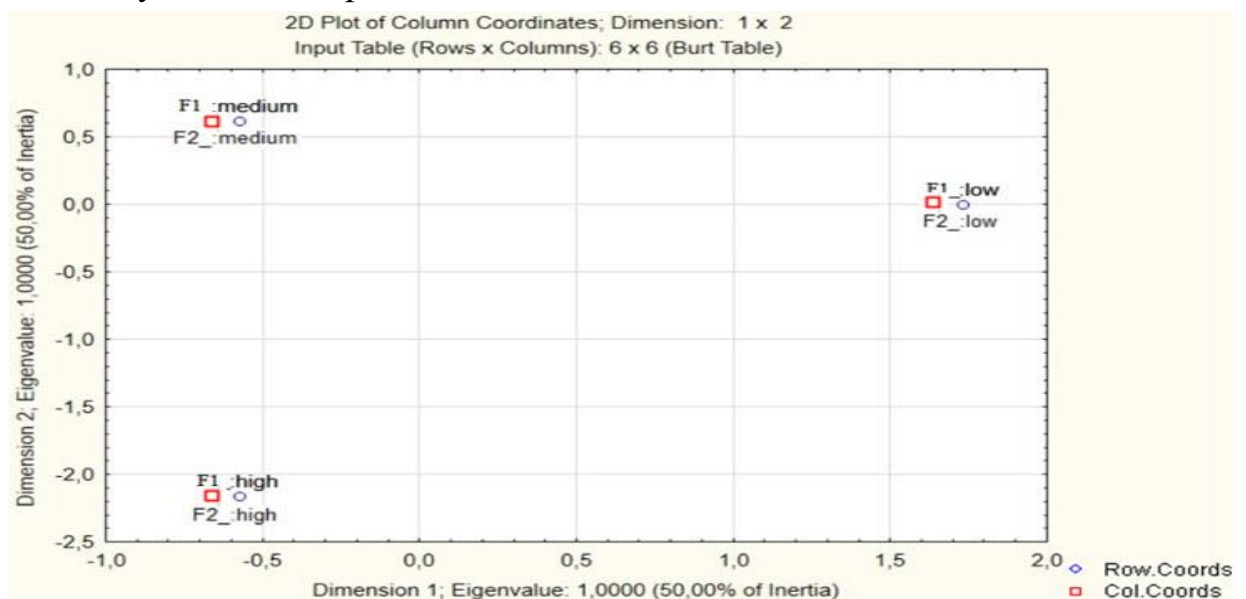
Охарактеризуємо результати графічного аналізу. Аналіз відповідності полягає у знаходженні простору найменшої розмірності, який достатньо повно представляє початкові дані. Критерієм якості такого представлення є нормований χ^2 , або інерція. Застосування у наших дослідженнях одновимірного простору забезпечило пояснення 50% інерції початкових даних

(рис. 2.20). Використання двовимірного простору також забезпечило пояснення 50% інерції. Очевидною перевагою 2-D простору є представлення початкових даних у вигляді близьких одні до одних і за відносними частотами. Аналіз розташування точок даних свідчить, що країни з низьким рівнем F1 та F2 є абсолютно близькими за координатами, як і країни з середнім рівнем обох визначених факторів та країни з високим рівнем соціально-економічного розвитку та цивілізаційними детермінантами, значення яких віднесено до високого рівня (рис. 2.21).

Рис. 2.20. 1-D графік координат рядків і стовпців*

*Побудовано автором.

Рис. 2.21. 2-D графік координат рядків і стовпців

*Побудовано автором.

Таблиця відносних частот візуалізує схожість даних трьох груп за визначеними рівнями соціально-економічних показників і цивілізаційних детермінант аналізованих країн (рис. 2.22, 2.23).

Percentages of Row Totals (data_ok)				
Input Table (Rows x Columns): 6 x 6 (Burt Table)				
	F2_ high	F2_ low	F2_ medium	Total
F1_ :low	0,00000	50,00000	0,00000	100,0000
F1_ :medium	0,00000	0,00000	50,00000	100,0000
F1_ :high	50,00000	0,00000	0,00000	100,0000

Рис. 2.22. Таблиця відносних частот за рядками*

*Розраховано автором.

Percentages of Column Totals (data_ok)			
Input Table (Rows x Columns): 6 x 6 (Burt Table)			
	F2_ high	F2_ low	F2_ medium
F1_ :low	0,0000	50,0000	0,0000
F1_ :medium	0,0000	0,0000	50,0000
F1_ :high	50,0000	0,0000	0,0000
Total	100,0000	100,0000	100,0000

Рис.2.23. Таблиця відносних частот за рядками*

*Розраховано автором.

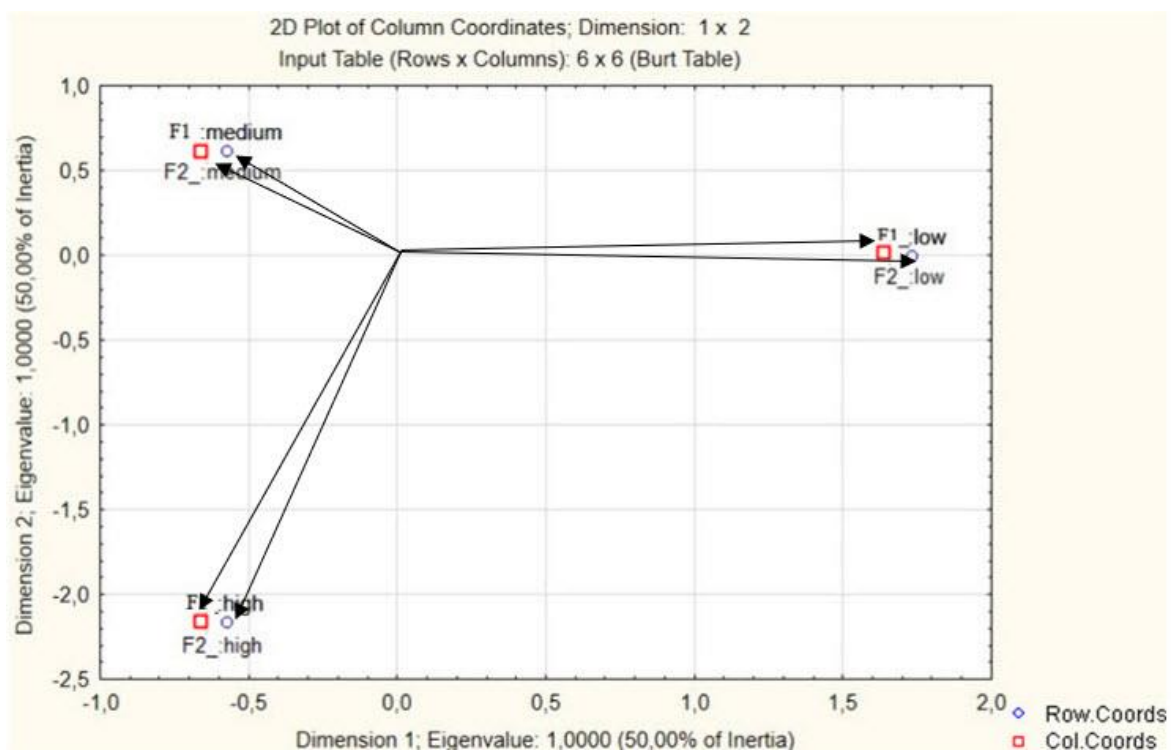
Здійснимо оцінювання якості отриманого рішення. Результати обчислення спеціальних статистик, які використовують для оцінювання якості рішення, оцінимо за координатами рядків та стовпців для одновимірного рішення (рис. 2.24). Отримана висока якість для всіх груп країн (Quality = 1). Отже, одновимірний простір добре представляє всі рядки та стовпці початкових даних.

Column Coordinates and Contributions to Inertia (data_ok)										
Input Table (Rows x Columns): 6 x 6 (Burt Table)										
Total Inertia=2,0000										
Row Name	Row Number	Coordin. Dim.1	Coordin. Dim.2	Mass	Quality	Relative Inertia	Inertia Dim.1	Cosine? Dim.1	Inertia Dim.2	Cosine? Dim.2
F1_ :low	1	1,732051	0,00000	0,125000	1,000000	0,187500	0,375000	1,000000	0,000000	0,000000
F1_ :medium	2	-0,577350	0,61721	0,291667	1,000000	0,104167	0,097222	0,466667	0,111111	0,533333
F1_ :high	3	-0,577350	-2,16025	0,083333	1,000000	0,208333	0,027778	0,066667	0,388889	0,933333
F2_ :high	4	-0,577350	-2,16025	0,083333	1,000000	0,208333	0,027778	0,066667	0,388889	0,933333
F2_ :low	5	1,732051	0,00000	0,125000	1,000000	0,187500	0,375000	1,000000	0,000000	0,000000
F2_ :medium	6	-0,577350	0,61721	0,291667	1,000000	0,104167	0,097222	0,466667	0,111111	0,533333

Рис. 2.24. Координати і внесок рядків в інерцію*

*Розраховано автором.

Графічний аналіз результатів дослідження зв'язку між визначеними рівнями (низький, середній і високий) соціально-економічного розвитку (Фактор 1) та цивілізаційних детермінант аналізованих країн підтвердив наявність прямого зв'язку між групами країн із низьким рівнем Фактор 1 та низьким рівнем Фактор 2; країн із середнім рівнем соціально-економічного розвитку із країн з середнім рівнем цивілізаційних детермінант; країн із високим рівнем F1 та високим рівнем F2 (рис. 2.25).

Рис. 2.25. Візуальна оцінка залежності між точками різного типу*

*Побудовано автором.

Графічний аналіз отриманих результатів є найважливішою частиною аналізу відповідності. На рис. 2.25 визначена точка (0;0) позначає центр тяжіння спостережуваних точок. Вимірником зв'язку між точками різного типу (між змінними) є кут між ними, утворений відрізками, проведеними з центра тяжіння до відповідних точок. Кути між точками, що позначають низький рівень F1 та F2, є гострими, як і кути між точками, що відповідають середньому рівню обох визначених факторів, та кути між точками, що представляють високий рівень соціально-економічного розвитку і високий рівень значень цивілізаційних детермінант. Це свідчить про щільний зв'язок між цими парами рівнів змінних.

У результаті побудови факторної моделі визначено 2 фактори (рис. 2.13). За результатами факторного аналізу проведемо канонічний аналіз, суть якого полягає у виявленні залежності між двома множинами змінних. Так, Фактор 1 визначає показники соціально-економічного розвитку, а Фактор 2 – цивілізаційні детермінанти. Метод канонічних кореляцій передбачає виконання умови – кількість аналізованих змінних не має перевищувати кількості спостережень мінус 2. За цим обмеженням, для побудови канонічної моделі обрано чинники, які найщільніше пов'язані з визначеними факторами (факторні навантаження $> 0,75$). Ліву множину Y (залежні змінні) сформували такі показники соціально-економічного розвитку з відповідними факторними навантаженнями (рис. 2.26):

- ВВП (0,80);
- Експорт (0,78);
- ІЕС (0,76);
- ГІТ (0,88);
- Індекс миру (0,84);
- Користувачі Інтернету (0,86);
- Зайнятість (0,85).

Праву множину X (незалежні змінні) становлять такі цивілізаційні детермінанти з відповідними факторними навантаженнями:

- ІСП (0,90);
- ІГР (0,79);
- Індекс демократії (0,84).

Канонічний аналіз проведено за допомогою програми «Statistica». Результати канонічного аналізу подано на рис. 2.26. Отримані результати є статистично значущими ($p < 0,01$). Обчислене канонічне значення R (0,99048) свідчить про щільну кореляцію між змінними у першій і другій множинах. Загальна частка дисперсії ознак першої групи (ліва множина), виділена за допомогою першої канонічної змінної правої множини, становить 48,79%. Загальна частка дисперсії ознак другої групи (права множина) канонічної

змінної лівої множини дорівнює 100%. Загальна втрата для змінних першої групи становить 44,34%, для змінних другої групи – 85,21%. Це означає, що 44,34% варіації вимірників соціально-економічного розвитку визначаються змінами аналізованих цивілізаційних детермінант. Водночас вимірники соціально-економічного розвитку (ліва множина) детермінують 85,22% варіації досліджуваних цивілізаційних детермінант (права множина).

		Canonical Analysis Summary	
		Canonical R: ,99048	
		Chi ² (21)=39,558 p=,00844	
N=12		Left Set	Right Set
No. of variables		7	3
Variance extracted		48,7875%	100,000%
Total redundancy		44,3440%	85,2114%
Variables:	1	ВВП/1 особу	ІСП
	2	Експорт	ІГР
	3	ІЕС	Індекс демократії
	4	ГІТ	
	5	Індекс миру	
	6	Користувачі Інтернет	
	7	Зайнятість	

Рис. 2.26. Загальні результати канонічного аналізу*

*Розраховано автором.

Отримані результати свідчать про достатню точність побудованої канонічної моделі: майже 50% дисперсії змінних правої множини залежать від інших факторів, що увійшли в модель у зв'язку з обмеженнями застосування канонічного аналізу. Характеристичні корені та графічне зображення канонічних кореляцій наведено у дод. Н.

Канонічні навантаження, що відповідають змінній Експорт, менші за інші. На основі цього можна зробити висновок, що значна кореляція між змінними у двох множинах, ймовірно, є наслідком залежності між такими показниками: ВВП, ІЕС, ГІТ, Індекс миру, Користувачі Інтернету, Зайнятість та Індекс соціального прогресу, Індекс гендерного розриву, Індекс демократії.

Variable	Factor Structure, left set		
	Root 1	Root 2	Root 3
ВВП/1 особу	-0,402194	0,271411	-0,161217
Експорт	-0,240657	0,535057	-0,071682
ІЕС	-0,653021	0,330000	-0,544063
ГІТ	0,427213	-0,532688	-0,109494
Індекс миру	0,424081	-0,447240	-0,028250
Користувачі Інтернет	-0,678305	0,514254	-0,169340
Зайнятість	-0,556184	0,213660	-0,076711

Variable	Factor Structure, right set		
	Root 1	Root 2	Root 3
ІСП	-0,838371	-0,343301	-0,423414
ІГР	-0,633722	0,175328	-0,753430
Індекс демократії	-0,396863	-0,719801	-0,569549

Рис. 2.27. Факторна структура лівої та правої множини*

*Розраховано автором.

Обчислені навантаження канонічних факторів для обох вихідних множин наведено в табл. 2.12.

Таблиця 2.12

Таблиці канонічних навантажень обох множин*

Variable	Canonical Weights, left set		
	Root 1	Root 2	Root 3
ВВП	2,50144	1,47061	-1,24194
Експорт	-0,02695	1,11780	0,00754
ІЕС (0,76)	1,17249	-0,8032	-2,85066
ГІТ	-3,91886	0,26894	2,62138
Індекс миру	2,50698	-0,15908	-2,41535
Користувачі Інтернету	-2,84106	1,77703	2,54995
Зайнятість	-2,60554	-2,68586	1,30383
Variable	Canonical Weights, right set		
	Root 1	Root 2	Root 3
ІСП	-1,90535	-0,18374	1,55986
ІГР	0,32414	0,91816	-1,38624
Індекс демократії	0,98769	-1,07800	-1,08162

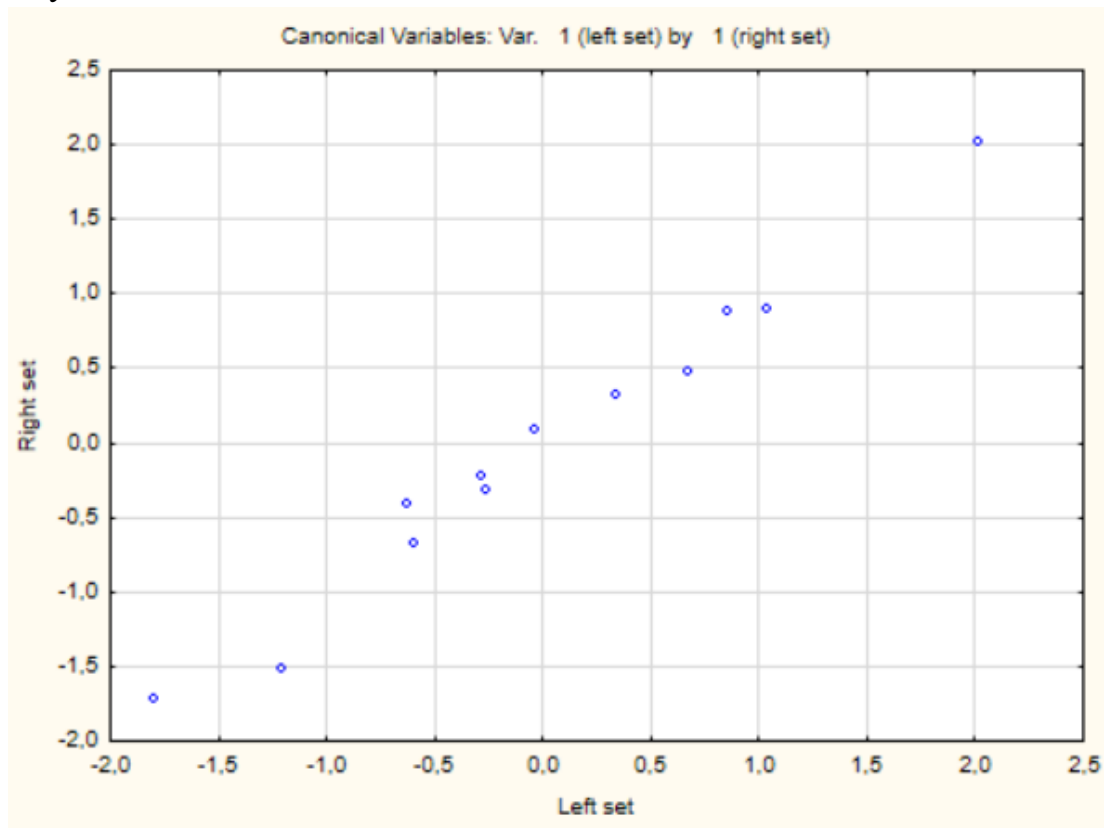
*Розраховано автором.

За результатами отриманих канонічних навантажень побудуємо канонічну модель:

$$Z_y = 2,50 y_1 - 0,03 y_2 + 1,17 y_3 - 3,92 y_4 + 2,51 y_5 - 2,84 y_6 - 2,60 y_7$$

$$Z_x = -1,91 x_1 + 0,32 x_2 + 0,99 x_3.$$

Для підтвердження результатів проведеного канонічного аналізу графічно зобразимо канонічні значення – сформуємо діаграму розсіювання канонічних значень (рис. 2.28), на якій непомітно суттєвих викидів. Це свідчить, що загалом відсутні порушення щодо припущень канонічного аналізу.

Рис. 2.28. Діаграма розсіювання канонічних змінних*

*Побудовано автором.

Таким чином, проведений факторний і канонічний аналіз засвідчили, що культурні особливості, релігійна чутливість та індивідуальні стратегії формують відмінні культурні й історичні ландшафти кожної країни Близького Сходу, і насправді є унікальні. За допомогою отриманих результатів факторного та канонічного аналізу можна розробити стратегії соціально-економічного

розвитку, які враховуватимуть й інтегруватимуть культурні нюанси, підвищуючи їхню ефективність шляхом узгодження з конкретним цивілізаційним контекстом країни. Отже, проведення такого аналізу для розуміння впливу цивілізаційних факторів на соціально-економічний прогрес у суспільствах Близького Сходу має вирішальне значення, особливо в частині формування стратегій розвитку країн, які прагнуть бути сталими й інклюзивними

Висновки до розділу 2

Оцінювання впливу цивілізаційних детермінант на соціально-економічний розвиток поєднує кількісний та якісний аналіз. Підтверджено, що Близький Схід є унікальним поєднанням стійких культурних і релігійних традицій із прагненням країн до економічного розвитку. Це поєднання створює динамічний і доволі складний ландшафт, оскільки ці країни інтегруються в глобальному середовищі, зберігаючи власну глибоко вкорінену спадщину. Відмінною рисою країн Близького Сходу є їхня прихильність до традиційних цінностей, особливо в культурній і релігійній сферах. Такі чинники, як модернізація, економічне зростання та збереження традиційних культурних і релігійних цінностей, впливають на позиції цих країн на культурній карті світу Інглегарта – Вельцеля.

Соціальне розшарування й економічна нерівність у країнах Близького Сходу відображають складну та багатогранну картину розвитку, на яку впливають різноманітні історичні, культурні, політичні та економічні фактори. Підтверджено, що існує значний економічний розрив усередині та між країнами регіону. Багаті нафтою країни, такі як Саудівська Аравія, Катар і ОАЕ, демонструють високий рівень багатства, але це багатство не завжди рівномірно розподіляється між їхнім населенням. Навпаки, такі країни, як Ємен і Сирія, які постраждали від конфліктів та політичної нестабільності, зазнають впливу різних економічних проблем і повсюдної бідності. Водночас державна політика в багатьох країнах Близького Сходу здійснює значний вплив на соціальне

розшарування та економічну нерівність. Щоб подолати цю нерівність, потрібна комплексна й інклюзивна політика, яка враховує унікальний культурний, політичний та економічний контекст кожної країни.

Країни Близького Сходу є доволі неоднорідними за характеристиками розвитку в різних сферах, незважаючи на те, що окремі цивілізаційні детермінанти спільні для них всіх, тому між соціально-економічним розвитком і цивілізаційними детермінантами можуть існувати приховані взаємозв'язки, для виявлення яких потрібні особливі методи статистичного аналізу. Оцінювання впливу цивілізаційних детермінант на соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу проведено із використанням таких двох методів: методу кореляцій та інструментарію факторного аналізу.

Основні результати дослідження, висвітлені у розділі 2, опубліковано у працях [15; 16; 21; 29; 31; 179].

РОЗДІЛ 3

СТРАТЕГІЧНІ ВЕКТОРИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН БЛИЗЬКОГО СХОДУ В КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

3.1. Зовнішні впливи та безпекові виклики на Близькому Сході

Глобалізація як одна із рушійних сил інтеграції національних ринків та формування глобальної економіки водночас стала джерелом численних викликів для країн і регіонів. Ідеться про безпекові виклики різного характеру. Під впливом зазначених процесів більшість регіональних та локальних проблем виходить за межі певних територій і набуває світового значення. Відповідно в активній стадії здебільшого їх неможливо вирішити винятково зусиллями однієї країни, незалежно від рівня її розвитку і сили впливу на глобальні процеси. Однією з таких проблем є безпека та її різні аспекти, які на сьогодні зазнають радикальних змін через зростаючу невизначеність і нестабільність. Невизначеність і нестабільність у відносинах, системах та балансах сил спричинила глобальні виклики та загрози, в тому числі тероризм, сепаратизм та екстремізм, поширення зброї масового знищення, торгівлю наркотиками та транскордонну організовану злочинність. Ці виклики та загрози набули транскордонного характеру і вимагають особливої уваги міжнародної спільноти, оскільки країни, незалежно від свого географічного положення, дедалі частіше мають справу із подібними викликами безпеки.

Зазначені проблеми займають особливе місце для країн Близького Сходу. Доволі часто дослідники вказують на його нестабільність і фрагментованість та розглядають цей регіон «...у сучасних міжнародних відносинах як регіон, затьмарений як частими міждержавними, так і внутрішньодержавними конфліктами» [195]. Такі підходи визначаються інституційними відмінностями та боротьбою за владу, яка посилює незахищеність, особливостями соціально-економічного розвитку та формами залучення у глобальну економіку.

Дипломатичний діалог з іншими країнами є доволі повільним та нестабільним. Історія свідчить, що зміна правлячого режиму в країні призводить до перерозподілу сил і загострення безпекової ситуації. Володіючи значними ресурсами, не всі країни зуміли використати їх для підвищення соціально-економічного розвитку і перетворити з джерела конфлікту на потенціал розвитку. Водночас багато конфліктів і зовнішня підтримка забезпечувалися саме завдяки існуючим ресурсам.

Досягнення безпекових завдань залишається під загрозою на усіх рівнях. На сьогодні глобальна безпека порушується постійно діючими осередками небезпеки, в тому числі на Близькому Сході. Щодо цього один із дослідників, характеризуючи перспективи вирішення найбільших викликів Близького Сходу, зазначив: «Ми витрачаємо мільярди доларів на зброю, але маємо найбільший дефіцит безпеки. Ми живемо в одному з регіонів з найбільшою нестачею води, з найвищими викидами CO₂ на душу населення, що загрожує як нашому біорізноманіттю, так і продовольчій безпеці. Ми є найбільш залежним від імпорту продовольства регіоном у світі» [172].

Близький Схід є регіоном, що характеризується своєю геополітичною значущістю та складною взаємодією зовнішніх впливів і викликів безпеки. Різні зовнішні чинники впливають на безпекову ситуацію на Близькому Сході, враховуючи історичні, політичні, економічні та культурні впливи. Деструктивним є той факт, що немає єдиного регіонального угруповання, яке б мало об'єднавчий характер, інтеграційне призначення та координувало вирішення багатьох економічних і безпекових питань. Боротьба за лідерство в регіоні – це один із чинників, який послаблює досягнення стабільності. Таким чином, Близький Схід зазнає з множинних зовнішніх впливів та викликів безпеки, які значно впливають на його геополітичний ландшафт. Розуміння цих чинників є базовим для розроблення ефективних стратегій сприяння стабільності, миру та процвітання в регіоні, а також співпраці між регіональними та глобальними учасниками для ефективного вирішення цих викликів. Систематизуємо основні зовнішні впливи на Близькому Сході (табл. 3.1).

Безпекові виклики на Близькому Сході

Безпекові виклики на Близькому Сході		Порівняння проблем із безпекою	
Виклики безпеки	Опис	Виклики безпеки	Порівняльний аналіз
Тероризм	Близький Схід зазнає постійних загроз з боку терористичних груп, часто зумовлених політичними, релігійними або ідеологічними мотивами. Терористичні акти дестабілізують країни та становлять загрозу регіональній та світовій безпеці.	Тероризм vs Збройні конфлікти	Тоді як тероризм є постійною загрозою, збройні конфлікти часто мають більш глибокий і тривалий вплив, призводячи до втрат життів, переміщення населення, руйнування інфраструктури.
Політична нестабільність	Багато країн регіону прагнуть подолати політичну нестабільність через внутрішні конфлікти, боротьбу за владу та проблеми управління. Ця нестабільність щораз більше ускладнює інші виклики безпеки.	Політична нестабільність vs. Проксі-війни	Політична нестабільність переважно є внутрішньою, тоді як проксі-війни передбачають також зовнішні втручання в регіональні конфлікти. Обидва чинники сприяють формуванню загальних викликів безпеки.
Збройні конфлікти та війни	Регіон переживав різні збройні конфлікти та війни, спричинені часто територіальними суперечками, етнічними та релігійними напруженнями або політичними розбіжностями.		
Поширення зброї масового знищення	Близький Схід є регіоном з підвищеним рівнем загрози поширення зброї масового знищення, в тому числі ядерної, хімічної та біологічної. Це становить значну загрозу для регіональної та глобальної безпеки.	Поширення зброї масового знищення vs Зовнішні втручання	Поширення зброї масового знищення становить значну загрозу для безпеки регіону, але зовнішні втручання мають більш широкі та складні наслідки, впливаючи на кілька країн і створюючи більш нестабільну безпекову обстановку.
Проксі-війни та зовнішні втручання	Зовнішні сили часто ведуть проксі-війни та втручаються у внутрішню політику, підтримуючи різні фракції у регіоні. Це поглиблює існуючі конфлікти та ускладнює зусилля зі збереження миру.		

*Складено автором.

1) історичні впливи: історично Близький Схід сформований століттями взаємодій з великими цивілізаціями, в тому числі давньогрецької, давньоримської, Османської імперії та європейських колоніальних держав. Ці взаємодії вплинули на культурні, суспільні та політичні процеси в регіоні;

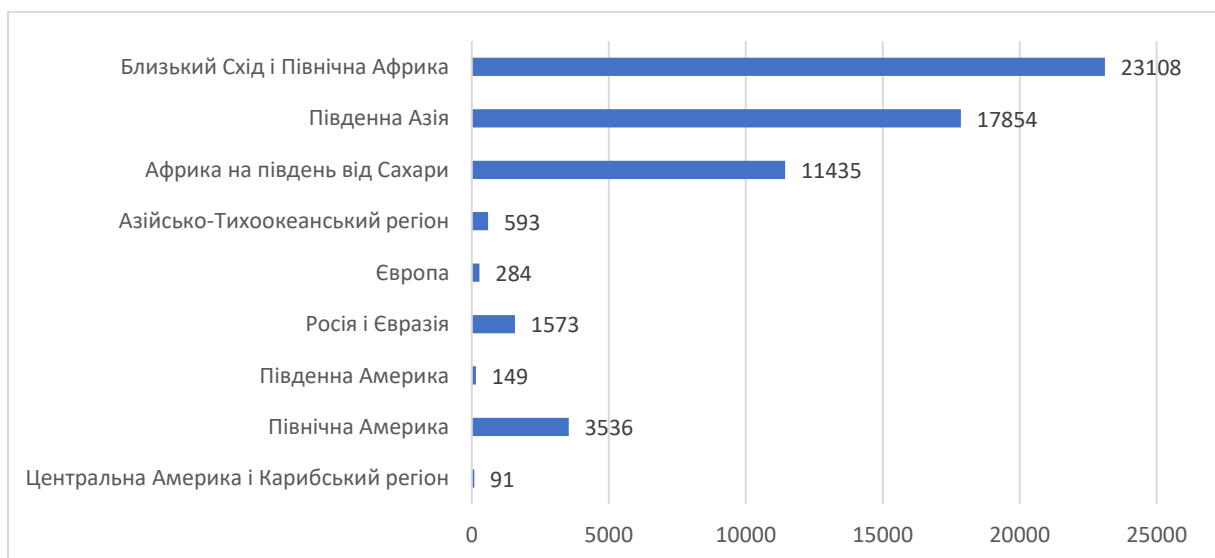
2) політичні впливи: Близький Схід значно позначений політичними маневрами глобальних держав, особливо в епоху Холодної війни. Розбіжності

між США та колишнім Радянським Союзом сприяли формуванню альянсів і спричинювали конфлікти у регіоні;

3) економічні впливи: Близький Схід багатий природними ресурсами, особливо нафтою та газом. Це багатство привертає значну увагу глобальних економічних держав, впливаючи на політику, торгівлю та інвестиції в регіоні;

4) культурні та релігійні впливи: Близький Схід є центром основних світових релігій, зокрема ісламу, юдаїзму та християнства. Релігійні та культурні відмінності часто призводять до напруженості й конфліктів як у регіоні, так і зі зовнішніми акторами.

Основними викликами для розвитку та стабільності на Близькому Сході є конфлікти, які доволі часто підтримуються ззовні та у певний період спостерігається їхнє загострення. Їхньою особливістю є залучення недержавних організацій до створення конфліктних ситуацій, як правило, терористичних, жертвами яких стає мирне населення, та посередників, якими можуть бути інші країни або міжнародні організації. За останні два десятиліття регіон Близького Сходу та Північної Африки визнано лідером за кількістю вчинених терористичних актів у світі (рис. 3.1), причому в 2019 р. серед країн Близького Сходу їх було найбільше в Ємені (561), Іраку (495) та Сирії (211).

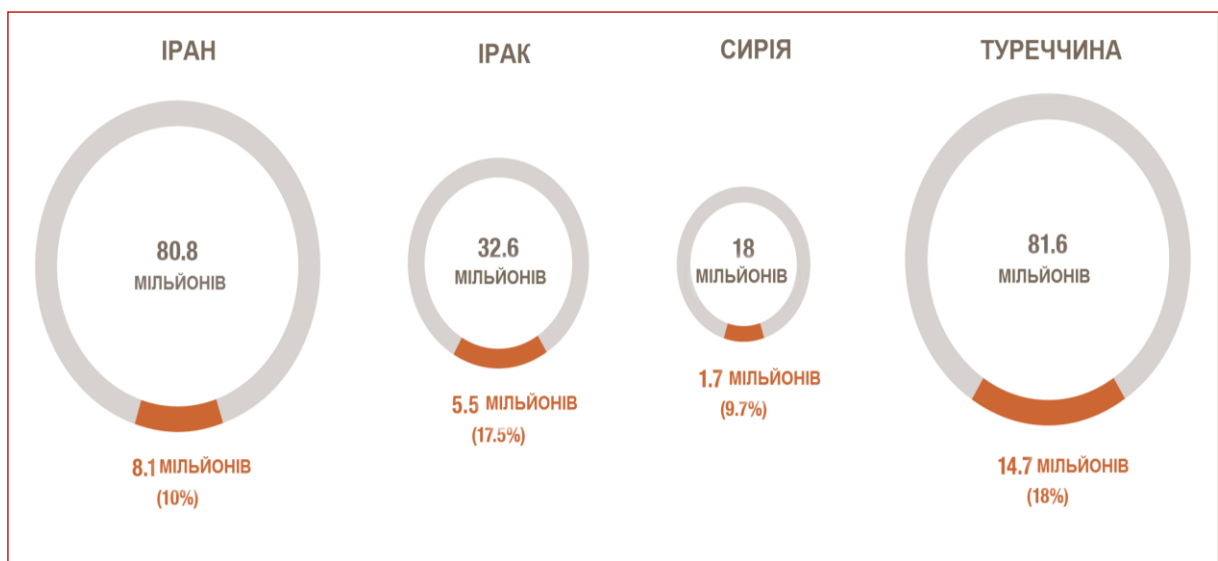

Рис. 3.1. Розподіл терористичних атак за регіонами світу, 2002 – 2019 рр.*

* Побудовано автором за матеріалами «Statista». URL : <https://www.statista.com/statistics/>

Серед етнічних конфліктів пропонуємо виокремити курдську проблему, яка періодично набуває гостроти і є невирішеною. За різними оцінюваннями курдів у світі налічується близько 30 – 40 млн. і вони є єдиним багаточисельним народом без держави, маючи давнє історичне коріння. Черговий поділ Курдистану відбувся після Першої світової війни, внаслідок чого здійсненого ще більше розселення курдів. Історики, оцінюючи становлення курдського національного руху в ХХ ст., вказують на його подвійний характер: зберігаються партикулярні консервативні традиції й інтегральний характер, спрямований на створення спільного простору [84].

Найбільше курдів проживає на територіях Туреччини, Ірану, Іраку та Сирії (рис. 3.2), Відповідно, як вважають окремі вчені, турецька та іранська частини з геополітичної точки зору можуть бути ядром Курдистану [8]. Разом з тим, для цих країн втрата курдських територій матиме значні негативні наслідки.

Рис. 3.2. Частка чисельності курдів у країнах Близького Сходу [154]

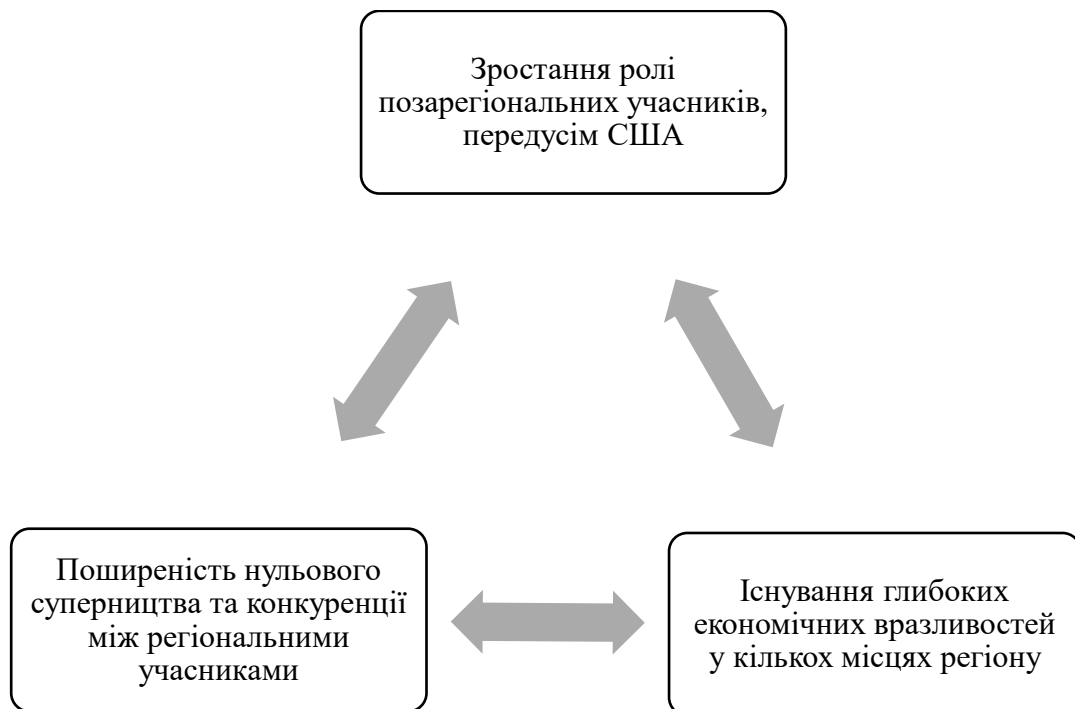
Для Туреччини наприклад, курдське питання є одним із найбільш важливих упродовж останніх десятиліть. Воно визначає внутрішню стабільність країни та вектори її зовнішньої політики, зважаючи і враховуючи підтримку США курдських організацій [53]. На майбутнє основними викликами для Туреччини можуть бути втрата території, а разом з нею й інфраструктури, частини транспортних коридорів і населення (важливого трудового ресурсу), зменшення підтримки зовнішніх партнерів і як, наслідок, укріплення позицій інших країн

цього регіону. Водночас Ізраїль зберігає подвійну позицію, хоча неодноразово заявляв про можливість підтримки утворення держави курдів. На відміну від політики Туреччини, територія Курдистану в Іраку є регіоном з певною автономією, яку він отримав згідно з Конституцією 2005 р. Регіон Близького Сходу частково залишається територією із локальними конфліктами, які стають замороженими та спричиняють певну дестабілізацію. Нестабільність у регіоні посилювалася через наявність конфліктів між Іраном і Саудівською Аравією, Іраном та Ізраїлем (який з часом переріс у проксі-регіональний конфлікт), «арабську весну» у більшості країн близькосхідного регіону, що набула продовження як війна в Сирії, ліванський конфлікт, війну в Іраку та ін. Останній масштабний конфлікт отримав назву «Криза Перської затоки», в який втягнуті Іран, Ірак, Саудівська Аравія. У 2017 р. Саудівська Аравія, Єгипет, Бахрейн, ОАЕ закрили повітряний простір для Катару. Країни Перської затоки, кожна з яких володіє достатніми ресурсами для протистояння, рано чи пізно мають дійти до мирного вирішення конфліктної ситуації, оскільки її нагнітання не вигідне ні цим державам, ні світовим лідерам, які, очевидно, і докладатимуть максимум зусиль для стабілізації цієї ситуації. Однак, це не гарантує, що країни ухвалюватимуть мирні угоди щодо врегулювання суперечок, як наприклад план США з вирішення палестино-ізраїльського конфлікту на початку 2020 р., Угоди в Осло (повна назва «Declaration of Principles on Interim Self-Government Arrangements»), які підписані в 1993 р. під егідою Норвегії між Палестиною та Ізраїлем. Нині ці території залишаються гарячою точкою на геополітичній мапі світу [175]. Конфлікт між Саудівською Аравією та Іраном є фундаментальним, має історичне та релігійне коріння, пов'язаний із протистоянням шиїтів і сунітів. Ситуація між країнами періодично загострюється, оскільки обидві втягнуті у військові конфлікти в регіоні, наприклад, підтримуючи свого часу різні сили, зокрема в Сирії та Ємені. На сучасному етапі Саудівська Аравія та Іран є геополітичними суперниками, які ведуть боротьбу за сфери спільного інтересу [185].

Виклики безпеки, яких зазнають країни регіону, мають динамічний та багатогранний характер. Регіон Близького Сходу є світовим полігоном для перевірки ефективності допомоги у сфері безпеки, яку надають глобальні та регіональні сили. Ця допомога у сфері безпеки сприяла інтенсивності й частоті проксі-війн, наприклад, ті, що тривають або нещодавно припинилися в Лівії, Ємені, Сирії та Іраку, а також мілітаризації державних і субдержавних акторів у регіоні Близького Сходу. Допомога у сфері безпеки є базисом боротьби за військову, стратегічну, ідеологічну й економічну переваги у цьому регіоні.

Можна виокремити три основні чинники напруженості у країнах Близького Сходу, кожен з яких підсилює інші, сприяючи небезпечним ескалаціям та конкуренції між регіональними акторами й учасниками поза регіоном, що значно поглиблює існуючі критичні проблеми цього регіону у сфері безпеки. Ці джерела нестабільності узагальнено на рис. 3.3.

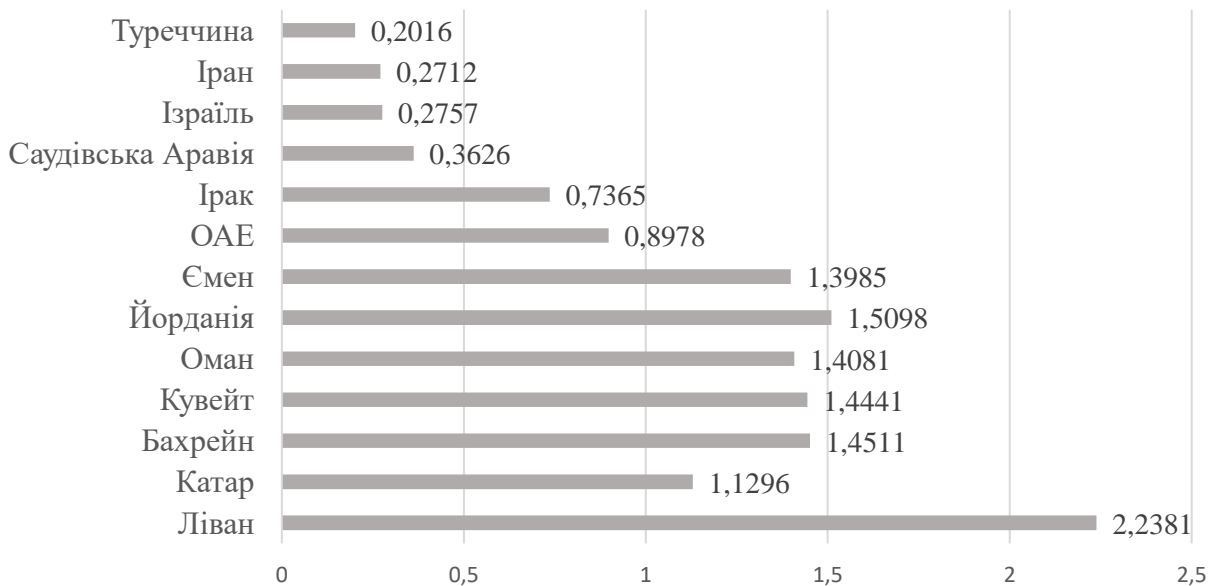
Рис. 3.3. Чинники напруженості в регіоні Близького Сходу*

*Побудовано автором.

Загалом втручання інших країн – зовнішніх глобальних гравців є практикою при вирішенні будь-яких конфліктів, у тому числі щодо сирійського питання [87], що іноді значно посилює нестабільності. Сирія залишається джерелом потенційної небезпеки в регіоні, оскільки вона майже за 10 років війни

знала не лише економічної розрухи, а й гуманітарної катастрофи. Так, унаслідок сирійського конфлікту загинуло понад 500 000 осіб, понад 6,2 млн. стали внутрішньо переміщеними особами (ВПО), 5,6 млн. – біженцями [199].

Зважаючи на напруженість ситуації в регіоні, країни щораз збільшують витрати на оборону, застосовуючи для забезпечення власних інтересів засоби як «м'якої сили», так і силові методи. В 2019 р. за Індексом військової сили серед країн Близького Сходу найвищий показник характерний для Туреччини (чим менший показник, тим більшою є військова могутність держави, що охоплює не лише військові витрати, а й транспортну інфраструктуру, наявність військової зброї й інші чинники, які визначають стан розвитку армії) (рис. 3.4).

Рис. 3. 4. Позиціонування країн Близького Сходу за Індексом військової сили, 2022 р.*

* Побудовано автором за даними вебсайта Global Firepower

Потрібно враховувати, що поняття «конфліктні території» визначає не лише можливість перерозподілу регіону залежно від сфери інтересів між країнами, а передусім охоплює людей, які проживають на цих землях і є втягнутими в збройні конфлікти, відповідно вони не завжди можуть отримати належне медичне забезпечення, освітні послуги, відчувають проблеми із продуктами харчування.

Діяльність різних акторів у регіоні Близького Сходу також має певні особливості, оскільки його країни становлять велику зацікавленість для потужних геополітичних гравців, передусім США. Конфлікти в цьому регіоні періодично загострюються, а потім переходять у стадію сповільнення. Існуючі конфлікти на Близькому Сході не мають системного характеру, вони виникають точково і підтримуються різними глобальними акторами. Непоодинокими є випадки участі державних і недержавних акторів в різних конфліктах на різних позиціях. Відповідно їх складно вирішити, оскільки важко примирити дві сторони, коли є третя сторона. Багато рішень приймаються у центрах сили, кожен з яких має власні інтереси на Близькому Сході, підтримуючи, наприклад, демократичні перетворення, які свого часу пропонував і відстоював Європейський Союз.

Серед джерел нестабільності в регіоні насамперед слід виокремити напруженість, спричинену політикою зовнішніх акторів, зокрема США. Політика США у країнах Близького Сходу, особливо в період адміністрації Д. Трампа, спричинила катастрофічний стан справ у цьому регіоні. Підходи США до Палестини та Ірану, зокрема, вказують на ці дві важливі арени, які викликали стурбованість у всіх країнах Близького Сходу, а також в Європі та навіть у Китаї.

У відносинах з Палестиною, беручи до уваги арабсько-ізраїльську напруженість та її критичні наслідки для регіональної стабільності, США довготривало пропагували прихильну політику щодо Ізраїлю. Проте адміністрація Д. Трампа надзвичайно необґрунтовано підтримуючи Ізраїль, надалі співпрацювала з урядом Б. Нетаньягу у розробці так званої «Угоди століття», оприлюдненої на початку січня 2020 р. За останні три роки після приходу до влади Д. Трампа впроваджував додаткові односторонні заходи, зокрема визнання Єрусалима столицею Ізраїлю в кінці 2017 р., перенесення посольства США з Тель-Авіва до Єрусалима у березні 2018 р. та визнання суверенітету Ізраїлю над сирійськими Голанськими висотами, окупованими Ізраїлем, у березні 2019 р. Після презентації «угоди Трампа» США та Ізраїль

створили спільний комітет для картографування території палестинських земель на Західному березі, які будуть анексовані Ізраїлем, фактично схвалюючи його розширення. В підсумку політика США спричинила значну напругу в цьому регіоні. Загалом такі заходи створюють довготермінові перешкоди для стабілізації та обмежують мінімальний процес нормалізації, що відбувався між Ізраїлем і деякими арабськими державами, зокрема в Затоці. Відповідно ситуація між Ізраїлем і Палестиною досягла своєї критичної межі у жовтні 2023 р.

Політика Д. Трампа щодо Ірану є ще одним джерелом стурбованості для Китаю, що призвело до значного зростання напруженості у регіоні. Відкликання США з ядерної угоди з Іраном у травні 2018 р., подальші введення санкцій і серія інших односторонніх заходів, включаючи визнання Корпусу вартових Ісламської революції (IRGC) терористичною організацією, спричинили для Ірану складну ситуацію, що змусило його відповідати. Китай, який брав участь у переговорах щодо JCPOA разом з іншими постійними членами Ради Безпеки ООН, Німеччиною та Європейським Союзом і залишався прихильником угоди після відкликання США, занепокоєно відреагував на таку політику та риторику США щодо Ірану.

В кінці 2019 р. та на початку 2020 р. напруга між США та Іраном різко зросла. У червні 2019 р. збиття Іраном американського безпілотної в Ормузькій протоці, повторні атаки та захоплення нафтовозів у Перській затоці свідчили про нестабільність регіональних тенденцій. Таргетоване убивство на початку січня 2020 р. К. Сулеймані, генерал-майора Корпусу вартових Ісламської революції та високоповажної постаті серед іранців, викликало додаткові шоки в міжнародному співтоваристві, знову спричинивши в регіоні конфлікт. Незважаючи на зростаючу турботу та незадоволення міжнародних учасників щодо політики адміністрації Д. Трампа щодо країн Близького Сходу, США змінив свій підхід до регіону, додаючи додаткову невизначеність щодо майбутнього розвитку регіональних подій і військової напруги.

США відіграло одну з вирішальних ролей на Близькому Сході. До чинників, які спричинили погіршення ситуації на Близькому Сході, дослідники

зараховують такі: «...вторгнення до Іраку в 2003 році та наслідки порушення внутрішнього та регіонального балансу, «арабське пробудження» та соціально-політичні трансформації, що відбулися в регіоні з 2011 року, і зовнішня політика адміністрації Обама щодо регіону, частково зумовлена двома попередніми факторами» [133]. Щодо першого чинника зазначимо, що, як підтвердила історія, події 2003 р. не забезпечили бажаного результату і повалення режиму С. Хусейна не виправдало заявлених цілей.

Великобританія свого часу також виступала активним актором у цьому регіоні, варто згадати підтримку Т. Блера політики США в Іраку. В. Крушинський з цього приводу зазначає, що «...під час іракської кампанії і для Сполучених Штатів, і для Великої Британії головним було знищити С. Хусейна і не втратити політичний і військовий вплив. Але поступово, навіть для симпатиків вторгнення коаліції, в самому Іраку ставало зрозумілим, що головною метою його, незважаючи на всі заяви звідусіль, було встановлення контролю над іракською нафтою» [41].

ЄС прагне розширити власну присутність у світі, зокрема на Близькому Сході. Проте за останні десятиліття він не зміг сформувавати свій статус гравця, здатного вирішувати конфлікти у цьому регіоні. Європейський Союз є одним із лідерів з питань дотримання національної безпеки країн, проте слід врахувати, що країни Близького Сходу мають свої особливості розвитку, які формувалися десятиліттями.

Для Європи Близький Схід – це також джерело нелегальної міграції, оскільки будь-які конфлікти супроводжуються зростанням соціальної напруги. Так, проблема нелегальної міграції з цього регіону залишається серед основних міграційних питань, актуальних для ЄС у 2022 р. Загалом «...політична нестабільність і численні конфлікти не тільки негативно впливають на економічний розвиток у регіоні (зокрема, внутрішньорегіональну торгівлю, транспорт, транзит, туризм та ін.), але також породжує негативну економічну та соціальну безпеку, яка перетікає в інші регіони, особливо в Європу» [103].

Формування міжнародних коаліцій та альянсів не завжди забезпечували успіх для встановлення миру в регіоні. Країни Близького Сходу поділилися на тих, що перебувають у постійній напрузі та військових конфліктах, і тих, хто у зовнішніх відносинах зберігає нейтралітет. Протестні рухи були характерні для багатьох країн регіону зі спрямуванням на демократичні перетворення, причому відбулася ланцюгова реакція їхнього поширення («арабська весна», виступи в Єгипті, Лівії, Ірані та ін.), коли країни намагалися трансформувати політичну та соціально-економічну системи. Очевидним є виснаження країн від постійної боротьби за лідерство, а це завжди може спровокувати соціальні вибухи та економічні кризи. Щодо економічних чинників зауважимо, що володіння природними ресурсами не є запорукою забезпечення економічного зростання в багатьох країнах цього регіону.

Наступне джерело ризиків і нестабільності пов'язане з соціально-економічною сферою, що охоплює низький рівень розвитку, несприятливі економічні перспективи, значні проблеми з безробіттям та корупцією. Ці чинники також мають вимірювання у сфері безпеки, демонструючи перекриття і взаємодоповнюючий характер останніх подій у регіоні, які разом спричинили сучасний кризовий стан на Близькому Сході. Країни Близького Сходу та Північної Африки зазнають впливу з різних викликів щодо економічного розвитку. Такі країни, як Єгипет, наприклад, не змогли ефективно розвинути промислову базу через недостатні фінансові ресурси, тоді як країни Перської Затоки, що виробляють нафту, були достатньо багаті, але не змогли розвинути промисловість поза сектором вуглеводнів, та щораз більше покладаються на США для забезпечення зовнішньої військової підтримки й оборони. Водночас у таких країнах, як Іран, виникали проблеми з розвитком галузей через санкції та стратегію обмеження США, тоді як Лівія, Сирія, Ірак та Ємен протягом принаймні десяти років перебувають у конфліктах і війнах. Р. Зварич, оцінюючи локальні конфлікти, зазначає, що «на Близькому Сході разом зі старінням населення знижується пасіонарне значення молоді – рушійної сили недавньої «арабської весни». Як тільки нові технології почнуть забезпечувати світ іншими

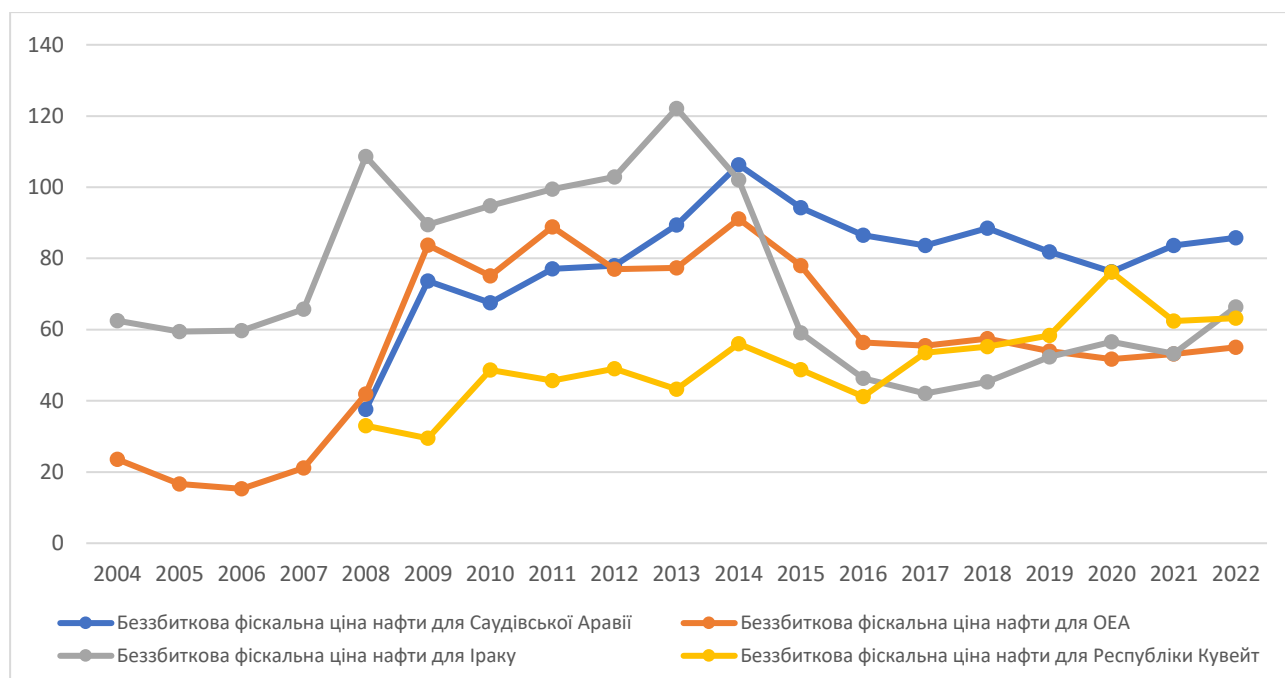
джерелами енергії, крім нафти і газу, економіки цих регіонів вимагатимуть альтернативного розвитку. Однак траєкторія руху Близького Сходу багато в чому залежатиме від його політичного ландшафту» [27].

Ця несприятлива обстановка у сфері безпеки суттєво обмежила зусилля багатьох країн щодо розширення економічних відносин із регіоном. Один із прикладів – це односторонній вихід США з ядерної угоди з Іраном, формально відомої як Спільний загальний план дій (JCPOA), та повторне введення «другорядних» санкцій з позатериторіальним обсягом щодо Ірану, оскільки ці політики серйозно підточили стратегію Китаю щодо диверсифікації постачання енергії, ускладнюючи законні економічні відносини з Іраном. Загалом соціальна та політична нестабільність у регіоні Близького Сходу тлумачиться в Китаї як пов'язана з економічними вразливістями, що довготривало є чинником, який стримує бізнес-спільноту цієї країни від подальшої участі.

Іран суттєво виснажений через санаційну політику, зростання корупції та інфляції, погіршення соціальної захищеності населення, оскільки «...темпи економічного зростання Ірану в 2018 і 2019 роках були негативними на рівні -6% і $-6,8\%$ відповідно. Крім того, рівень безробіття перевищував 11% [226].

Вагомим чинником, що негативно вплинув на забезпечення стабільності на Близькому Сході, стала пандемія COVID-19, яка спричинила порушення глобальних ланцюгів доданої вартості, зменшення глобального попиту, зменшення ВВП. У майбутньому велике значення для цього регіону матимуть економічне партнерство та фінансова підтримка міжнародних організацій, у тому числі МВФ, спрямована на економічне відновлення; політичний діалог заради безпеки; соціалізація економічного розвитку; міжкультурні комунікації. Регіон особливо постраждав через майже одночасні впливи COVID-19 та обвалу цін на нафту, додаючи до їх переліку чинників нестабільного економічного середовища. За оцінюваннями Міжнародного валютного фонду, у квітні 2020 р. ВВП Близького Сходу та Центральної Азії становило $-2,8\%$, знизившись порівняно зі зростанням на $1,2\%$ у 2019 р. ВВП Ірану зменшилось на -6% у 2020 р., що поглибило збільшення ВВП на $-7,6\%$, зафіксоване в 2019 р., тоді як ВВП

Саудівської Аравії знизилася на 2,3% у 2020 р. (порівняно з позитивним зростанням на 0,3% у 2019 р.).

Рис. 3.5. Беззбиткова фіскальна ціна нафти для країн Перської затоки *

*Побудовано автором за даними

<https://en.macromicro.me/charts/43845/breakeven-fiscal-oil-price-for-opec-gulf-countries>

Статистичні дані, опубліковані у квітні 2020 р., як і наслідки явища пандемії, підтверджують, що реальні перспективи доволі суперечливі. Високий рівень безробіття через недостатню економічну ефективність завжди був значною проблемою на Близькому Сході. Якщо молоді люди не зайняті діяльністю і не мають можливостей для особистого розвитку, вони в пошуках роботи можуть потрапити під вплив екстремістських ідеологій, потенційно можуть приєднатися до джихадистських груп, таких як так звана «Ісламська держава» в Іраку та Леванті (ISIS). У цих обох випадках зв'язки між соціально-економічними викликами та потенційними проблемами безпеки очевидні. Підйом ISIS можна пояснити великим різноманіттям викликів, враховуючи внутрішні проблеми, спричинені «арабською весною». Однак соціально-економічні чинники у цьому році також відіграють вагомую роль. Згідно з доповіддю Економічної та соціальної комісії ООН для Західної Азії, бурхливі події, які відбулися після протестів «арабської весни», поєдналися зі зниженням

цін на нафту в 2014 р., призвели до втрат економік регіону, які оцінюються приблизно в розмірі 614 млрд. дол. у зростанні між 2011 р. та 2015 р., що приблизно дорівнює 6% ВВП цього регіону. Через погіршення соціально-економічної ситуації значна кількість осіб з різних країн Близького Сходу та поза ними перейшла на сторону ISIS. Відповідно нестабільність додає невизначеності та поглиблює виклики для економічного розвитку, збільшуючи рівень безробіття, яке водночас посилює нестабільність. І таким чином, цей процес є замкнутим. Події у країнах Близького Сходу протягом 2019–2020 рр. засвідчують значну кількість випадків внутрішнього насильства, зокрема це конфлікти в Лівії, Ємені та Сирії, а також нові хвилі популярних демонстрацій у таких місцях, як Ірак, Ліван, Єгипет й Алжир.

Геополітична конкуренція між регіональними державами додала додаткові тенденції нестабільності до загалом нестабільного регіонального середовища. Зменшення впливу США в регіоні залишило вакуум, який заповнили регіональні та певні сили поза регіоном. Деякі регіональні сили, такі як Іран, розглядають відступ США від регіону як можливість розширити свій геополітичний вплив, тоді як інші, зокрема Саудівська Аравія, зазнають тиску і вирішили захистити себе, створюючи альянс серед країн Рада співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ), арабських сунітських країн і навіть сунітських країн поза регіоном, щоб протистояти й обмежувати Іран у діях. Конкуренція між Іраном і Саудівською Аравією є однією з основних рис регіональної боротьби за владу, яка спостерігається у регіоні загалом.

Тимчасово ще одна тенденція регіональної конкуренції виявляється в зростаючій конкуренції між Туреччиною та Катаром, з одного боку, і Саудівською Аравією, Об'єднаними Арабськими Еміратами та Єгиптом – з іншого. Ця конкуренція поглибилася, оскільки Туреччина змогла зайняти певне становище в Катарі в 2017 р. унаслідок вибуху кризи в країнах РСАДПЗ, коли сусіди Катару його заблокували. Туреччина розширила свою безпекову співпрацю з Катаром, збільшивши кількість турецьких військових, розташованих на військовій базі Туреччини там, відновивши військову

присутність на Аравійському півострові майже через 100 років після розпаду Османської імперії. Туреччина також утвердила свій вплив у курдських регіонах поза своїми кордонами, особливо в Сирії, а також певним чином у Курдистані в Іраку.

Водночас додавши ще одну діагональ нестабільності та невизначеності до регіонального середовища, Ізраїль, який підтримує Саудівську Аравію та Об'єднані Арабські Емірати в їхній конкуренції з Іраном, значно розширив своє використання військових засобів для ураження цілей, підтримуваних Іраном, в Сирії, Лівані та навіть в Іраку, здійснюючи часті бомбардування. Це відродження регіональної конкуренції та суперництва значно ускладнило завдання деескалації, додаючи нові напруги до давніх суперництв, які разом, імовірно, створять довгострокові виклики для регіону. В підсумку, незважаючи на сподівання, що регіон зможе перейти на більш стабільний та мирний шлях розвитку через співробітництво, поглиблення регіональної та глобальної фрагментації й суперечностей лише погіршило ситуацію. Регіональні актори продовжуватимуть конкурентну боротьбу за геополітичний вплив. На сьогодні є недостатньо ознак того, що регіон рухатиметься шляхом економічного розвитку й інтеграції без використання військової сили. З огляду на це, міжнародна спільнота і самі країни Близького Сходу перебувають в пошуку новітніх механізмів підтримання миру і стабільності в регіоні.

3.2. Вплив цивілізаційних детермінант на формування фінансового середовища й інновацій на Близькому Сході

Економічна інтеграція на Близькому Сході залишається нині складним процесом з огляду на геополітичну динаміку та роль регіону в геополітичних процесах, нерівність економічного розвитку і регіональні ініціативи. Однією із

складових економічної інтеграції є фінансова [24]. Сьогодні це процес, який не обмежується лише фінансовими ринками та процесами їхньої гармонізації. Існують різні точки зору науковців щодо сутності фінансової інтеграції та її ролі в умовах глобалізації для усіх суб'єктів міжнародних економічних відносин. Як стверджує В. Краснова, фінансова інтеграція стосується інтеграції фінансових ринків, однак не обмежується ними, особливо коли йдеться про інтеграцію країн у міжнародний фінансовий простір, тому авторка трактує фінансову інтеграцію як системний процес розвитку фінансових ринків, який «характеризується поглибленням і переходом у нову якість взаємозв'язків і взаємозалежностей між сегментами ринками та всіма акторами фінансово-економічних відносин в умовах розвитку лібералізаційних процесів, концентрації капіталу, новітніх засобів телекомунікацій, інформаційних технологій і передових технологій фінансового менеджменту» [40, С. 207]. Деякі науковці уникають поняття «фінансова інтеграція», натомість застосовують «процеси інтеграції фінансового простору» [34].

На нашу думку, під впливом процесів глобалізації поняття «інтеграція» частково втрачає первинний зміст, коли ці процеси визначають як об'єднання в єдине ціле. Прикладом може бути європейська інтеграція, коли, незважаючи на титанічні зусилля сформувати єдиний економічний простір, уніфікувати податкову та бюджетну системи, сформувати єдину зовнішню політику щодо країн, що розвиваються, з багатьох питань країни-члени ЄС не можуть досягти консенсусу. Вихід Великобританії з Європейського Союзу є прикладом таких дезінтеграційних процесів [216]. Відповідно ці процеси мають під собою об'єктивне підґрунтя і, як зазначають вітчизняні дослідники, «...виклики, що постали перед ЄС, зокрема при проведенні спільної міграційної, зовнішньої, економічної політики, затримують процес подальшої інтеграції та створюють зручні обставини для поширення дезінтеграційних тенденцій» [48]. З огляду на це дедалі частіше інтеграцію трактують як «...поєднання та координацію дій різних частин цілісної системи; процес взаємозближення і взаємодії окремих структур» [49].

Формування процесу фінансової інтеграції на Близькому Сході відбувається під впливом різних чинників, але важливу роль відіграють регіональні ініціативи. Основним виявом фінансової інтеграції в цьому регіоні було утворення в 1981 р. Ради співробітництва арабських держав Перської затоки РСАДПЗ (Cooperation Council for the Arab States of the Gulf), яка об'єднала ОАЕ, Бахрейн, Саудівську Аравію, Катар, Кувейт, Оман. РСАДПЗ вжила значих зусиль щодо економічної та фінансової інтеграції, проте не завжди ці ініціативи були успішно реалізовані (наприклад, впровадження принципів митного союзу, формування монетарного союзу) [54]. Серед регіональних ініціатив, які сприяють фінансовій інтеграції, варто виокремити створення в 1976 р. Арабського валютного фонду (АВФ). Основним напрямком розвитку АВФ до 2040 р. визначено: «...бути найближчим партнером для арабських країн у їхній взаємодії зі змінами для зміцнення економічної, фінансової та монетарної стабільності та процесу розвитку» [215].

АВФ відіграє важливу роль у забезпеченні економічної та фінансової стабільності в регіоні та є фактично платформою для спільного вирішення країнами-членами фінансових й економічних проблем, що актуально в період фінансових криз, які можуть мати як глобальний, так і локальний характер. Основні цілі Арабського валютного фонду та засоби реалізації наведено на рис. 3.6.

Членами АВФ є 22 країни, серед яких такі країни Близького Сходу: Бахрейн, Йорданія, Ірак, Катар, Кувейт, Ліван, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Палестина, Саудівська Аравія, Сирія. АВФ відіграє дуже важливу роль у сприянні економічній стабільності, соціально-економічному розвитку та фінансовій співпраці між його країнами-членами на Близькому Сході, тому його діяльність цієї інституції не обмежується лише фінансовою сферою, передбачає також підтримку регіональних проектів у сфері енергетики, інфраструктури, транспорту; грантову та технічну допомогу для інфраструктурних проектів.

Цілі	Виправлення дисбалансів у платіжних балансах держав-членів. Прагнення до зняття обмежень на поточні платежі між державами-членами. Встановлення політики та способів арабської валютної співпраці. Надання консультацій, коли це вимагається, щодо політики, пов'язаної з інвестуванням фінансових ресурсів держав-членів на зовнішніх ринках. Сприяння розвитку арабських фінансових ринків. Прокладання шляху до створення єдиної арабської валюти. Розрахунок поточних платежів між державами-членами для сприяння внутрішньої торгівлі.	Засоби
	Надання державам-членам короткострокових і середньострокових кредитів з метою надання допомоги у фінансуванні загального дефіциту платіжного балансу. Лібералізація та сприяння торгівлі та відповідним поточним платежам і заохочення руху капіталу між державами-членами. Виділення зі своїх ресурсів, сплачених у валютах держав-членів, достатніх коштів для забезпечення необхідних кредитів для розрахунку їхніх поточних платежів між ними відповідно до правил і положень, які будуть встановлені Радою керуючих та в рамках для цієї мети АІФ відкриває спеціальний рахунок. Управління будь-якими коштами, переданими державою-членом або державами під управління АМФ. Проведення періодичних консультацій з державами-членами щодо їх економічних умов і політики, яку вони проводять на підтримку реалізації цілей АМФ і відповідних держав. Проведення досліджень, необхідних для досягнення цілей АМФ. Надання технічної допомоги банківським і грошово-кредитним установам держав-членів.	

Рис. 3.6. Цілі Арабського валютного фонду та засоби реалізації

*Побудовано автором.

У 1989 р. АВФ став одним із засновників Програми фінансування арабської торгівлі (АТФР) (рис. 3.7), серед акціонерів якої і державні і приватні фінансові та банківські установи арабських країн або ті, які мають спільний з арабськими країнами капітал. Ця програма є черговим підтвердженням прагнення арабських країн Близького Сходу об'єднуватися для створення спільних ініціатив і підтримки одна одної. В умовах зростаючої інформатизації та розширення доступу до інтернет – ресурсів АТФР є такою інформаційною платформою, де можна отримати інформацію про торговельну активність в динаміці за країнами, компаніями, товарами, створені також ринкові профілі окремих арабських країн, реєстр компаній-імпортерів/експортерів. Такий підхід спрощує пошук потенційних компаній для співпраці.

У 2017 р. створено Ініціативу фінансової доступності для арабського регіону (FIARI), що охоплює стратегії фінансової інтеграції жінок, малих і середніх підприємств, впровадження фінансових технологій, розвиток

інфраструктури фінансового ринку, підтримання відповідальних фінансів та інші ініціативи [116]. Важлива роль у поглибленні фінансової інтеграції належить дво- та багатосторонній співпраці країн у межах торговельних та інвестиційних угод.

Electronic Services	Information Services	Publications & News
Export Leads Comprehensive Export Leads for Arab exporters	Market Profile Information about Arab countries and how to access the Arab market	ATFP Brochure More information about ATFP activities in (Eng - Arb - Fren) Pdf
Submit your Trade Lead Post your trade lead so that other traders can communicate with you	Trade Statistics Five years series of trade statistics classified by country or by commodity	Annual Report ATFP Annual reports downloadable in PDF format
Register your Company Register your company details to market your activities on the regional level	Buyers/Sellers Meetings List of Buyers / Sellers Meetings organized by ATFP	ATFP News Latest news about ATFP activities
Ask ATFP Communicate with us regarding any inquiry you may have	Companies Database The most comprehensive database of Exporters, Importers, and Manufacturers in the Arab World.	News Bulletin ATFP Biannual bulletin

Рис. 3.7. Інформаційна панель Програми фінансування арабської торгівлі

Разом з тим, країни Близького Сходу відрізняються між собою ступенем залучення до діяльності Арабського валютного фонду. Такі країни, як Бахрейн, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман і Саудівська Аравія беруть активну участь у діяльності АВФ, долучаються до фінансування проектів та програм розбудови. Йорданія, Ліван й Ірак здебільшого зорієнтовані на отримання фінансової та технічної допомоги. Наприклад, Ірак приєднався до АВФ лише в 2021 р. і цей процес мав тривалий підготовчий період. Так, Центральний банк Іраку у 2016 р. приєднався до Цільової групи фінансової інклюзії в арабському регіоні (FITF), досяг значних результатів у фінансовій інклюзії, «...модернізував платіжні системи, створив національний комутатор, центри обробки даних і центри аварійного відновлення, а також розвинув інфраструктуру для інформаційно-комунікаційних технологій відповідно до найкращих міжнародних практик» [147]. Іран не є членом АВФ та не бере участі в його програмах фінансової допомоги; також не є його членами Ізраїль і Туреччина; з огляду на складну

політичну нестабільність і конфлікти не беруть участі в діяльності цієї інституції Сирія та Ємен.

Близький Схід вважається важливим центром ісламських фінансів, що функціонують на основі принципів закону шариату й інтенсивно інтегруються в країни в інших регіонах, де проживає мусульманське населення. Так, мусульманське право «...охоплює всі сфери суспільного життя, а не тільки ті, які мають відношення до правової сфери. Тому мусульманське право розглядається як єдина ісламська система соціально-нормативного регулювання, яка включає як юридичні норми, так і неправові регулятори, передусім релігійні і моральні, а також традиційні звичаї» [81].

Ісламські фінанси мають довговікову традицію, хоча дослідження її історичних витоків із позицій цивілізаційних характеристик є малопоширеним навіть в арабському науковому світі, оскільки «...майже не було зроблено спроб дослідити її походження та еволюцію з раннього періоду ісламу» [148]. Впродовж останніх кількох десятиліть ісламські фінанси формуються як альтернативна фінансова система на міжнародному рівні, оскільки її не лише практикують у багатьох ісламських країнах, й багато західних банків і фінансових установ сприяють її поширенню, надають можливість використання її інструментів завдяки сприятливим законодавчим змінам у своїх країнах. Представники католицької церкви, зокрема Папа Бенедикт XVI в офіційній промові у Ватикані, радять західним банкам звернути увагу на практику ісламського банкінгу як на етичну модель банківської справи для подолання від наслідків кризи [214]. Таким чином, ісламський банкінг як етична модель бізнесу долає релігійні кордони.

Однак слід врахувати, що, принципи ісламського банкінгу, маючи багатостолітню історію було взято за основу торговельної та фінансової діяльності в арабському мусульманському світі, Середземномор'ї, а також в Іспанії та Балтійських країнах; ця система існувала до XV ст. [163]. Наприкінці XIX ст. почали створюватися ісламські фінансові товариства, зокрема з відродженням ісламського фінансування в арабському світі в 1970-1980 рр. [142];

181]. Цей імпульс отримав хвилеподібний ефект як у мусульманському, так і в немусульманському світі. Активного поширення ісламські фінанси набули під час кризи 2008 р., коли традиційна фінансова система виявилася найбільш вразливою до криз.

Основний принцип ісламської фінансової системи полягає в тому, що очікуваний результат такої транзакції базується на розподілі прибутків і збитків (тобто повернення пов'язані з ризиками), на відміну від конвенційної фінансової системи, яка ґрунтується на відсотковій основі. Іслам забороняє відсотки (термін «ріба» («*riba*») це – плата за фіксований або визначений відсоток за використання коштів) [115], отже, будь-яка транзакція, заснована на відсотках або *riba*, не допускається в ісламському праві або шаріаті. Іслам забороняє не лише *riba*, й інші фінансові транзакції, які містять концепції/практики *gharar* (обманлива невизначеність, асиметрична інформація), *maysir* (азартні ігри, спекуляції) та *harām* (заборонена поведінка).

Відповідно для успішності будь-яких фінансових операцій або співпраці з інвесторами з країн Близького Сходу потрібно чітко визначити, на яких умовах вони відбуватимуться. Якщо це дотримання законів шаріату, то їх знання допоможуть успішній реалізації угоди чи проведення операцій, причому це стосується усіх сфер бізнесу. Базовими передумовами проведення ділових операцій у країнах Близького Сходу є розуміння мети законів шаріату, де і як вони впливають на систему транзакцій на Близькому Сході, а також на операції в інших країнах світу. Закон шаріату – це сукупність релігійних законів, заснованих на керівних принципах духовної, розумової та фізичної поведінки, яких мають дотримуватися мусульмани, оскільки це правова система ісламу. Закони шаріату визначають не лише правила регулювання фінансової діяльності, вони охоплюють різноманітні теми, в тому числі економіку, політику, поведінку людей. Науковці вказують, що «...з історії мусульманського права випливає, що шаріат – це динамічне явище, він розвивався протягом тривалого часу й увібрав у себе особливості усіх епох. Закриття «брами іджтіхада» фактично позбавило його динаміки» [44].

Враховуючи численні цивілізаційні виклики, релігійні особливості регіону, в тому числі забезпечення дотримання законів шаріату, інвестори, які ведуть бізнес на Близькому Сході або співпрацюють з інвесторами цих країн, мають задіювати персонал, який не лише володіє арабською мовою, а й має досвід діяльності із законами шаріату. Відповідно перш ніж прийняти рішення про відкриття бізнесу в країні, де діють закони шаріату, важливо знати про їхні типи та наскільки вони практикуються в кожній державі. Те саме стосується створення продукту або програми, що відповідає нормам шаріату: важливо розуміти межі принципів шаріату, визначені клієнтом.

Країни можуть застосовувати закони шаріату одним із кількох способів:

- класичний (загалом): згідно з цією системою класичний закон шаріату формально вважається еквівалентом національного права та регулює його суть у всій країні;
- класичний (деякі території): класичні закони шаріату практикуються на деяких територіях, але не в усій країні;
- лише для мусульман: закони шаріату застосовуються лише до мусульман;
- змішаний: існує окрема світська правова система, але на неї певним чином впливає шаріат.

Ісламська фінансова система – це не лише грошові потоки як у класичній фінансовій системі, де відбувається перерозподіл коштів. Дослідники щораз частіше акцентують на впровадженні принципів ESG в ісламську фінансову систему, оскільки вони (певною мірою і принципи, і система) спрямовані на вирішення соціальних та екологічних проблем [124]. Зокрема, ісламська фінансова система спрямована на реалізацію соціальної мети та досягнення добробуту спільноти. І відповідно вона є соціально інклюзивною в контекст як і релігійних, так і моральних міркувань, на відміну від традиційної фінансової системи. У табл. 3.2 наведено основні відмінності між ісламськими фінансами і традиційними.

Основні характеристики ісламських фінансів і традиційних фінансів

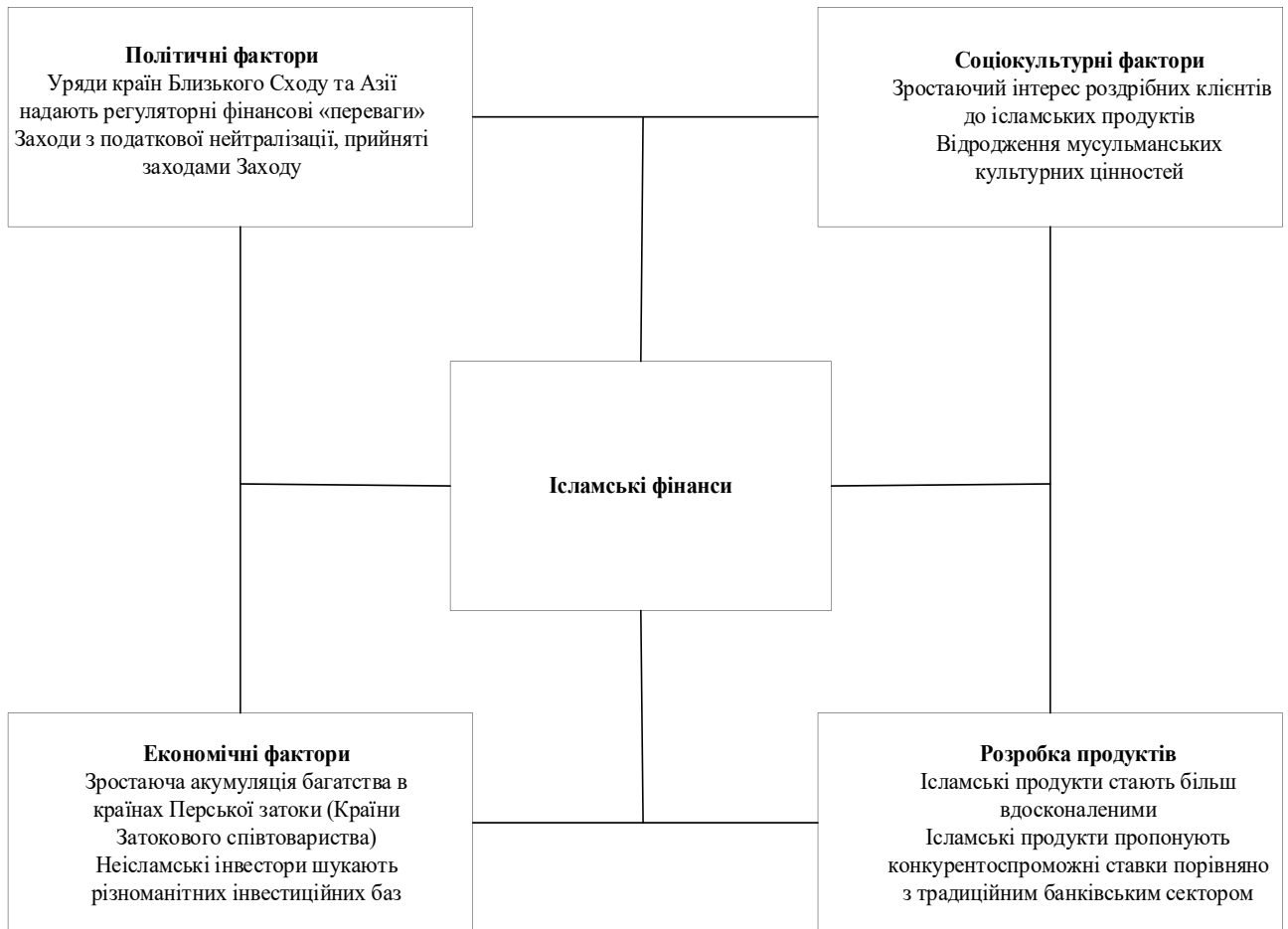
Характеристика	Ісламські фінанси	Традиційні фінанси
Основний принцип	Відповідність законам шариату (ісламський закон)	Прибутковість, і ризикостійкість
Заборонені види фінансових угод	Заборонені угоди, що містять ріба (riba), спекуляцію та інші заборонені елементи	Будь-які фінансові угоди дозволені, доки вони не суперечать законам країни та етиці
Основні продукти та інструменти	Мурабаха (продаж за відсотковими надбавками), йогорташт (спільна участь у проекті), сукук (ісламські облігації), ісламські банки та страхові компанії	Кредити, депозити, акції, облігації, деривативи та інші традиційні продукти й інструменти
Інвестиційна етика	Соціальна відповідальність, заборона інвестування в алкоголь, свинину, гральний бізнес та інші заборонені сектори	Аналіз дохідності та ризику як основа прийняття інвестиційних рішень
Розподіл ризику та прибутків	Спільний розподіл ризику та прибутків між фінансовими учасниками (модель мурабаха)	Прибуток та ризик пропорційні до обсягу капіталовкладень і кількості контрактів
Підтримка благодійності та соціальних проєктів	Підтримка благодійності, допомога у справедливому розподілі багатства та потребуючим	Розробка корпоративних програм соціальної відповідальності та благодійництва

*Складено автором.

Разом з тим, поділяємо думку науковців, що «...ісламські фінанси базуються на традиціях і тісно пов'язані з приписами та заборонами, що містяться в шариаті, але вони відкриті для інновацій, розвитку та сприйняття, здатності адаптуватися до інноваційних фінансових рішень і сучасних технологічних інновацій» [159].

З огляду на це в системі ісламських фінансів розроблено механізми фінансування, щоб допомогти суб'єктам бізнесу дотримуватися обмежень і принципів шаріату. Основними конструкціями, які використовуються при розподілі прибутку, є наступні. Мудараба – це партнерська угода, яка передбачає розподіл прибутків між партнерами, але збитків зазнає той, хто вкладає капітал. Особливості цієї угоди визначені Шаріатським стандартом № 13 [190]. *Musharakah* – це тип спільного підприємства, в якому всі залучені сторони вносять капітал і розподіляють прибуток і збитки на пропорційній основі. Іджара – структура оренди, яка встановлює відносини орендодавця-лізингодержувача, а не відносини кредитор-боржник для дотримання принципів шаріату. Зважаючи на те, що закони шаріату забороняють виплату або отримання відсотків, в іджарі є орендодавець і орендар. Шаріатські структури оренди визначають інші її типи, такі як *murabaha* (продаж через структуру націнки) та *bai al salam* (продаж через структуру націнки з доставкою на заздалегідь узгоджену структуру майбутньої дати). Однак структура *ijarah* є найпоширенішою для інвестицій у нерухомість.

Ісламські фінанси відображають глибокий культурний, релігійний і цивілізаційний вплив, який формує їхню структуру та принципи. Цей вплив не фокусується лише на мусульманських країнах, він поширюється також на глобальному рівні, відкриваючи нові перспективи та водночас зумовили нові виклики для розвитку ісламських фінансів у сучасному світі. Розвиток ісламських фінансів є системною стратегією, що передбачає необхідність залучення кількох сфер, таких як соціальна, політична, культурна та ін. (рис. 3.8). Вплив ісламських фінансів на економічне зростання по-різному оцінюється дослідниками. Так, науковці, досліджуючи вплив глобальних ісламських фінансів на економічне зростання в деяких мусульманських країнах, дійшли висновку, що лише два компонента – банківські облігації та сукук – мають позитивний вплив, тоді як існує негативний зв'язок між ісламськими фондами і ВВП досліджуваних країн [5].

Рис. 3.8. Системний підхід до розвитку ісламських фінансів

*Побудовано автором.

Близький Схід є доволі привабливим для іноземних компаній, пропонуючи можливості для ведення бізнесу в різних галузях, постачання своїх товарів і послуг, у тому числі в таких сферах, як фінанси, виробництво, технології та інфраструктура. Відповідно дотримання принципів шаріату при виконанні угод дає певні переваги: заощадження: на відміну від звичайної банківської системи, в ісламських фінансах як виплата, так і отримання відсотків заборонені; уникнення ризику: закони шаріату забороняють будь-які інвестиції, спрямовані на підтримку галузей або видів діяльності, які вважаються шкідливими для людей і суспільства загалом. Такий підхід підійде компаніям, які у своїй діяльності дотримуються принципів сталого розвитку оскільки їхні цінності будуть близькими; стабільність: ісламські банківські установи, базуючись на філософії зниження ризиків і підтримуючи безпечне інвестування, обирають для партнерства компанії, які мають доволі стабільне фінансове становище;

орієнтація на перспективний бізнес і прогрес: в ісламському банкінгу основна увага приділяється інвестуванню лише в перспективний бізнес, що відповідно забезпечує високу прибутковість інвестицій для всіх учасників процесу.

Компаніям, які працюють відповідно до законів шаріату, зобов'язані дотримуватися певних вимог, у тому числі щодо контрактів, прав власності, вони не беруть участі в угоді з виробництва алкогольної продукції тощо. Органом, що здійснює перевірку дотримання норм шаріату, є рада або комітет фетви. Та який орган відіграє вирішальну роль у визначенні дотримання ісламського права, формується з науковців та експертів і створюється на різних рівнях: починаючи від ісламських центрів, університетів, незалежних релігійних організацій і завершуючи урядовими структурами, в яких сформовано його структурні підрозділи, та державними радами фетви (наприклад, у Саудівській Аравії). Загалом, компанії, які відповідають законам шаріату, підпадають під особливі види податків і правил, тому мають більшу надійність на ринку та сповідують певні етичні норми. Водночас, обов'язкове дотримання правил ускладнює їхню конкурентоспроможність на світових ринках. Наприклад, новий робочий план Саудівської Аравії для Національного центру конкурентоспроможності спрямований на вирішення цієї проблеми, зосереджуючись на впровадженні нових реформ, щоб «...дозволити конкурентному середовищу йти в ногу з новими глобальними тенденціями, заснованими на продуктивності, стійкості та інклюзивності» [225].

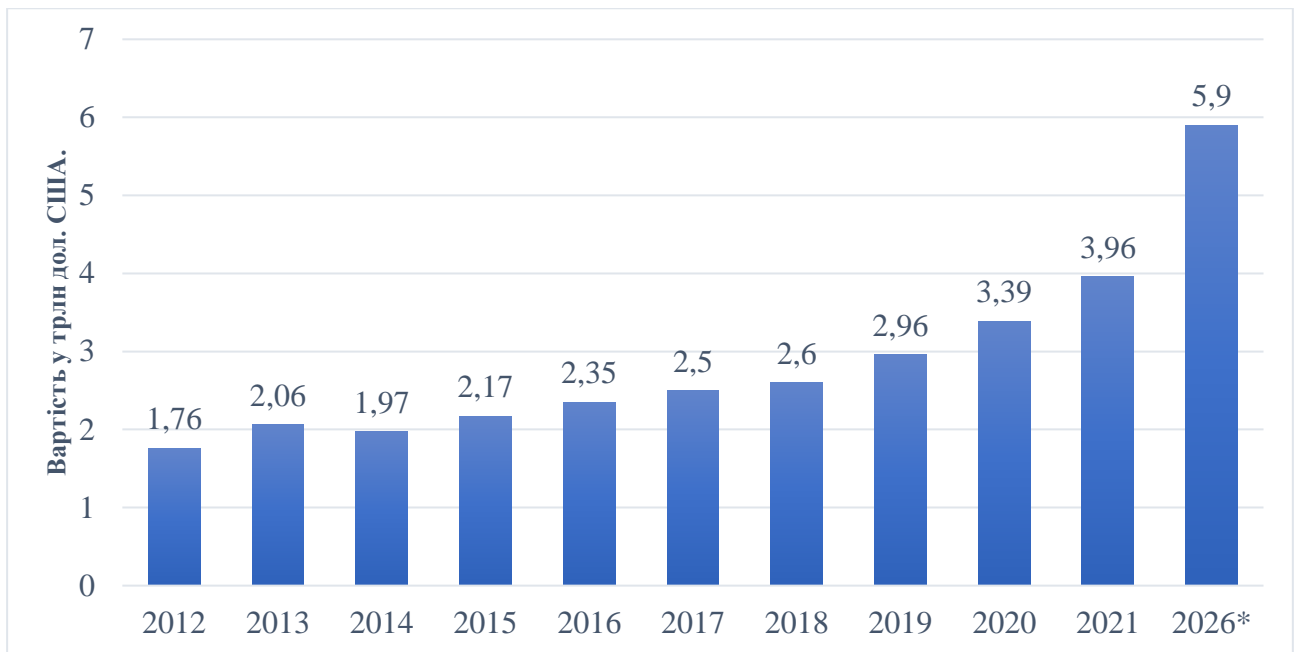
Таким чином, в основі ісламських фінансів закладено не лише економічні мотиви, й культурно-цивілізаційні особливості, оскільки для бізнесу важливими є матеріальна база трансакції (коли трансакція пов'язана з фактичною та реальною основною економічною трансакцією) та розподіл прибутків/збитків. Враховуючи зростаючу роль ісламських фінансів у глобальній фінансовій системі, виокремимо основні історично-цивілізаційні характеристики та виклики (табл. 3.3).

Основоположні підходи до ісламських фінансів

Культурні та релігійні основи ісламських фінансів	Ісламські фінанси ґрунтуються на принципах ісламу, що є однією з найвпливовіших релігій у світі. Вони базуються на концепціях шаріату, що визначає правила щодо способів здобуття та розподілу багатства в ісламському суспільстві. Ці принципи містять заборону на спекулятивні операції, певні обмеження щодо відсотків, а також засади розподілу прибутку та відповідальності.
Історичний контекст та поширення ісламських фінансів	Ісламські фінанси виникли у сучасному вигляді у другій половині ХХ ст., але їхнє коріння можна відстежити в давній історії ісламської цивілізації. У мусульманських країнах були традиційні фінансові установи, такі як мудараба (спільна угода), мурабаха (товарний бізнес), які відображали принципи шаріату.
Ісламські фінанси та глобалізація	Сучасна глобалізація дала поштовх до розширення ісламських фінансових установ за межі традиційних мусульманських країн. Ісламські фінанси стали привабливими для багатьох інвесторів через їхні принципи стабільності, етичності та соціальної відповідальності.
Виклики та перспективи	Хоча ісламські фінанси мають свої переваги та привабливість, вони також зазнають впливу викликів. Деякі з них визначаються неоднозначно та містять розбіжності в інтерпретації принципів шаріату, а також передбачають необхідність гармонізації стандартів міжнародного фінансового ринку та ісламських фінансів.

*Складено автором.

У 2021 р. загальна вартість активів глобальних ісламських фінансових ринків становила близько 3,95 трлн. дол. (рис. 3.9). Прогнозована загальна вартість активів глобальних ісламських фінансових ринків до 2026 р. дорівнюватиме 5,9 трлн. дол. Серед країн, де активно розвиваються ісламські фінанси, є держави Близького Сходу здебільшого це країни із стабільною нормативною базою та розвиненим фінансовим ринком (дод. П, рис. П.1). У глобальному вимірі найбільш розвиненим центром ісламських фінансів є Малайзія, яка сформувала розвинену правову основу для ісламської фінансової системи й отримала урядову підтримку.

Рис. 3.9. Загальна вартість ісламських фінансових активів у світі з (2012–2021 рр.) з прогнозом на 2026 р. (трлн. дол.)

*Побудовано автором за даними [206].

У країнах Близького Сходу інтерес до ісламських фінансів можна пояснити поєднанням таких чинників, серед яких і цивілізаційні детермінанти: релігійна належність, демографічні чинники, економічна політика урядів і сприятливе регуляторне середовище. Наприклад, Саудівська Аравія є одним із найбільших ринків ісламських фінансів; цьому сприяють як релігійна належність, так і економічна сила країни як глобального актора; в Об'єднаних Арабських Еміратах Дубаї є осередком технологічного розвитку, інноваційних технологій і центром ісламських фінансів, який пропонує інноваційні продукти; важливу роль в ОАЕ відіграє Дубайський міжнародний фінансовий центр (DIFC) [109]; суттєве значення для розвитку ісламських фінансів у Катарі має Катарський фінансовий центр (QFC) [182]; у Кувейті завдяки стабільній правовій базі функціонують одні з найстаріших ісламських банків; у Бахреїні діє Організація бухгалтерського обліку та аудиту ісламських фінансових установ (AAOIFI) [198]; Туреччина для диверсифікації фінансового сектору розпочала впровадження певних елементів ісламських фінансів поряд із сучасною фінансовою практикою, що може забезпечити стабільну фінансову основу,

диверсифікацію фінансових продуктів, створення альтернативних фінансових продуктів.

В епоху після пандемії COVID-19 ісламські фінанси набули нового розвитку як варіант фінансування глобального відновлення разом із традиційним фінансуванням [149]. Світовий банк підтвердив, що «...основні фінансові ринки виявляють впевнені ознаки того, що ісламське фінансування вже стало частиною глобальної фінансової системи та має потенціал сприяти вирішенню проблем екстремальної бідності та підвищенню спільного добробуту» [205]. Така увага до ісламських фінансів пояснюється і також тим, що «...у світі наразі існує нестача інвестицій в інфраструктуру на суму 15 трлн дол. до 2040 р.» [123]. Очевидно, що ісламське фінансування може сприяти заповненню цього дуже потрібного фонду.

Світовий банк, МВФ та інші міжнародні фінансові установи виявляють великий інтерес до глобального потенціалу ісламського фінансування, зокрема до Цілей сталого розвитку ООН [138], не беручи до уваги зростаючу зацікавленість інструментами ісламського фінансування протягом останнього десятиліття. Навіть без урахування перспектив після пандемії COVID-19 простежується позитивна тенденція щодо ісламських фінансів. Протягом останнього десятиліття обсяги ісламського фінансування зросли на 10–15%, що значно більше, ніж у разі конвенційного фінансування. За даними Звіту ICD-Reuters за 2017 р. [143], обсяг глобальних активів ісламських фінансів у 2016 р. оцінювався у розмірі 2,2 трлн. дол., а в кінці 2018 р. цей показник підвищився до 2,6 трлн. дол., у 2019 р. – до 2,88 трлн. дол.; прогнозувалося, що до 2022 р. він зросте до 3,8 трлн. дол. і до 2025 р. становитиме 4,95 трлн. дол. [191]. Це означає, що протягом десятиліття, починаючи з 2016 р., обсяги глобальних ісламських фінансів зростуть більш ніж удвічі.

Активний розвиток фінансової інтеграції на Близькому Сході виявляється у зростанні ролі фінансових технологій, формуванні платформ цифрових платежів, розвитку онлайн-банкінгу, транснаціоналізації банківських послуг, розширенні доступу до фінансових послуг, впровадженні технології блокчейну

та криптовалют. Щодо останніх, зазначено, що «...основне занепокоєння аналітиків ісламського фінансового ринку щодо ринку криптовалют викликає можливість маніпулювання ринком з боку недобросовісних контрагентів» [159].

Впровадження «фінтех» суттєво змінює фінансовий ландшафт регіону, відповідно подальші прогнози також обнадійливі. Підтвердженням цього є такі дані: «...кількість фінтех-центрів у GCC зростає з одного у 2018 році до чотирьох у 2022 році: глобальний ринок Абу-Дабі (ADGM), Bahrain FinTech Bay, Fintech Saudi та FinTech Hive у Дубайському міжнародному фінансовому центрі (DIFC)» [117]. Впровадження технологій та інновацій у фінансові послуги суттєво підвищує їхню ефективність. Серед країн регіону, де такі послуги мали сприяння, можна виокремити Саудівську Аравію та Об'єднані Арабські Емірати.

Близький Схід є регіоном, де ісламський фінтех набуває значного розквіту. Цьому сприяє фокус регіону на креативність, інноваційність і технологічний розвиток та зростання попиту на фінансові послуги відповідно до принципів ісламської фінансової системи. Зацікавленість ісламським фінтех пояснюється тим, що він «...поєднує дотримання шаріату з цифровими фінансовими рішеннями. Це полегшує мусульманам доступ до заощаджень, інвестицій, страхування та іпотеки, які відповідають принципам їхньої віри. Особливо під час пандемії коронавірусу, оскільки країни впроваджують заходи соціального дистанціювання, фінансові компанії покладаються на цифрові канали, щоб гарантувати клієнтам доступ до їхніх послуг» [150].

Ісламський фінтех відкриває перед Близьким Сходом кілька можливостей: формує інклюзивність фінансової системи, сприяє розвитку багатоваріантної та менш вразливої для ризиків економіки, розширює доступ до фінансових операцій для населення, яке опинилося за межею обслуговування, покращує якість послуг на ринку та прозорість фінансових операцій. Однак він також створює виклики, які потребують впровадження або удосконалення існуючих регуляторних систем [90], у тому числі із захисту прав споживачів, регулювання ринку праці. Так, по-перше потрібні чіткі та послідовні регуляторні системи для забезпечення безпеки й стабільності фінансової системи, а також захисту прав

споживачів, які користуються фінансовими послугами. По-друге, слід розвивати кваліфіковану робочу силу з необхідними знаннями та навичками, що працюватиме на ринку фінтех, будучи обізнаними фахівцями в нюансах саме ісламського фінтеху.

За умов зростаючої конкуренції між країнами Близького Сходу, кожна з них обирає власну стратегію завоювання нових продуктів, ринків, інвесторів. Так, Бахрейн зараз намагається повернути собі колишню славу розвиненого фінансового центру, хоча у сучасних умовах це дуже складно зробити, зважаючи на велику конкуренцію в арабському світі, але в країні нині працюють інкубатори та платформа венчурного капіталу «Al Waha Fund of Funds», яка надає опосередковано фінансову підтримку стартапам і доступ до мережі інвесторів [134].

Лідером серед фінтех-стартапів є Об'єднані Арабські Емірати, здебільшого місто Дубаї, Саудівська Аравія та Єгипет [82]. У першій половині 2022 р. фінтех у країнах арабського світу досяг 819 млн. дол., криптоінвестиції становили 187 млн. дол. Платіжні стартапи домінують у фінансуванні фінтехів в регіоні, залучивши з 2016 р. 1,9 млрд. дол., далі слідують криптовалюта, іпотека та кредитування – 0,4 млрд. дол. [100]. Компанія Uber Technologies Inc придбала за 3,1 млрд. дол. [210] свого конкурента на Близькому Сході компанію «Careem», яка була заснована в 2012 р. та мала велику присутність у країнах арабського світу, Пакистані та Туреччині, працюючи у 98 містах, тоді як перша займала понад 20 локацій.

За останні роки зросла загальна вартість цифрових платіжних транзакцій в ОАЕ і в 2020 р. досягла 18,5 млрд. дол. Значне пришвидшення ці процеси отримали завдяки обмеженням під час пандемії COVID-19, що спонукало населення до використання електронних платіжних систем [31]. Нині близько 90% особистих транзакцій в ОАЕ відбувається безконтактно. В 2021 р. в ОАЕ працювало 134 фінтех-компанії (дод. П, рис. П.2). У 2021 р. Ісламський банк Абу-Дабі (ADIB) запустив перший у світі ісламський цифровий банк для молоді «Amwali» [85].

Значною на сьогодні є активність необанків і зростання інтересу до цифрового банкінгу в арабських країнах. На кінець 2020 р. за даними нідерландської консалтингової групи «Fincog», у регіоні Близького Сходу працювало 20 необанків (рис. 3.10). Багато необанків перебувають на стадії бета-тестування, щоб отримати дозвіл вийти з власними пропозиціями на ринок країн арабського світу. Водночас функціонують необанки, які працюють із виплатою заробітної плати, коштами мігрантів і наданням їм банківських послуг; також є такі, які надають увесь спектр фінансових послуг, у тому числі банківські послуги онлайн та через мобільні додатки.

Рис. 3.10. Присутність необанків у країнах Близького Сходу (2020 р.) [165]

Провідним фінансовим центром у регіоні є Міжнародний фінансовий центр Дубаю (DIFC), який формує платформу фінансових послуг із залученням фінансових технологій. Об'єднуючи фінансові та технологічні компанії, він є одним із десяти кращих фінансових центрів фінтех у світі. DIFC – це своєрідний акселератор фінансових послуг у регіоні, що налічує понад 2300 компаній, містить великий пул стартапів і диверсифікує власні послуги [118]. Незалежним регулятором фінансових послуг, які надаються в DIFC, є Фінансовий регулятор Дубаю (DFSA). Основними інноваціями на цій платформі є запуск у тестовому режимі програми DFSA «Innovation Testing License» (ITL), за допомогою якої можна: випробувати нові та інноваційні фінансові продукти, послуги та бізнес-моделі; «...створювати нові режими політики та тестувати адаптивність

існуючих рамок для врахування нових бізнес-моделей та їхніх ризиків; активно взаємодіяти з ринком і відповідними учасниками, зацікавленими сторонами та широким співтовариством; залучати інноваційні стартапи до програм DIFC Hive; працювати з міжнародними організаціями, зокрема через Глобальну мережу фінансових інновацій (GFIN), членом-засновником якої є DFSA2» [106].

Передбачається, що використання цифрових технологій в ісламському банкінгу визначить майбутнє галузі, оскільки цифрова ера сприятиме значному розширенню сектору. Ісламські банки можуть використовувати цифрові технології, щоб надавати споживачам більш ефективні й оптимізовані послуги, як наприклад, керування рахунками онлайн та варіативність здійснення електронних платежів. Однією з потенційних подій, що може підвищити прозорість і безпеку, є впровадження технології блокчейн в ісламському банкінгу. Крім того, аналітика великих даних і штучний інтелект можуть покращити процедури управління ризиками та профілювання клієнтів. Прогнозується, що зростання фінтех-компаній у галузі ісламських фінансів створить нові перспективи для інновацій. Очікується, що поєднання цифрових технологій з ісламським банкінгом сприятиме розвитку до більш відкритого та конкурентоспроможного ринку, який адаптується до мінливих потреб клієнтів.

Разом з тим, поряд із значними досягненнями щодо фінансової інтеграції в регіоні, є виклики, які перешкоджають цьому процесу. Серед основних можна виокремити такі: зростаюча нестабільність і періодичне загострення конфліктів, які не забезпечують впевненості та гарантій стабільності, наприклад, іноземним інвесторам; проблеми економічного характеру в країнах; відмінності у розвитку фінансової інфраструктури; відсутність доступу до значної частини населення фінансових послуг; диверсифікація між країнами регіону щодо стабільності регуляторних актів, оскільки не створено гармонізованої системи регулювання, та ін. Вирішення цих та інших проблем може бути черговим кроком не лише для активізації фінансової інтеграції в регіоні, а й інтеграції регіону у глобальний фінансовий простір.

3.3. Основні вектори економічної співпраці України з країнами Близького Сходу в контексті цивілізаційних викликів

З часу здобуття незалежності Україна активно розвиває зовнішню політику та економічну співпрацю з країнами світу. Регіон Близького Сходу був партнером України і за радянської епохи, зокрема з країнами, з якими було встановлено дипломатичні відносини (Єгипет, Сирія та ін.), причому ця співпраця охоплювала як політичну, так й економічну та освітню площину. Разом з тим, вважаємо, що Україна з часу здобуття незалежності недостатньо уваги приділяла близькосхідному вектору у своїй зовнішній політиці, в тому числі у сфері економіки та торгівлі, враховуючи колосальний потенціал праці, який можна було б розвинути.

Періодизація відносин України як незалежної держави з країнами Близького Сходу охоплює такі етапи. Перший етап – 1990–2000 рр. – встановлення дипломатичних відносин із країнами регіону. Наприклад, з Ізраїлем дипломатичні відносини встановлені 26 грудня 1991 р. і на сьогодні договірно-правова база між країнами містить 75 документів, у тому числі 46 міжнародних договорів; визнання України Бахрейном датується січнем 1992 р., а встановлення дипломатичних відносин – 20 липня 1992 р.; з Єменом 21 квітня 1992 р.; із Кувейтом – 18 квітня 1993 р. За даними Міністерства закордонних справ України, за станом на червень 2023 р. Україна має посольства в таких країнах: «...в Ізраїлі, Іраку, Ірані, Йорданії, Катарі, Кувейті, Лівані, ОАЕ, Саудівській Аравії, діє представництво України при Палестинській національній адміністрації. У Києві функціонують посольства Ізраїлю, Іраку, Ірану, Катару, Кувейту, Лівану, ОАЕ, Палестини, Саудівської Аравії, а також відділення посольства Йорданії» [7].

Другий етап – 2001–2010 рр. – це період політичного діалогу та розширення економічної співпраці, нарощення торговельного обміну. Наприклад, 19 травня 1992 р. було встановлено дипломатичні відносини між Україною та Оманом, у квітні 1993 р. відбувся візит прем'єр-міністра України до Оману, потім була

тривала пауза у відносинах до 2002 р. – наступного візиту Міністра закордонних справ України до Оману. Цей період характеризується підписанням угод про співпрацю між Україною та країнами Близького Сходу, багато з яких спрямовано на сприяння економічній співпраці та зростання інвестицій між країнами. Зазначимо, що кожна з країн Близького Сходу має власну траєкторію розвитку економічних відносин з Україною. У 2009 р. Ліга арабських країн уклала Меморандум про взаєморозуміння з МЗС України [50].

Третій період – 2011–2021 рр. – розпочався з ускладнення ситуації в регіоні, оскільки «арабська весна» в 2011 р. мала вагомні наслідки для відносин України з країнами регіону. Суттєво вплинула на розвиток відносин і війна в Сирії. Разом з тим, друга половина цього періоду характеризується значною активізацією економічного, в тому числі й торговельного й інвестиційного, партнерства. Наприкінці цього періоду можна констатувати активну торговельну співпрацю між Україною та країнами Близького Сходу, про що свідчить географічна структура зовнішньої торгівлі товарами України та її динаміка (табл. 3.4).

Україна, будуючи свої відносини з країнами Близького Сходу, обирає для кожної з них різні пріоритетні сфери, але спільною для усіх є дипломатична. Серед країн досліджуваного регіону, які відіграють важливу роль для України, слід виокремити Туреччину, яка завжди була основним партнером нашої держави на Близькому Сході у різних сферах (торгівля, туризм та ін.), навіть під час війни зберігаючи тісну співпрацю. Наприклад, у 2011 р. підписано «...Спільну декларацію про створення Стратегічної ради високого рівня між Україною та Туреччиною, якою встановлено стратегічне партнерство між двома країнами і визначено інституційний механізм його реалізації» [60].

Десяте засідання Стратегічної Ради високого рівня між Україною та Турецькою Республікою відбулося у Києві в лютому 2022 р. Сторони підписали Угоду про вільну торгівлю між Урядом України та Урядом Турецької Республіки [72], яка була спрямована на поглиблення економічної співпраці (основні домовленості наведено в табл. 3.5)

**Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами України
з країнами Близького Сходу, 2021 р.**

	Експорт		Імпорт		Сальдо
	тис. дол. США	у % до 2020 р.	тис. дол. США	у % до 2020 р.	
Усього	68072328,8	138,4	72843126,6	134,1	-4770797,8
у тому числі					
Бахрейн	6609,1	80,5	507,7	127,3	6101,4
Держава Палестина	21534,2	81,9	37,1	3722,5	21497,2
Ємен	243943,7	141,3	2607,0	1207,4	241336,7
Ізраїль	730932,1	129,7	225085,1	131,6	505847,0
Ірак	694250,5	116,2	127,9	44,3	694122,6
Іран	624949,3	241,4	98839,9	205,0	526109,4
Йорданія	207944,5	114,9	7959,3	129,9	199985,3
Катар	148030,4	112,5	18722,0	248,2	129308,4
Кувейт	42464,1	117,1	2052,8	261,4	40411,2
Ліван	389066,6	118,9	4603,2	107,4	384463,4
ОАЕ	530808,1	120,9	85490,5	140,2	445317,6
Оман	187083,1	219,3	16313,9	72,4	170769,2
Саудівська Аравія	768601,8	106,9	188517,3	185,0	580084,5
Сирія	3427,6	83,3	20747,6	202,2	-17320,0
Туреччина	4142633,7	170,0	3260265,2	134,8	882368,5

* Складено автором за даними Державної служби статистики України.

З початку війни в Україні Туреччина не зупинила темпи співпраці з Україною. У деяких сферах відбулася активізація відносин. Так, у липні 2023 р. під час візиту президента України В. Зеленського до Туреччини з метою розвитку стратегічних галузей промисловості «...було підписано Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством з питань стратегічних галузей промисловості України й Міністерством промисловості та технологій Турецької Республіки. Серед напрямів співпраці – розвиток потужностей і можливостей

виробництва автономних транспортних засобів, зокрема безпілотних літальних апаратів; нарощування виробництва різних типів БПЛА; дослідження й розробки в галузі автономних систем, космосу та в інших» [71].

Таблиця 3.5

**Основні елементи Угоди про вільну торгівлю між Урядом України
та Урядом Турецької Республіки [1]**

Компроміс	Очікувана реакція бізнесу
Метал: Україна зберігає право застосовувати мито на металобрухт до Туреччини, натомість Туреччина лише частково відкриває внутрішній ринок.	Українські металурги задоволені тим, що зберігаються обмеження на експорт металобрухту з України. Для експорту готової продукції отримають додаткові квоти. Очікується медійну підтримку ЗВТ.
Зернові та олійні: фактичне мито, яке стягує Туреччина, на ці товари становить 0. Ця тенденція збережеться на наступні роки через попит на зернові. Товари вилучені з угоди де-юре, при збереженні режиму вільної торгівлі – де-факто.	Це дозволило збільшити квоти на іншу, крім зернових, аграрну продукцію. Ведуться перемовини щодо підтримки ЗВТ підприємствами, які експортують продукцію з високою доданою вартістю.
Мито: правові гарантії незастосування додаткових мит із боку Туреччини та розмежування товаропотоку, який спрямований на внутрішній ринок і подальший реекспорт (додаткові переваги для Українського експорту).	Українські виробники до укладення ЗВТ підпадали під дію додаткових мит, які встановлювала Туреччина за рішенням уряду. На такі дії скаржилися виробники текстилю і кондитерських виробів, особливо в 2020–2021 рр. Угода містить положення, що Туреччина не застосовуватиме такі мита на українську продукцію. Позиція отримала підтримку бізнесу, крім металургії, яка є винятком.
Транспорт: зняття обмежень для українських автоперевізників на ринку Туреччини, в тому числі в'їзд порожнього транспорту.	Це полегшить автомобільні перевезення між країнами. Переваги для Туреччини – вітчизняні фури зможуть заїжджати порожніми та повертатись із товарами. В Україні рішення підтримують вітчизняні перевізники, експортери та імпортери.
Послуги: Туреччина гарантує доступ до ринку послуг для українських компаній та їх недискримінацію.	Адміністрування бізнесу в Туреччині зараз надто зарегульовано, відповідно їхні підприємці зацікавлені реєструвати бізнеси в Україні. Це вигідно обом країнам. Потенційна критика визначається ризиком «переїзду» вітчизняного бізнесу в Туреччину.

Україна та Туреччина мають багато спільних рис, які формувалися під впливом цивілізаційних детермінант і визначили історичні та культурні зв'язки

між країнами, незважаючи на численні відмінності. Обидві країни історично перебувають на перетині цивілізацій і культур, під впливом яких вони сформувалися та розбудовували свої економіки, формувалася їхня мова [52]. Обидві країни зазнали панування великих імперій, мають різноманітну релігійну історію і різні релігійні громади. Географічно як Україна, так і Туреччина розташовані на важливих торговельних перехрестях. Україна є точкою перетину потоків між Європою та Азією, а через Туреччину проходять торговельні шляхи, що з'єднують Європу, Азію та Африку.

Серед позитивних сторін такої співпраці варто виокремити торговельно-економічні відносини, оскільки Україна й Туреччина до війни відображали їхню зростаючу динаміку. Хоча і зараз країни продовжують розвиватися, але зосереджують свої зусилля на розширенні інвестиційної присутності й економічної активності. Дві країни мають добре налагоджені культурні та освітні зв'язки, діють програми культурного обміну, активно функціонують курси турецької й української мови, забезпечується підтримка вивчення цих мов в університетах. Заслугує на увагу дипломатична співпраця між Україною і Туреччиною, що має спільні позиції на багатьох регіональних і міжнародних майданчиках. Туристичний напрям визнано одним із драйверів економічної співпраці між країнами, як і з більшістю країн Близького Сходу. Військово-технічна співпраця отримала значний імпульс для розвитку впродовж останніх років. У 2020 р. під час візиту президента України в Туреччину підписано Меморандум про наміри між Міністерством оборони України та Державним агентством з питань оборонної промисловості Турецької Республіки про проекти в галузі оборонно-промислових проектів [74]. З початку війни в Україні співпраця в оборонній сфері набула нових імпульсів, у тому числі щодо придбання різних видів озброєння.

Серед проблемних питань співпраці між країнами визначено такі: Туреччина через зв'язки з Росією, іноді проводить стриману щодо України політичну, в тому числі через енергетичні відносини та функціонування трубопроводу «Турецький потік» й наміри Росії створити у Туреччині газовий

хав. Довготривало актуальною була проблема нелегальних мігрантів у Чорноморському регіоні, проте з початком війни ця проблема втратила свою гостроту.

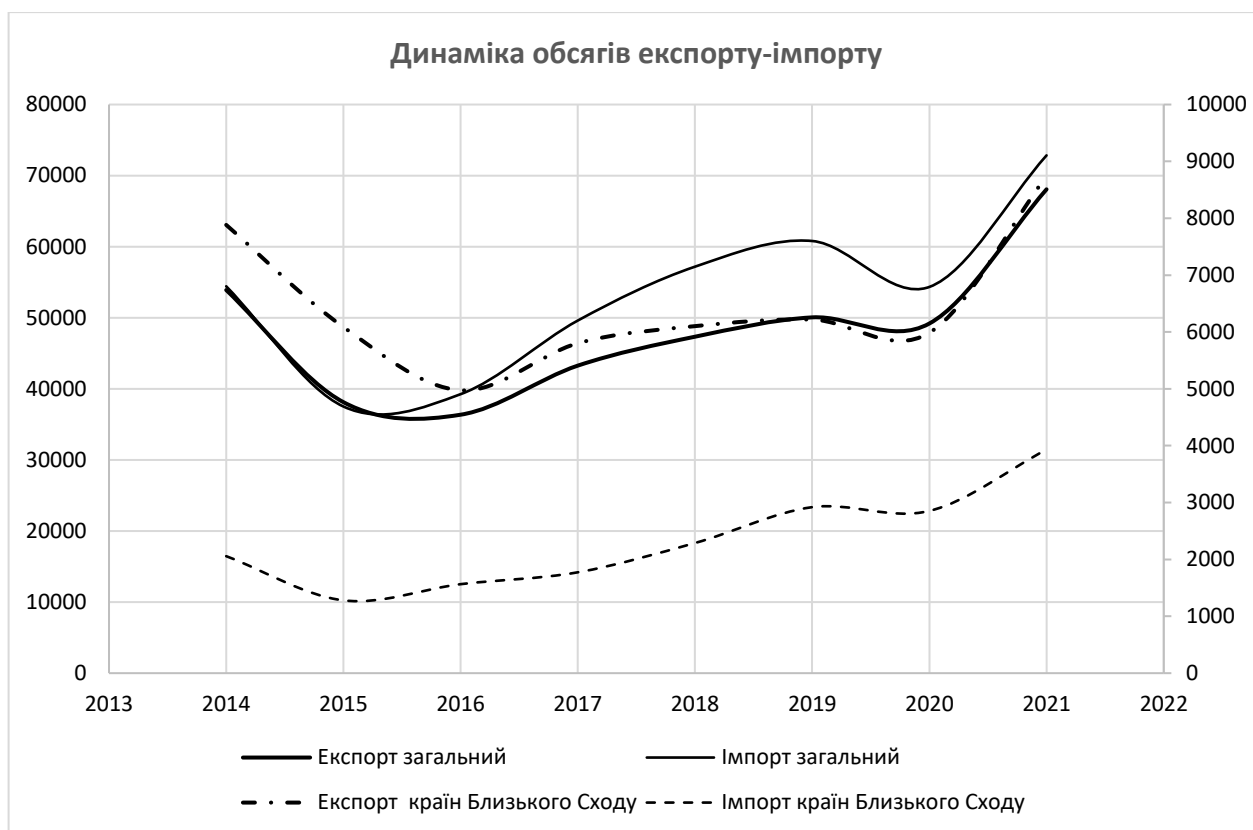
Серед інших країн, важливих для України з позицій співпраці, виокремимо Саудівську Аравію та Об'єднані Арабські Емірати, з якими Україну об'єднують передусім зовнішньоторговельні зв'язки. Ізраїль є важливим партнером у галузях технологій та оборонної промисловості. Інші країни поступово розширюють власну присутність у зовнішньоекономічній політиці України.

Четвертий період – 2022 р. – дотепер – пов'язаний із початком вторгнення Росії в Україну та війною. Як зазначається у дослідженні Міжнародного інституту близькосхідних і балканських досліджень (The International Institute for Middle East and Balkan Studies), «...країни Близького Сходу підтримали резолюцію Генасамблеї ООН із засудженням російського вторгнення в Україну, за винятком Сирії, яка проголосувала проти резолюції, та Ірану, Алжиру та Іраку, які утрималися від голосування. Вони також підтримали резолюцію Генасамблеї ООН про відмову від приєднання частини України до Росії» [211]. Разом з тим, такою їхня політика була не завжди. На майбутнє потрібно активізувати співпрацю України з країнами Близького Сходу на міжнародних майданчиках і в межах таких міжнародних організацій, як ООН, для вирішення актуальних питань та спільних проблем. Цей регіон, «...попри наявні об'єктивні обмеження, має значний запас можливостей у середньостроковій і довгостроковій перспективах» [58].

Висунемо гіпотезу про чутливість зовнішньої торгівлі України від торгівлі з країнами Близького Сходу. На основі даних про обсяги зовнішньої торгівлі товарами України за експортом-імпортом із країнами Близького Сходу за 2014–2021 рр. (дод. Р, рис. 3.11) (у розрахунку не відображені тимчасово окуповані території за станом на 1. 01. 2022 р.) проаналізуємо коефіцієнти кореляції за експортом-імпортом товарів із кожною з країн.

У нашому разі, коефіцієнти кореляції відображають силу лінійного зв'язку між двома змінними. У таблицях (дод. Р) червоним кольором позначено значущі

коефіцієнти лінійної кореляції, що дало змогу визначити країни, експорт-імпорт товарами з якими пов'язаний із загальними обсягами експорту-імпорту України.

Рис. 3.11. Динаміка експорту-імпорту товарів України з країнами Близького Сходу

* Складено автором за даними Державної служби статистики України.

Так, щодо експорту товарів з України спостерігаємо позитивну кореляцію з Єменом, Ізраїлем, Іраком, Йорданією, Катаром, Кувейтом, ОАЕ, Оманом і Туреччиною. Щодо імпорту товарів зберігається залежність для Туреччини, ОАЕ й Оману.

Визначимо значення коефіцієнта кореляції між загальним експортом-імпортом України та групою країн Близького Сходу (табл. 3.6). Проведені розрахунки підтверджують важливість для України торгівлі саме з регіоном Близького Сходу, а для визначення динаміки торгівлі з окремими країнами регіону слід враховувати специфіку кожної з них. Разом з тим, частка обсягів експорту-імпорту країн у загальному обсязі експорту-імпорту України є незначною, що підтверджують розрахунки коефіцієнтів варіації (дод. Р).

**Кореляція між загальним імпортом/експортом товарів в Україну
та імпортом-експортом із регіоном загалом**

	Імпорт	Експорт
Коефіцієнт кореляції	0,9391	0,9077
Стандартне відхилення загального по Україні	11437968,52	9989220,068
Стандартне відхилення по регіону	866,86	1220,13
Співвідношення стандартних відхилень	0,000076	0,00012

* Розраховано автором.

Для підтвердження висунутої гіпотези про чутливість зовнішньої торгівлі України від торгівлі з країнами Близького Сходу проведемо розрахунки за допомогою коефіцієнта β , який вказує на рівень коливань або відхилень у результатах торгівлі України з країною цього регіону щодо загальних показників торгівлі товарами (окремо щодо експорту та імпорту). Коефіцієнт розраховується за такою формулою:

$$\beta = \frac{V_{R_i R}}{\sigma_R^2} = \rho_{R_i R} \frac{\sigma_{R_i}}{\sigma_R}, \quad (3.1)$$

де R – випадкова величина, що характеризує експорт-імпорт товарів України загалом; R_i – випадкова величина, що характеризує i -ту країну; $V_{R_i R}$ – коефіцієнт коваріації між R_i та R ; σ_R – середньоквадратичне відхилення R ; σ_{R_i} – середньоквадратичне відхилення R_i ; $\rho_{R_i R}$ – коефіцієнт кореляції між R_i та R .

Чим більше значення має коефіцієнт β , тим вищою є чутливість зовнішньої торгівлі України щодо досліджуваної країни. На основі статистичних даних за 2014–2021 рр. розраховані коефіцієнти β попередні (табл. 3.7). Значення коефіцієнтів є дуже низькими, що засвідчує незначний рівень чутливості. Найвище значення коефіцієнта β спостерігається для Туреччини, хоча це свідчить про високу чутливість. Деякі країни мають від’ємне значення, наприклад, Іран, Катар і Сирія, що вказує на те, що збільшення обсягів експорту-імпорту не впливає на зростання загального експорту-імпорту України. Однак

значимо, що частки експорту-імпорту досліджуваних країн, хоч і є дуже незначними в загальних обсягах зовнішньої торгівлі України, але динаміка їхньої торговельної активності для більшості країн стабільна, тому й прогнозована.

Таблиця 3.7

Результати розрахунку коефіцієнтів β попередні для країн Близького Сходу за експортом та імпортом товарів

	Експорт		Імпорт
Країна	β	Країна	β
Бахрейн	0,00008	Бахрейн	0,00001
Палестина	0,00014	Палестина	0,00000
Ємен	0,00638	Ємен	0,00007
Ізраїль	0,00490	Ізраїль	0,00144
Ірак	0,00878	Ірак	0,00005
Іран	-0,00012	Іран	0,00128
Йорданія	0,00506	Йорданія	0,00015
Катар	0,00339	Катар	-0,00006
Кувейт	0,00078	Кувейт	0,00011
Ліван	0,00070	Ліван	0,00008
Об'єднані Арабські Емірати	0,00660	Об'єднані Арабські Емірати	0,00070
Оман	0,00374	Оман	0,00031
Саудівська Аравія	0,00606	Саудівська Аравія	0,00116
Сирія	-0,00115	Сирія	0,00036
Туреччина	0,05170	Туреччина	0,05661

* Розраховано автором.

Вважають, що при значенні коефіцієнта $\beta=0,5$ рівень чутливості є доволі високим. Володіючи інформацією за минулі роки, можемо зробити прогноз, коли зовнішнє середовище і внутрішній ринок будуть більш-менш стабільними. У нашому разі чинником ризику, який повністю змінив географічну структуру торгівлі та її товарну структуру, поставивши торговельну активність України на паузу, є війна. З урахуванням чинників ризику майбутні значення β обчислюють як середньозважені значення β за минулий період таким чином:

$$\beta_{\text{майб}} = \alpha \cdot \beta_{\text{попередній}} + (1 - \alpha) \cdot 0,5. \quad (3.2)$$

Коефіцієнт α дослідники обирають на власний розсуд і від цього вибору залежить точність прогнозів. При цьому враховується історичний розвиток

подій, тобто минула динаміка показників. У нашому разі застосуємо метод «золотого перерізу», в якому $\alpha = 0,618$ (останні спостереження мають значний вплив, вони є передбачувани) або $\alpha = 0,382$ (останні спостереження не мають значного впливу через нестабільність).

Визначимо коефіцієнти $\beta_{\text{попередні}}$ для обсягів експорту-імпорту для регіону Близького Сходу (для цього використаємо сумарні потоки експорту-імпорту за країнами цього регіону) і загальних обсягів експорту-імпорту України. В результаті обчислення отримано: $\beta_{\text{експорт}} = 0,097$; $\beta_{\text{імпорт}} = 0,062$.

Розрахуємо майбутні значення коефіцієнтів чутливості. Надаємо перевагу історичному розвитку подій ($\alpha = 0,618$); коефіцієнт з урахування ситуації з війною в Україні становить $\alpha = 0,382$. У результаті обчислення отримано $\beta_{\text{майбутнє}}$ для експорту дорівнює 0,346054, для імпорту – 0,332684. Чутливість експорту є дещо вищою порівняно з імпортом. Таким чином, нестабільність ситуації в Україні, зміна її торговельної активності та країн-партнерів, невизначеність логістичних шляхів (передусім слід враховувати географічне розташування країн Близького Сходу) збільшують чутливість як за експортом, так і за імпортом в торгівлі з країнами Близького Сходу для України.

Використаємо методику SWOT-аналізу, щоб виявити сильні та слабкі сторони, можливості, загрози в співпраці України з країнами Близького Сходу. Результати проведеного аналізу подано в табл. 3.8. Враховуючи важливість цивілізаційних детермінант для соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу, таке партнерство передбачатиме побудову соціально орієнтованої економіки України, якій сприятимуть диверсифікація торгівлі між країнами, в тому числі в тих секторах, забезпечать створення додаткових робочих місць (а це не тільки аграрний сектор); розробка спільних проектів у сфері відновлюваної енергетики; реалізація інфраструктурних проектів і логістичних ініціатив; підтримка проектів соціальної інклюзії й екологічної ефективності; використання інструментів публічної дипломатії; розвиток освітньо-наукових і культурних обмінів між Україною та країнами регіону тощо.

SWOT-аналіз співпраці України з країнами Близького Сходу

Сильні сторони	Слабкі сторони
Історичні зв'язки та дипломатичні відносини з більшістю країн Близького Сходу	Низька інституційна взаємодія
	Складна регіональна динаміка
Геополітичне розташування	Локальні війни і конфлікти
Економічний потенціал для торгівлі, сільського господарства та енергетичної співпраці	Конкуренція великих акторів за вплив у регіоні
Програми культурного обміну та партнерства в сфері освіти	Історичні складності у поглядах на історичні події
Можливості	Загрози
Економічне партнерство в сільському господарстві, туризмі, енергетиці та технологічних секторах	Геополітична напруженість у регіоні
Збільшення торговельної активності	Конкуренція з іншими світовими державами, в тому числі Росією, Китаєм і США
Збільшення присутності в регіоні через дипломатичні канали та механізми публічної дипломатії	Регіональні конфлікти та нестабільність
Зміцнення культурних та освітніх зв'язків	Проблеми енергетичної безпеки, пов'язані з транзитом нафти та газу

* Складено автором.

На сьогодні значення економічної співпраці між Україною та країнами Близького Сходу залишається серед пріоритетних. Важливими у цьому напрямку є зміцнення політичних та економічних зв'язків між країнами, розширення дипломатичних візитів і двосторонніх перемовин. Ці зусилля у підсумку зважаючи на глобальні виклики та геополітичні ризики мають бути спрямовані на розвиток економічної співпраці, відновлення торговельної активності й інвестиційної привабливості.

Цей вектор набуває стратегічної важливості як для України, так і для країн Близького Сходу. Так, у Стратегії зовнішньополітичної діяльності України від

2021 р. вказано, що країни Близького Сходу є «...перспективним ринком для експорту української продукції, розвитку військово-технічного співробітництва та потенційним джерелом залучення інвестицій» [73], в цьому регіоні «...буде проводитися проактивна економічна політика, спрямована на реалізацію промислового та наукового потенціалу України, розширення існуючих та пошук нових ринків збуту, скасування обмежень на імпорт української продукції, диверсифікацію напрямів співробітництва (високотехнологічне виробництво, зокрема авіакосмічна сфера, відновлювана енергетика, аграрна та промислова продукція тощо)» [73]. Разом з тим, погоджуємося з українськими вченими щодо важливості врахування цивілізаційних викликів у цьому регіоні для вітчизняної економічної дипломатії, до яких належать такі: «...культурна чутливість: розвинута культурна чутливість та адаптація до місцевих особливостей для покращення взаєморозуміння; економічна інтеграція: активна участь у регіональних економічних ініціативах та інтеграція в глобальні торговельні системи; гнучкі дипломатичні підходи: розробка гнучких стратегій, які враховують специфіку культурних та релігійних аспектів; ефективна комунікація: вдосконалення механізмів комунікації для побудови довіри та ефективного обміну інформацією» [76].

Враховуючи цивілізаційні детермінанти соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу, вважаємо, що не варто обмежуватися лише економічними інструментами для збільшення присутності в регіоні, хоча вони залишатимуть одними з основних. Для цього Україні доведеться переглянути/доповнити існуючі стратегічні документи або сформувавши нові, оскільки «більшість країн світу уже переглянули свої концепції економічної дипломатії з метою підвищення конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості національних економік, а деякі з них, окрім визначення економічної дипломатії складовою зовнішньої політики, сформували стратегії економічної дипломатії» [32]. Пропонуємо виокремити ті стратегічні напрями розширення присутності України в країнах цього регіону, які забезпечити дати економічний і соціальний ефект для всіх акторів міжнародних відносин.

Передусім це просування іміджу України в країнах Близького Сходу за допомогою всіх можливих каналів поширення та донесення достовірної інформації, щоб охопити якомога ширшу аудиторію, застосовуючи інструмент публічної дипломатії. Такими каналами поширення інформації можуть бути:

– посольства та дипломатичні представництва України за кордоном. Вони є основними центрами просування іміджу України за кордоном: які організують представлення економічного, освітнього та культурного потенціалу країни. Водночас вони є надійним джерелом інформації для іноземної аудиторії. За їхньої участі відбуваються двосторонні зустрічі, візити на найвищому та вищому рівнях, коли країну відвідують глави іноземних держав, представники уряду, парламенту (Верховної Ради України), міністри та інші високопоставлені особи. Ці візити «...відіграють вирішальну роль у зовнішньополітичній діяльності держави. Саме через безпосереднє спілкування вищих посадовців держав з'являється можливість швидкого й авторитетного вирішення гострих та складних питань міжнародного життя» [68];

– засоби масової інформації. Цей канал передачі інформації передбачає взаємодію зі ЗМІ країн Близького Сходу через інтерв'ю та коментарі послів, представників уряду, українських експертів, поширення прес-релізів у місцевих ЗМІ, коли відбувається важлива подія в Україні. Як варіант також може бути приїзд іноземних ЗМІ в Україну або створення порталу, який висвітлюватиме ситуацію в країнах Близького Сходу для українців. Наприклад, в Україні і 2003 р. заснований українсько-арабський сайт, який в 2011 р. оформлено як інформаційний портал «Україна по-арабськи»; цей інтернет-сайт висвітлює основні новини про країни арабського світу, в тому числі Близького Сходу, виокремлюючи тематично економічні та політичні події [75]. Для України поширення інформації дотепер є доволі складним питанням через відсутність тривалий проміжок часу належно сформованої комунікаційної та медійної політики, орієнтованою на стратегію, проте з початком активної фази війни ситуація змінилася. І для реалізації цих завдань цього докладають свої зусилля посольства. Наприклад, О. Сегеда науковець, третій секретар Посольства

України в Кувейті веде моніторинг присутності України в інформаційному просторі Кувейту з січня 2023 р. на своїй сторінці соціальної мережі «Facebook», аналіз результатів якого визначає обрання інструментів донесення інформації з боку України [173]. Так, можна простежити, що Кувейт зберігає нейтральність у позиціях щодо України. Порівняємо тематику публікацій за січень-вересень 2023 р., які були найбільш актуальні в кувейтських ЗМІ (дод. С): у січні висвітлювались більш глобальні проблеми, у червні – події контрнаступу України та майбутнє Саміту НАТО у Вільнюсі, у вересні зберігають актуальність питання зернової угоди а продовольчої безпеки [173].

З початку активної фази російсько-української війни в'їзд іноземних журналістів виявився дещо ускладненим через питання безпеки. Проте багато компаній відвідують Україну, щоб висвітлити об'єктивну інформацію в своїх країнах. Разом з тим, слід звернути увагу на проблему, яка існує в арабських країнах загалом, – багато інформаційних ресурсів цього регіону інтерпретацію новини російських ЗМІ, що довготривалий період викривляло об'єктивну інформацію про Україну. Хоча важливим є те, що «...такі арабськомовні видання, як «Аль-Ахрам» та «Аль-Яум ас-Сабі» (Єгипет), «Ер-Ріяд» та «Указ» (Саудівська Аравія), «Ар-Рай» (Кувейт), «Аль-Імарат аль-Яум» (ОАЕ), передусім орієнтуються на матеріали західних медіа («CNN», «BBC», «SkyNews», «Reuters», «AP» тощо), проте, як здебільшого характерно для медійної сфери, проблеми виникають не щодо відображення фактів, а щодо їхньої інтерпретації [83];

– цифрові та соціальні медіа. Використання платформ соціальних медіа для обміну історіями та інформацією про Україну дозволяє широко охопити онлайн-аудиторію на Близькому Сході. Ці канали охоплюють інформаційні вебсайти, де висвітлюються основні новини; соціальні медіа, до яких належать такі платформи як «Twitter» (більшість службових осіб, дипломатів веде активну діяльність на сторінках цієї соцмережі), «Facebook», «Instagram»; блоги і відеоблоги (цей канал також часто використовують урядовці та дипломатичні представники різних країн, бізнесмени);

– бізнес-канали. Економічна взаємодія має певні особливості у країнах Близького Сходу та передбачає стратегічне проникнення на ринки цього регіону, залучення інвестицій, зміцнення торговельних відносин тощо. Основними бізнес-каналами є державні інституції, в повноваження яких входить сприяння інвестиціям і торгівлі; торгово-промислові палати та бізнес-асоціації, які виступають посередниками між компаніями різних країн. Як зазначає К. Фліссак, «...механізми економічної дипломатії України в нинішньому вигляді не сприяють інтеграції держави як у світову економіку загалом, так і в Європейський Союз зокрема. Водночас залишити бізнес у важкому стані внутрішніх умов без належної підтримки у зовнішньоекономічних відносинах є неприпустимою розкішшю, яка може призвести до подальшого скорочення абсолютних значень обсягів національних товарів і послуг на міжнародних ринках» [119]. Просування іміджу країни через бізнес-канали забезпечує значний соціально-економічний ефект для усіх учасників і, як правило, передбачає організацію торгових місій, інвестиційних та економічних форумів, бізнес-зустрічей, ділових семінарів. Для післявоєнної відбудови України потрібні значні фінансові ресурси, а окремі країни Близького Сходу можуть бути потенційними інвесторами української економіки;

– гуманітарні канали та проекти. Вони спрямовані на інвестування в людський розвиток, зокрема забезпечення охорони здоров'я, освіти, життя та харчування; реалізацію спільних волонтерських проектів і програм;

– культурно-освітні канали із використанням інструментів культурної та освітньої дипломатії. Завдяки культурній складовій Україна має можливість наблизитися до розуміння країн Близького Сходу, відповідно цей процес не є одностороннім. Нині можемо простежити що певні успіхи у просуванні інформації цими каналами вже є. Культурний обмін передбачає проведення культурно-мистецьких заходів, організацію художніх виставок, демонстрація культурної та історичної спадщини, створення спільних культурних центрів, організація мовних зустрічей та заохочення вивчення мов. Освітній напрям завжди був і буде залишатися важливим каналом комунікації, який впливає на

усі сфери суспільного життя. Він передбачає і навчання студентів, стипендіальні програми для навчання українських студентів в країнах Близького Сходу, академічне партнерство, наукові дослідження та спільні проекти;

– туристичні канали. Їх слід виокремити оскільки ці канали поширення інформації охоплюють і культурні, економічні та інші аспекти розвитку суспільства. Актуальною є промоція України як туристичного регіону. Особливо різке зростання кількості туристів з арабських країн простежувалася у післяковідний період, коли європейські туристичні маршрути були закриті або на них встановлювалися жорсткі карантинні обмеження;

– канали спортивної дипломатії. Особливо на важливості іміджевої дипломатії України на Близькому Сході та впровадження новітніх підходів до інформаційної політики роблять акцентують, працівники посольств України. Зокрема, на основі практичного досвіду реалізації інструментів публічної дипломатії в Кувейті зроблено висновок, що «...у контексті висвітлення української тематики в закордонних медіаресурсах варто відзначити роль соціальних мереж, оскільки лідери думок та блогери використовують саме віртуальні майданчики як інформаційну платформу. На прикладі «Тижня України в Кувейті 2020», заходи якого забезпечили охоплення 30-тисячної аудиторії на сторінці посольства у фейсбуці, можна констатувати, що цифрова дипломатія є вельми перспективним напрямом розвитку публічної дипломатії» [4].

Українські науковці визначають важливість публічної дипломатії у розвитку близькосхідного партнерства для України. Цю думку повністю поділяємо, оскільки «...культура, освіта і спорт визначаються як найбільш перспективні напрямки для посилення присутності України в інформаційному полі регіону Близького Сходу. Ці види людської діяльності мають універсальний і загальнозрозумілий характер, що робить їх ідеальними для побудови діалогу та спільних точок дотику» [28].

Таким чином, ефективна комунікація між Україною і країнами Близького Сходу, сприятиме як успішному іміджу нашої держави, так і налагодженню економічного партнерства та соціального взаєморозуміння.

Висновки до розділу 3

На основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що країни Близького Сходу зазнають впливу багатьох глобальних викликів і зовнішніх загроз, які становлять у підсумку загрозу його безпеці. Ці виклики є багатограними, охоплюючи політичні, економічні, соціальні та екологічні аспекти. Внутрішні війни і конфлікти часто підтримуються ззовні основними акторами міжнародних відносин через інтерес, який вони мають до країн Близького Сходу. Відповідно дестабілізуюче значення мають екстремістські рухи та тероризм. Геополітичний ландшафт Близького Сходу характеризується регіональним суперництвом за владу, особливо між Іраном і Саудівською Аравією. З економічної точки зору, розвиток економіки регіону, яка значною мірою залежить від експорту нафти та газу, зазнає з проблем через коливання світових цін на нафту і глобальний перехід до відновлюваних джерел енергії.

Ісламський фінтех, відомий також як шаріатський фінтех, набуває значного розквіту на Близькому Сході. Спрямованість регіону на технології та інновації, разом із зростаючим попитом на фінансові послуги, що відповідають принципам ісламської фінансової системи, сприяє поширенню рішень у галузі ісламського фінтеху. Цифрові платформи і мобільні додатки є основними засобами впровадження ісламського фінтеху у країнах Близького Сходу. Ці платформи пропонують банківські та фінансові послуги, які відповідають шаріатським принципам, такі як цифрові гаманці, позики між особами, збір коштів у спільноті та цифрові інвестиційні платформи. Крім того, технологія блокчейн також використовується для створення цифрових валют та активів, що відповідають шаріату.

Україна має давні зв'язки у різних сферах із країнами Близького Сходу. На сучасному етапі спостерігається певне сповільнення активності відносин через обмеження, які виникли під час війни. З огляду на це нестабільність і триваючий конфлікт в Україні порушили торговельні шляхи, створили ризики для ділової активності та інвестиційної привабливості, спричинили логістичні й інфраструктурні труднощі. Разом з тим, регіон Близького Сходу має значний потенціал для розвитку економіки України, зокрема в таких секторах, як сільське господарство, енергетика та технології. Попит на продовольчі товари з України завжди був високим для країн Близького Сходу. Пріоритетними можуть бути інженерія, IT-послуги та розвиток інфраструктури, де Україна має значний досвід. Сферами, які залишилися дієвими і під час війни, є освітня та культурна, оскільки продовжуються обміни між країнами, а це один із напрямів публічної дипломатії та налагодження співпраці. Враховуючи роль цивілізаційних детермінант у соціально-економічному розвитку країн Близького Сходу, акцентуємо увагу на таких ризиках, як культурні відмінності та мовні бар'єри, врахування яких сприятиме ефективному налагодженню ділових відносин.

Основні результати дослідження, що висвітлені у розділі 3, опубліковано у працях [17; 18; 19; 20; 24; 29; 31].

ВИСНОВКИ

У дисертації запропоновано нове вирішення важливого й актуального науково-прикладного завдання – обґрунтування концептуальних засад і цивілізаційних детермінант соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу й розроблення практичних рекомендацій щодо їхнього врахування при формуванні стратегічних векторів розвитку країн у контексті глобальних викликів. Одержані результати дослідження дали можливість сформулювати такі теоретичні висновки і практичні рекомендації:

1. Сучасні глобальні тренди розвитку формують геополітичний і гео економічний ландшафт таким чином, що кожна країна, зокрема та регіони загалом визначають для себе, яке може бути їхнє місце у новому світовому порядку і чи зможуть вони подолати ескалацію геополітичної напруженості та зберегти власну ідентичність. Підтверджено, що теоретичні концепції, орієнтовані винятково на економічні чинники, потребують підсилення в частині врахування ролі цивілізаційних впливів, які є багатограними. Обґрунтовано, що динамічним елементом глобальної системи є Близький Схід, регіон, який відіграє важливу роль у формуванні нового світового порядку як у глобальній економіці, так і в геополітичних змінах, будучи при цьому одним із найбільш турбулентних. Його географічне розташування також проектується на економічну площину, що дає змогу стверджувати про стратегічну значущість регіону для траєкторії розвитку світових економічних процесів. Виокремлено ті ознаки, які формують ідентичність Близького Сходу, та спростовано/доведено ті стереотипи, що сформувались щодо регіону загалом. Підтверджено роль концептів міжкультурної комунікації в країнах Близького Сходу для його економічного розвитку та глобальної інтеграції цього регіону.

2. Аргументовано роль історичних чинників у формуванні сучасного Близького Сходу, його регіонального ландшафту та позиціонування у глобальному світі. Проведений аналіз історичних етапів утворення країн Близького Сходу дав змогу визначити домінуючі чинники цивілізаційного та соціально-економічного характеру для кожного періоду. Для формування

ландшафту Близького Сходу у сучасному варіанті такими детермінантами є: відкриття нафтових родовищ і зростання експорту нафти; розпад Османської імперії та формування нових держав на Близькому Сході; одночасне формування тенденцій розвитку країн з акцентом на культурне, мовне і релігійне самовизначення та загострення на цій основі конфліктів у регіоні.

3. Дослідження цивілізаційного виміру соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу дало змогу зробити висновок про вплив на нього складної комплексної взаємодії основних детермінант. Окреслено власне обґрунтування детермінант соціально-економічного розвитку. Здійснено класифікацію основних детермінант, які можуть бути зовнішніми та внутрішніми, матеріальними і нематеріальними, спонтанними та системними. Виокремлено ознаки, характерні для системних детермінант соціально-економічного розвитку країн: мають міждисциплінарний характер; враховують структуру системи та взаємодію між її елементами; впливають на результативність функціонування системи; не завжди мають кількісний вимір, але можуть мати здійснювати вплив на систему; не є статичні тому відповідно залежать від різних чинників, під впливом яких формується їхня динаміка. На основі використання PESTEL-аналізу сформовано системні детермінанти соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу та здійснено інтерпретацію моделі п'яти сил Портера. Обґрунтовано роль цивілізаційної складової системних детермінант соціально-економічного розвитку країн регіону, оскільки їхні цінності глибоко вкорінені в культурних, релігійних і традиційних нормах, але водночас зазнають змін під впливом сучасних геополітичних і гео економічних процесів та мають міждисциплінарний характер.

4. Деталізовано принципи, на яких базується моніторинг соціально-економічного розвитку країн: відкритість економічної системи, адаптивність, стійкість, гнучкість, комунікація. Обґрунтовано необхідність застосування системного підходу для аналізу впливу цивілізаційних детермінант на соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу, зокрема інструментів якісного та кількісного аналізу, оскільки окремі показники (наприклад, традиції, культура)

відображають значне факторне навантаження, але не мають безпосереднього числового вираження. Розроблено структурно-логічну схему дослідження та запропоновано методологічний інструментарій оцінювання впливу цивілізаційних детермінант на соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу.

5. Підтверджено, що країни Близького Сходу демонструють контрасти у соціальному розшаруванні й економічній нерівності, незважаючи на значні трансформації, реформи і підтримку зовнішніх акторів. Доведено гіпотезу про соціальну стратифікацію та нерівність економічного розвитку країн Близького Сходу та виявлено просторові асиметрії. Встановлено, що для всіх обраних показників характерний дуже високий рівень варіації, мінливість показників гендерного розриву та очікуваної тривалості життя є незначна. За результатами розподілу країн Близького Сходу за окремими показниками соціально-економічного розвитку ідентифіковано країни, які зберігають позиції лідерів. Аргументовано роль нафтових ресурсів у соціально-економічному розвитку регіону. Водночас доведено, що будь-яка зміна політичної ситуації, геополітичні виклики, непрогнозовані глобальні явища (наприклад, пандемія COVID 19) мають значний вплив на кон'юнктуру світових ринків нафти, а отже, на економіку країн регіону. Підтверджено вплив санкційної політики на економіку країн Близького Сходу, окремі з яких мають негативні наслідки для соціального розвитку, створюють передумови для гуманітарної кризи та послаблення продовольчої безпеки. Запропоновано заходи, які дають змогу країнам Близького Сходу посилити вирішення питання щодо тимчасових і локальних продовольчих криз й активізувати розвиток внутрішнього ринку.

6. У процесі дослідження на основі методу кореляційного аналізу встановлено залежності між показниками, що відображають соціально-економічний розвиток і цивілізаційний зріз. Висунуто гіпотезу про існування залежностей між цивілізаційними детермінантами і соціально-економічним розвитком. За результатами факторного аналізу визначено два фактори, які описують 65% дисперсії. Ідентифіковано, що Фактор 1 (F1) відображає

соціально-економічний розвиток, Фактор 2 (F2) є ознакою цивілізаційних детермінант. На основі аналізу факторних навантажень встановлено змінні, з якими кожен із факторів має щільний кореляційний зв'язок. Аргументовано, що при факторному аналізі не було враховано окремі показники (наприклад, витрати на НДДКР, які визначають інноваційний розвиток економіки) та цивілізаційні детермінанти (культурні традиції, соціальні цінності, релігійні переконання, які не мають кількісного виміру). Проведений розподіл країн регіону за значеннями факторів на основі аналізу їхнього розташування на 2D-графіку підтвердив, що вони абсолютно близькі за координатами. Отримані результати дали змогу виокремити цивілізаційні детермінанти, які були теоретичного сформульовані та визначені як гіпотетичні. За допомогою методу канонічних кореляцій доведено вплив цивілізаційних детермінант (у нашому разі їхніми вимірниками обрано Індекс соціального прогресу, Індекс гендерного розриву та Індекс демократії) на соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу.

7. Визначено основні чинники напруженості у регіоні Близького Сходу та деталізовано джерела нестабільності, які поглиблюються щороку. Обґрунтовано основні зовнішні впливи на Близькому Сході та подано їхню характеристику: історичні, політичні, економічні, культурні та релігійні впливи. Прогнозувати конфлікти в країнах Близького Сходу вкрай важко, оскільки вони мають історичне коріння, їхня динаміка залежить від втручання у внутрішні процеси країн зовнішніх акторів, які іноді у своїй практиці використовують подвійні стандарти. Визначено напрями підтримання економічного розвитку та забезпечення питань безпеки, в тому числі зменшення ескалації конфліктів при зростаючій мілітаризації економік; підтримання стратегічного партнерства з країнами і міжнародними організаціями, подолання збройних конфліктів, тероризму та насильства, не поступаючись при цьому національним інтересам; оздоровлення економічної системи; зменшення залежності національних економік від видобутку нафти та зміна її структури, розвиток альтернативної енергетики; подолання соціальних розривів та ін.

8. Підтверджено, що під впливом процесів глобалізації економічна інтеграції в країнах Близького Сходу набуває характерних ознак, однією з яких є фінансова інтеграція. Проаналізовано особливості інституційного забезпечення фінансової інтеграції в регіоні та основні ініціативи, хоча ступінь залучення країн у ці процеси відрізняється. Аргументовано, що Близький Схід є важливим центром ісламських фінансів, де закони шаріату імplementовані у фінансову систему, та сформульовано основні відмінності між ісламськими фінансами й традиційними. Аналіз передумов та сучасних тенденцій розвитку ісламських фінансів, які відображають глибокий культурний, релігійний і цивілізаційний вплив, підтвердив значення цивілізаційних детермінант у цих процесах у країнах Близького Сходу. Водночас розкрито особливості формування інноваційного фінансового ландшафту регіону, які виявляються у зростанні ролі фінансових технологій. Визначено основні можливості, які відкриває фінтех для країн Близького Сходу: формує інклюзивність фінансової системи, сприяє розвитку багатоваріантної та менш вразливої для ризиків економіки, розширює доступ до фінансових операцій для населення, яке опинилося за межею обслуговування, дає змогу покращити якість послуг на ринку і прозорість фінансових операцій. Виокремлено також основні виклики та можливості їхнього подолання.

9. З метою обґрунтування напрямків співпраці України з країнами Близького Сходу проведено періодизацію відносин України та з'ясовано основні характеристики кожного з етапів: 1990–2000 рр. – встановлення дипломатичних відносин з країнами цього регіону; 2001–2010 рр. – період політичного діалогу та розширення економічної співпраці, нарощення торговельного обміну; 2011–2021 рр. – перша половина цього періоду характеризується загостренням безпекової ситуації в регіоні, а друга – значною активізацією економічного, торговельного та інвестиційного партнерства; 2022 р. – дотепер – період пов'язаний із початком вторгнення Росії в Україну та війною, яка на першому етапі сповільнила співпрацю в економічно-торговельній сфері, але продовжує розвиватися нині й актуалізує нові вектори, зокрема у сфері технологій та оборонній промисловості. Проаналізовано стан торговельних відносин України

з країнами Близького Сходу та протестовано гіпотезу про чутливість її зовнішньої торгівлі товарами, яку посилює торгівля з країнами регіону. Встановлено, що найбільше значення коефіцієнта β серед країн Близького Сходу характерне для Туреччини, тому аргументовано важливість співпраці між країнами та сформульовано основні переваги й проблемні питання. Обґрунтовано вплив чинника ризику (війни) на зміну географічної структури зовнішньої торгівлі України та підтверджено збільшення для України чутливості як за експортом, так і за імпортом у торгівлі з країнами Близького Сходу. За результатами SWOT-аналізу визначено сильні та слабкі сторони, можливості й загрози в співпраці України з країнами Близького Сходу, зокрема пріоритетними є економічне партнерство в сільському господарстві, туризмі, енергетиці та технологічних секторах; збільшення торговельної активності; посилення присутності України в регіоні через дипломатичні канали та механізми публічної дипломатії; зміцнення культурних та освітніх зв'язків, які сприятимуть формуванню соціально орієнтованої економіки. Визначено канали формування іміджу України в країнах Близького Сходу, в тому числі через інструменти публічної дипломатії, які враховують цивілізаційні чинники.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 15 років переговорів. Україна і Туреччина домовились про вільну торгівлю – чому турецький бізнес опинився у вигравші. 2022. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/economics/zona-vilnoji-torgivli-ukrajini-z-turechchinoyu-pro-shcho-domovilisy-novini-ukrajini-50213601.html>.
2. Алексеєнко Л. М., Тулай О. І., Алексеєнко М. Д. Сучасні тренди трудової міграції в умовах глобальних військових викликів. Publishing House «Baltija Publishing». 2022. 11 Aug. URL: DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-1>
3. Арабська культура. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Арабська_культура.
4. Балануца О. О., Сегеда О. О. Публічна дипломатія України в Кувейті: потенціал нестандартних рішень. Україна дипломатична. 2020. № 21. С. 258–267. URL: <http://ud.gdip.com.ua/wp-content/uploads/2020/12/26.pdf>.
5. Баторшина А., Токар В., Колінець Л., Сибирка Л., Альмарашді У. Взаємозв'язок між глобальними ісламськими фінансами та економічним зростанням мусульманських країн. Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice. 2021. № 3(38). Р. 231–239. URL: <https://fkd.net.ua/index.php/fkd/article/view/3335>.
6. Боярська О. А., Поплавський О. О. Цивілізаційна парадигма С. Хантингтона та сучасна «лінія розлому» України. Політологічний вісник. 2015. Вип. 79. С. 301–311. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pv_2015_79_31.
7. Відносини України із країнами Близького Сходу та Африки. МЗС України. URL: <https://mfa.gov.ua/dvostoronnye-spivrobotnictvo/5-td>.
8. Ворфлік Г. С. Геополітичні аспекти курдського конфлікту. Географія та туризм. 2011. Вип. 11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2011_11_19.
9. Галушко К. Системні чинники самовідновлення близькосхідного конфлікту. Політичний менеджмент. 2005. № 5. С. 148–160.
10. Демидова Є. Є. Поняття «детермінізм»: міждисциплінарні та криміналістичні проблеми визначення. Юридичний бюлетень. 2020. Вип. 15. С. 191–199.

11. Дівак В. В. Країни «великого Близького Сходу» та Північної Африки в контексті глобального переформатування регіону. Держава і право. 2012. Вип. 56. С. 576–597.

12. Ейкельман Д. Близький Схід та Центральна Азія. Київ: Вид. дім «Стилос», 2005. 376 с.

13. Євтушенко О. Н., Громадська Н. А. Соціальна стратифікація в умовах глобалізації сучасного світу. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер.: Державне управління. 2012. Т. 194, вип. 182. С. 60–64.

14. Живко М. А., Запихляк В. З., Заставний А. Р. Відмінності інтеграційних пріоритетів країн Європи, Близького Сходу та Африки. Економічний аналіз. 2020. Т. 30, № 2. С. 24–32. URL: <http://econa.wunu.edu.ua/index.php/econa/article/view/1992/6565657077>

15. Живко М. А., Заставний А. Р. Фрагментація Близького Сходу: соціальний та економічний аспект. Регіональна економіка. 2023. № 2 (108). С. 146–155. URL: https://re.gov.ua/re202302/re202302_146_ZhyvkoMA,ZastavnyyAR.pdf.

16. Живко М. А., Заставний А. Р., Івашук О. В. Цивілізаційні виклики глобального економічного розвитку. Регіональна економіка. 2020. № 4 (98). С. 131–142. URL: http://re.gov.ua/re202004/re202004_131_ZhyvkoMA,ZastavnyyAR,IvashchukOV.pdf

17. Заставний А. Р. Безпекові виклики на Близькому Сході. Information and innovation technologies In the XXI century. Materiały 5 International scientific Conference University of Technology (Katowice, 15-16 Sept. 2022). Katowice, 2022. P. 51–53.

18. Заставний А. Р. Економічне співробітництво України з країнами Близького Сходу. Formation of innovative potential of world science: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the V International Scientific and Theoretical Conference (Tel Aviv, July 28, 2023). Tel Aviv: European Scientific Platform. P. 27–29.

19. Заставний А. Р. Індустрія гостинності країн Близького Сходу в умовах глобальних економічних викликів. Перспективи індустрії гостинності та міжнародного бізнесу: світові тенденції та національні пріоритети : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 18–19 трав. 2023 р.). Тернопіль : ЗУНУ, 2023. С. 142–144.

20. Заставний А. Р. Країни Близького Сходу в постпандемічний період. Інноваційні процеси економічного та соціально-культурного розвитку: вітчизняний та зарубіжний досвід : тези доп. XVI Міжнар. наук.-практ. конф. мол. учен. і студ. Тернопіль : ЗУНУ, 2023. С. 38–40.

21. Заставний А. Р. Роль цивілізаційних цінностей в економічному розвитку країн та особливості для Близького Сходу. Інноватика в сучасній освіті та науці: теорія, методологія, практика : матеріали VI Міжнар. літн. наук. симп. (м. Одеса, 28–29 лип. 2023 р.). Запоріжжя : АА Тандем, 2023. С. 80–82.

22. Заставний А. Р. Цивілізаційні виміри глобального розвитку в сучасних умовах. Економіка, облік та право: проблеми, тенденції, досягнення : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 21 груд. 2020 р.). Полтава : ЦФЕНД, 2020. С. 25–26.

23. Заставний А. Р., Оконський М. І. Екологічні виклики для економічного розвитку країн Близького Сходу. *Modernization of today's science: experience and trends: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the IV International Scientific and Theoretical Conference, (Singapore, Sept. 22, 2023).* Singapore : European Scientific Platform. 2023. P. 42–43.

24. Заставний А. Р., Угрин Б. В. Процеси фінансової інтеграції на Близькому Сході. *Scientific method: reality and future trends of researching: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the II International Scientific and Theoretical Conference, (Zagreb, Aug. 25, 2023).* Zagreb : European Scientific Platform. 2023. P. 88–89.

25. Зварич І., Бродовська О. Детермінанти формування інклюзивної економіки країн Близького Сходу та її соціально-економічні наслідки.

Економічний аналіз. 2023. Т. 33, № 2. С. 291–300. URL: <https://www.econa.org.ua/index.php/econa/article/view/5842/6565657259>

26. Зварич Р., Книш Л. Вплив пандемії COVID-19 на регіональну структуру міжнародних міграційних потоків. Вісник економіки. 2021. Вип. 1. С. 33–45. URL: <https://doi.org/10.35774/visnyk2021.01.033>.

27. Зварич Р. Локальні конфлікти в глобальній економіці. Світ фінансів. 2020. № 2(63). С. 88–101. URL: <http://sf.wunu.edu.ua/index.php/wof/article/view/1332/1336>.

28. Зварич Р. Є., Хоменська І. В., Сегеда О. О. Детермінанти економічного партнерства України з країнами Близького Сходу в контексті розвитку публічної дипломатії. Інноваційна економіка. 2023. № 2. С. 135–141. URL: <http://www.inneco.org/index.php/innecooua/article/view/1068>.

29. Іващук І. О., Заставний А. Р. Країни Близького Сходу в глобальній економіці: сучасні тенденції розвитку та питання безпеки. Економічний аналіз. 2021. Т. 31. № 2. С. 136–147. URL: <http://econa.wunu.edu.ua/index.php/econa/article/view/1940/6565657000>.

30. Іващук І. О., Заставний А. Р. Цивілізаційні детермінанти та історичні виклики стабільності на Близькому Сході. Економічний простір. 2023. № 186. С. 7–12. URL: <http://prostir.pdaba.dp.ua/index.php/journal/article/view/1282/1234>.

31. Іващук І. О., Кравчук Н. Я., Іващук О. В., Заставний А. Р. Країни Арабського світу в сучасних геоекономічних процесах: детермінанти розвитку та прогресу. Інноваційна економіка. 2022. № 2-3. С. 85–97. URL: <http://www.inneco.org/index.php/innecooua/article/view/959/1084>.

32. Іващук І., Запужляк В., Іващук О. Економічна дипломатія як детермінанта економічного прогресу та стратегічний пріоритет розвитку країн. Інститут бухгалтерського обліку, контроль та аналіз в умовах глобалізації. 2022. Вип. 3–4. С. 44-57.

33. Іленьків Г. В. Зіткнення ісламської та європейської цивілізацій як можлива передумова глобального конфлікту у XXI столітті. Тези звітної наукової конференції філософського факультету. Львів, 1992.

34. Ковтонюк К.В. Інтеграційний вимір світового фінансового простору. *Культура народів Причорномор'я*. 2012. № 248. С. 22–25.
35. Колінько М. Вплив культурних контекстів на міжкультурну комунікацію. *Світогляд-Філософія-Релігія*. 2018. Вип. 13. С. 108–116.
36. Коппель О. А. Конфлікт шести десятиліть. *Віче*. 2009. № 4. С. 45–49.
37. Коран. Переклади смислів українською мовою. *GOODWORD*. 2020. 591 с.
38. Космина В. Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу: моногр. Запоріжжя : Запорізь. нац. ун-т., 2011. 310 с.
39. Костюк О. Зовнішня політика України на Близькому Сході: арабо-ізраїльський конфлікт і проблема двосторонніх відносин України з Ізраїлем та Палестиною. *Вісник Львівського університету. Сер. : філологічна*. 2011. Вип. 53. С. 13–21.
40. Краснова І. В. Сутність і структурні закономірності фінансової інтеграції у глобальному вимірі в контексті «недосяжної тріади». *Проблеми економіки*. 2016. № 4. С. 205–212.
41. Крушинський В. Ю. Іракський вузол Тоні Блера. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2011. Вип. 103(2). С. 6–18. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2011_103\(2\)__4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2011_103(2)__4).
42. Кубальський О. Уточнення значущості принципу детермінізму у сучасній науковій теорії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. «Філософія. Філософські перипетії»*. 2022. № 66. С. 59–67. URL: <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2022-66-7>.
43. Куцик П. О., Ковтун О. І., Башнянин Г. І. Глобальна економіка: принципи становлення, функціонування, регулювання та розвитку : моногр. Львів : Вид-во ЛКА, 2015. 583 с.
44. Кушніренко В. О. Шаріат як релігійно-правовий феномен. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f229ab17-632c-41ed-a80f-02ec7f0cba93/content>.

45. Луцишин З., Кравчук Н. Системні детермінанти сучасних гравітаційних процесів у геоеконічному просторі. Міжнародна економічна політика. 2015. № 2 (23). С. 29–49.

46. Магда Є. Позиція ЄС в урегулюванні арабо-ізраїльського конфлікту від початку ХХІ ст. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки : Міжвід. зб. наук. пр. 2010. Вип. 19. С. 155–166.

47. Майборода Р. Є., Сугакова О. В. Статистичний аналіз даних за допомогою пакета STATISTICA : навч. посіб. Київ, 2012. URL: <http://matphys.rpd.univ.kiev.ua/wp/wp-content/uploads/2016/12/StatAn.pdf>.

48. Малюта І. А., Петрова Г. Є., Рудь-Вольга Д. В. Сучасні дезінтеграційні процеси у Європейському Союзі. Економічний простір. 2018. № 134. С. 26–39.

49. Мельник Л. Г. Інтеграція. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-12384>.

50. Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством закордонних справ України та Генеральним секретаріатом Ліги арабських держав. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959_001#Text.

51. Михальченко М. І. Методологічні проблеми аналізу сучасних цивілізацій. Суспільно-політичні процеси. 2016. Вип. 4. С. 13–37.

52. Мозолевський Б. М. Етнічна географія скіфів. Київ, 2005. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Mozolevskiyi_Borys/Etnichna_heohrafiia_Skifii/.

53. Московець В. Є. Курдське питання в американсько-турецьких відносинах. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. : Історія. 2011. Т. 147, вип. 134. С. 137–140.

54. Мурад А. Інтеграційні процеси в регіоні Перської затоки. Вісник Львівського університету. Сер.: Міжнародні відносини. 2014. Вип. 35. С. 209–217.

55. Нагірна Н. І., Заставний А. Р. Проблема продовольчої безпеки для країн Близького Сходу та її соціально-економічний вимір. Бізнес-інформ. 2023. № 7. С. 22–29. URL: http://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2023-7_0-pages-22_29.pdf.

56. Національні та глобальні детермінанти економічного зростання України: наук. доп. / за ред. д. е. н. І. М. Бобух. Київ, 2018. 390 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/sr/299.pdf>.

57. Ніколаєва Д. Ідеологічна та геополітична конкуренція Туреччини й ОАЕ: точки співпраці та зіткнення. Регіональні студії. 2020. № 1(7). С. 181–191. URL: <https://relint.vnu.edu.ua/index.php/relint/article/download/139/124>.

58. Омран Х. Трансформація торговельних зв'язків України на Близькому Сході та в Африці. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2022. № 3. С. 129–140. Сер.: Економічні науки. URL: <http://journals.knute.edu.ua/foreign-trade/article/download/421/926>.

59. Отрешко Н. Б. Транскультурність як сучасний науковий концепт у міждисциплінарному науковому. Культурологічна думка. 2019. Т. 16, № 2. С. 91–97. URL: <https://www.culturology.academy/transkulturnist-yak-suchasnij-naukovij-koncept-u-mizhdisciplinarnomu-naukovomu-prostori.html>.

60. Політичні відносини між Україною і Туреччиною. Міністерство закордонних справ України. URL: <https://istanbul.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/5471-politichni-vidnosini-mizh-ukrajinoju-i-turechchinoju>.

61. Сакало О. Є., Степаненко С. В. Економічні цінності українського суспільства: за даними World Values Survey. Економіка та суспільство. 2021. № 33. С. 8–12. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/899>.

62. Сардак С. Е. Вплив цивілізаційних та культурних чинників на економічний розвиток. Економіка та суспільство. 2017. № 9. URL: <https://philarchive.org/archive/SAR-79>.

63. Сегеда О. Недержавні актори публічної дипломатії України в Катарі, Кувейті та Об'єднаних Арабських Еміратах. Grail of Science. 2022. № 20. С. 132–134.

64. Седнева С. Реалії та перспективи врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту. Емінак. 2014. № 1-2. С. 59–66.

65. Сиротюк Ю., Олійник Ю. Палестино-ізраїльський конфлікт: поточні тенденції. Недержавний аналітичний центр «Українські студії стратегічних досліджень». 2021. URL: <https://ussd.org.ua/2021/06/15/palestyno-izrayilskyj-konflikt-potochni-tendentsiyi/>.

66. Сіонізм і 70-річчя проголошення держави Ізраїль: нотатки з історії за матеріалами ВФЮ ІР НБУВ. URL : <http://www.nbu.gov.ua/node/4154>.

67. Смалійчук Г. В., Субочев О. В. Основні тенденції та перспективи взаємодії України із країнами Близького Сходу і Північної Африки у контексті зовнішньої циркулярної міграції інтернаціональних працівників. Економіка та держава. 2020. № 10. С. 84–88. URL: <http://www.economy.in.ua/?op=1&z=4765&i=14>.

68. Ткач Д. І. Візити на найвищому та вищому рівні (Українська та угорська практика). Освіта регіону. 2016. Вип. № 2 (43). С. 52–56

69. Требін М. П. Релігійний екстремізм: розуміння сутності. Вісник НІОУ імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2018. № 2(37). С. 140–150. URL: <https://libr.msu.by/handle/123456789/6981>.

70. Троян С. С. Арабо-ізраїльський конфлікт. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Арабо-ізраїльський_конфлікт.

71. У присутності президентів України й Туреччини підписано Меморандум про взаєморозуміння у сфері стратегічних галузей промисловості. Офіс Президента України. 8 лип. 2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/u-prisutnosti-prezidentiv-ukrayini-j-turechchini-pidpisano-m-84173>.

72. Угода про вільну торгівлю між Урядом України та Урядом Турецької Республіки. 2022. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=a584be2b-268e-4c61-b0fa-489b49dbb9fd&tag=UgodaProVilnuTorgivliuMizhUriadomUkrainiTaUriadomTuretskoiRespubliki>.

73. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 року «Про стратегію зовнішньополітичної діяльності України»: Указ

Президента України Про № 448/2021 від 26.08.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/2021#Text>.

74. Україна й Туреччина мають спільну точку зору щодо співпраці у сфері безпеки і оборони. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-j-turechchina-mayut-spilnu-tochku-zoru-shodo-spivpr-64669>.

75. Україна по-арабськи. URL: <https://arab.com.ua/ukr>.

76. Фліссак К. А., Живко М. А. Цивілізаційні виклики для української економічної дипломатії в країнах Близького Сходу та Північної Африки. Економічний аналіз. 2023. Т. 3, № 1. С. 339–347.

77. Чаркіна Т. Глобалізація: соціально-культурний аспект. *Versus*. 2016. № 1. С. 36–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vers_2016_1_9.

78. Шайгородський Ю. Динаміка економічних цінностей в умовах ринкових трансформацій. *Політичний менеджмент*. 2011. № 6. С. 145–157. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/shaigorodskyi_dynamika.pdf

79. Швед В. О. Арабські країни Перської затоки у системі геополітичних змін початку ХХІ ст. *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. № 1(7). С. 73–86. URL: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-issn-2707-6776-year-2019-issue-7-article-17/c/17-6.pdf>.

80. Юркевич О. М. Сутність та аналіз змісту ключових заборон в ісламській економічній доктрині. *Фінансовий простір*. 2021. № 4(44). С. 34–45. URL: <http://fnpnu.cibs.ubs.edu.ua/article/view/249216>.

81. Юркевич О. М., Субочев О. В., Мозговий О. М. Порівняльне правознавство як інструмент дослідження фінансових систем (на прикладі мусульманських країн). *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 21-22. С. 16–22. URL: <http://www.investplan.com.ua/?op=1&z=7201&i=2>.

82. Як Дубай став інноваційним лідером регіону. URL: <https://fintechinsider.com.ua/yak-dubaj-stav-innovacijnym-liderom-regionu/> (дата звернення: 3.05.2022).

83. Якубович М. Східні «голоси». Що пишуть арабські ЗМІ про Україну. Тиждень. 2016. 16 грудня. URL: <https://tyzhden.ua/skhidni-holosy-shcho-pyshut-arabski-zmi-pro-ukrainu/>.

84. Ямпольська Л. М. Курдський національний рух і військово-політична діяльність Мустафи Барзані (1903–1979). Гілея. 2017. Вип. 122. С. 153–158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2017_122_38.

85. Abu Dhabi Islamic Bank Launches Amwali, an Islamic Digital Bank for Gen Z. URL: <https://fintechnews.ae/9928/abudhabi/adib-launches-amwali-an-islamic-digital-bank-for-gen-z/> (дата звернення: 10.05.2022).

86. ADAPT to the Hospitality and Tourism Industry in the Middle East. Megatrends Now. URL: <https://www.pwc.com/m1/en/issues/adapt/hospitality.html>

87. Adriana Erthal Abdenur. Rising Powers and International Security: the BRICS and the Syrian Conflict. *Rising Powers Quarterly*. Vol. 1, I. 1. 2016. P. 109–133. URL: <https://risingpowersproject.com/quarterly/rising-powers-and-international-security-the-brics-and-the-syrian-conflict/>

88. Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2022: Reforming Agricultural Policies for Climate Change Mitigation. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation-2022_7f4542bf-en.

89. Agricultural support. OECD. URL: <https://data.oecd.org/agrpolicy/agricultural-support.htm>.

90. Alam Nafis, Zamani Abdolhossein. The regulation of fintech and cryptocurrencies. *Fintech in Islamic Finance*. 2019. URL: <https://doi.org/10.4324/9781351025584>.

91. Alkharusi Mohammed Juma. Intercultural Communication Study in the Middle East. *The International Encyclopedia of Intercultural Communication*. 2018. URL: https://www.academia.edu/36736559/Intercultural_Communication_Study_in_the_Middle_East.

92. An overview of the 2004 study: Understanding the Relationship Between National Culture, Societal Effectiveness and Desirable Leadership Attributes. URL: https://globeproject.com/study_2004_2007?page_id=data.

93. Arabic speaking countries. URL: <https://www.worlddata.info/languages/arabic.php>.

94. Baugh Dale. Environmental Scanning for Complex System Governance. Complex System Governance. 2022. Vol. 40. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-93852-9_10.

95. Baumeister R. F., Clark C. J., Lau S. Determinism. In V. Glavineau (Ed.), The Palgrave Encyclopedia of Possibility. London, UK : Palgrave, 2021. URL: https://www.researchgate.net/publication/352661459_Determinism.

96. Becker Sascha O., Rubin Jared, Woessmann Ludger. Religion in Economic History: A Survey. 2020. URL: https://digitalcommons.chapman.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1317&context=esi_working_papers.

97. Benaida Mohamed. Differences Between Arab World Culture and British Culture Based on Hofstede Dimensions and Their Impact on Web Design. April. 2013. URL: https://www.researchgate.net/publication/334615368_Differences_Between_Arab_World_Culture_and_British_Culture_Based_on_Hofstede_Dimensions_and_Their_Impact_on_Web_Design.

98. Beyond Scarcity: Water Security in the Middle East and North Africa. 2017. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/water/publication/beyond-scarcity-water-security-in-the-middle-east-and-north-africa>.

99. Candan Badem. The Ottoman Crimean War, 1853-1856. Brill, Boston, 2010. URL: https://www.academia.edu/517416/The_Ottoman_Crimean_War.

100. Chiavarini Lorenzo. Fintech in the MENA region: a rising star. 2022. URL: <https://dealroom.co/blog/fintech-in-the-mena-region-a-rising-star>.

101. Concerns about Islamic Extremism on the Rise in Middle East. 2014. URL: <https://www.pewresearch.org/global/2014/07/01/concerns-about-islamic-extremism-on-the-rise-in-middle-east/>.

102. Credit Suisse Group. Global Wealth Report 2022. Leading perspectives to navigate the future. 2022. URL: <https://www.credit-suisse.com/global/en.html>.

103. Dabrowski Marek, Domínguez-Jiménez Marta. Economic Crisis in the Middle East and North Africa. Policy Contribution. 2021. № 2. URL: <https://www.bruegel.org/policy-brief/economic-crisis-middle-east-and-north-africa>.

104. Dani Rodrik. The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy. URL: https://www.edisciplinas.usp.br/mod_resource/content/1/RODRIK.

105. Demographics of Turkey. URL: <https://statisticstimes.com/demographics/country/turkey-demographics.php>.

106. DFSA Innovation and Crypto. Innovation. URL: <https://www.dfsa.ae/innovation>.

107. Dictionary of the Social Sciences eds. J. Gould and W. Kolb, Free Press, 1964. URL: <https://www.lse.ac.uk/researchAndExpertise/units/gellner/Determinism.html>.

108. Did you know?: The Evolution of the Arabic language in the Silk Roads. UNESCO. URL: <https://en.unesco.org/silkroad/content/did-you-know-evolution-arabic-language-silk-roads>.

109. DIFC is a leading world-class business and lifestyle destination. URL: <https://www.difc.ae/>.

110. Diker Yalcin. Identity and Foreign Policy in the Middle East. October, 2014. URL: https://www.researchgate.net/publication/267025982_Identity_and_Foreign_Policy_in_the_Middle_East.

111. Ehteshami Anoushiravan. Middle East Middle Powers: Regional Role, International Impact. Special Issue: The International Relations of the Middle

East after the Arab Spring. 2014. Vol. 11, no. 42. P. 29–49. URL: <https://www.jstor.org/stable/43925850>.

112. Ertoy Birkan. The situation in the «Middle East» after the decline of the Ottoman Empire: providing a theoretical solution for the instability. *Journal of Islamicjerusalem Studies*. 2020. Vol. 20 (1). P. 19–32.

113. Factors affecting economic development. 2021. URL: <https://www.economicshelp.org/blog/147654/economics/factors-affecting-economic-development/ю>.

114. Ferguson A. An Essay on the History of Civil Society. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/ferguson-an-essay-on-the-history-of-civil-society>.

115. Filippo di Mauro. Islamic finance in Europe. 2013. URL: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpops/ecbocp146.pdf>.

116. Financial Inclusion for the Arab Region Initiative. URL: <https://www.amf.org.ae/en/financial-sector/financial-inclusion-arab-region>.

117. Fintech in the Middle East. Building on the momentum. URL: <https://www.strategyand.pwc.com/m1/en/strategic-foresight/sector-strategies/financial-sector-consulting/fintechbuildingmomentum.html>.

118. Fintech. URL: <https://www.difc.ae/business/areas-business/fintech/>.

119. Flissak K., Dziubliuk O. Modern Economic Diplomacy And Problems Of Evaluating Its Effectiveness. *MIND Journal*. 2021. № 11. P. 1–13. URL: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1035806>.

120. Gender equality and non-discrimination. URL: <https://www.ilo.org/beirut/areasofwork/equality-discrimination/lang--en/index.htm>.

121. Global Food Security Index 2022. URL: <https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/>.

122. Global Gender Gap Report 2022. URL: <https://www.weforum.org/reports/global-gender-gap-report-2022/infographics-145b9111f2>.

123. Global infrastructure investing. URL: <https://www.refinitiv.com/en/infrastructure-investing>.
124. Global Islamic finance industry set for growth. URL: <https://oxfordbusinessgroup.com/reports/qatar/2022-report/economy/global-stage-the-sector-is-gaining-more-recognition-on-an-international-scale>.
125. Global Muslim population. URL: <https://timesprayer.com/en/muslim-population/>.
126. Global Peace Index 2023. Institute for Economics & Peace. 2023. June. URL: <https://www.visionofhumanity.org>.
127. Global Terrorism Index 2023. URL: <https://www.visionofhumanity.org/maps/global-terrorism-index/#/>.
128. Globally, Social Hostilities Related to Religion Decline in 2019, While Government Restrictions Remain at Highest Levels. 2021. 30 Sept. 2021. URL: <https://www.pewresearch.org/religion/2021/09/30/globally-social-hostilities-related-to-religion-decline-in-2019-while-government-restrictions-remain-at-highest-levels/>.
129. Gold Dore. The Historical Significance of the Balfour Declaration. *Jewish Political Studies Review*. 2017. Vol. 28, no. 1/2. P. 8–13. URL: <https://www.jstor.org/stable/44510469>.
130. Golmohammadi Vali. Water scarcity in the Middle East: Beyond an environmental risk. 2021. 6 may. URL: <https://www.orfonline.org/expert-speak/water-scarcity-middle-east-beyond-environmental-risk/>.
131. Gordon Joy. The Enduring Lessons of the Iraq Sanctions. 2020. URL: <https://merip.org/2020/06/the-enduring-lessons-of-the-iraq-sanctions/>.
132. Guo Yao. Understanding Transcultural Communication and Middle East Politics Through Al Jazeera Practices. *Journal of Transcultural Communication*. 2021. Vol. 2. iss. 2. URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/jtc-2022-0018/html?lang=en>.

133. Haizam Amirah Fernández. The Multiple Crises in the Middle East. URL: https://www.iemed.org/publication/the-multiple-crises-in-the-middle-east/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=uk&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=wapp.

134. Here's how Al Waha Fund of Funds helps providing access to capital. URL: <https://www.startupbahrain.com/features/how-does-al-waha-fund-of-funds-help-provide-access-to-capital/>.

135. History of the Middle East a Research Project of Fairleigh Dickinson University. URL: www.un.int/kamal/sites/www.un.int/files/The%20Ambassador%27s%20Club%20at%20the%20United%20Nations/publications/ufdu2011ahme.pdf.

136. Hofstede G., Hofstede J. Cultures and organizations: Software of the mind, revised and expanded. 2nd ed. New York : McGraw-Hill, 2005. 550 p.

137. Hosono Asahi, Umesao Tadao. Joho sangyo ron. Information Industry Theory: Dawn of the Coming Era of the Ectodermal Industry. Tokyo : VP, 1963. 156 p.

138. How Islamic Finance Contributes to Achieving the Sustainable Development Goals. OECD Development Policy Papers. 2020. No. 30. URL: https://www.sdphilanthropy.org/system/files/2020-07/OECD_Islamic%20Finance.pdf.

139. Human Development Index. URL: <https://ourworldindata.org/grapher/human-development-index-vs-gdp-per-capita>.

140. Huntington Samuel P. The Clash Of Civilizations And The Remaking Of World Order. URL: <https://msuweb.montclair.edu/~lebelp/1993SamuelPHuntingtonTheClashOfCivilizationsAndTheRemakingofWorldO>.

141. Huntington, Samuel P. The clash of civilizations? Foreign Affairs; Summer 1993. P. 22–49.

142. Hussain M., Shahmoradi A., Turk R. An Overview of Islamic Finance. 2015, IMF Working Paper WP/15/120, International Monetary Fund. Washington D.C.

143. ICD-THOMSON REUTERS. Islamic Finance Development Report 2017. Towards sustainability. URL: <https://islamicbankers.files.wordpress.com/2017/12/icd-thomson-reuters-islamic-finance-development-report-2017.pdf>.

144. Inglehart–Welzel Cultural Map. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp?CMSID=findings&CMSID=findings>.

145. Instrument for Pre-Accession Assistance for Rural Development IPARD III Programme 2021-2027 of the Republic of Türkiye. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/system/files/2023-03/ipard-III-programme-turkiye-2021-27_en.pdf.

146. Iran Crude Oil: Exports. URL : <https://www.ceicdata.com/en/indicator/iran/crude-oil-exports>.

147. Iraq's central bank key supporter of regional financial inclusion. 2021. URL: <https://www.afi-global.org/newsroom/blogs/iraqs-central-bank-key-supporter-of-regional-financial-inclusion/>.

148. Islahi Abdul Azim. History of Islamic Banking and Finance. Intellectual Discourse, suppl. Special Issue. Kuala Lumpur. 2018. Vol. 26. P. 403–429. URL: <https://www.proquest.com/docview/2138496865>.

149. Islamic Finance Outlook. 2022. URL: <https://www.spglobal.com/ratings/en/research/pdf-articles/islamic-finance-outlook-2022-28102022v1.pdf>.

150. Islamic fintech: Reaching the next generation of Muslims. Economist Intelligence Unit Limited. 2020. URL: https://impact.economist.com/perspectives/sites/default/files/eiu-diedc_article_2_26th_april_2020_0.pdf.

151. Islamic Golden Age. URL: <https://islamichistory.org/islamic-golden-age/>.

152. Jorge Lasmar, Leonardo Rita. The End of the Ottoman Empire and the Evolution of the Middle East Security Complex. 18.02.2021. URL: https://www.researchgate.net/publication/350665551_The_End_of_the_Ottoman_Empire_and_the_Evolution_of_the_Middle_East_Security_Complex.

153. Koç Mehmet Akif. Interpretation of the rise of the Crown Prince Muhammad Bin Salman and Saudi Foreign Policy According to the Barakah Circle Theory. URL: <https://www.acarin cdex.com/pdfler/acarindex-d3e84462-8297.pdf>.

154. Kurdish Diaspora. URL: <https://thekurdishproject.org/kurdistan-map/kurdish-diaspora>.

155. LaFranco R., Peterson-Withorn Ch. Forbes Billionaires 2023: The Richest People In The World. 2023. URL: <https://www.forbes.com/billionaires/>.

156. Lakatos Zoltán. Traditional Values and the Inglehart Constructs. Public Opinion Quarterly. 2015. Vol. 79, iss. 1. P. 291–324. URL: <https://academic.oup.com/poq/article/79/S1/291/2460868?login=false>.

157. Land Degradation Neutrality of Mountain Landscapes in Lebanon. United Nations Development Programme. URL: <https://www.undp.org/lebanon/projects/land-degradation-neutrality-mountain-landscapes-lebanon-0>.

158. Lenger Friedrich. Wallerstein on early modern capitalism and global inequality: a reevaluation. Immanuel Wallerstein : héritages et promesses. 2021. URL: <https://journals.openedition.org/socio/10939>.

159. Lutsyshyn Z., Vorobiova A. Adaptability Of The Islamic Financial System To Modern Technological Innovations. MIND Journal. 2021. №11. URL: <https://bibliotekanauki.pl/articles/2168402.pdf>.

160. Macaulay Elizabeth. About chronological periods in the Islamic world. Smarthistory. URL: <https://smarthistory.org/about-chronological-periods-in-the-islamic-world/>.

161. Machlup F. Knowledge: Its Creation, Distribution and Economic Significance, Volume III: The Economics of Information and Human Capital. Princeton University Press. 2014. 666 p.

162. Major World Religions. URL: <https://dataworldatlas.com/demo/free-sample.html>.

163. Maldives Financial Review. Overview: Islamic finance in the Maldives. URL: <https://mfr.mv/islamic-finance/overview-islamic-finance-in-the-maldives>.

164. Matsumoto D. Culture and Psychology (Introduction to Multicultural Psychology). Cengage Learning; 5th edition. 2012. 524 p.

165. Middle Eastern Neo Banks. URL: <https://fincog.nl/publications/16/middle-eastern-neo-banks>.

166. Mohammad Tariq Al Fozaie. Behavior, religion, and socio-economic development: a synthesized theoretical framework. 2023. URL: <https://www.nature.com/articles/s41599-023-01702-1#Sec5>.

167. More than a century on: The Balfour Declaration explained. URL: <https://www.aljazeera.com/features/2018/11/2/more-than-a-century-on-the-balfour-declaration-explained>.

168. Müller Thomas, Placek Tomasz. Defining Determinism. The British Journal for the Philosophy of Science. 2018. Vol. 69, n. 1. URL: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1093/bjps/axv049>.

169. Muslim Population by Country 2023. URL: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/muslim-population-by-country>.

170. Mutually reinforcing crises have worsened the global employment divide. 2023. 31 May. URL: https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_882946/lang--en/index.htm.

171. OECD–FAO Agricultural Outlook 2021–2030. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/oecd-fao-agricultural-outlook-2021-2030_19428846-en.

172. Olaimy Tariq. 3 steps to solving the Middle East's biggest challenges. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2015/05/3-steps-to-solving-the-middle-east-s-biggest-challenges/>.

173. Olha Andriichuk Seheda. URL: <https://www.facebook.com/Olha.Seheda>.

174. Overview of EU pre-accession assistance for rural development (IPARD III). URL: https://agriculture.ec.europa.eu/international/international-cooperation/enlargement/pre-accession-assistance/overview_en#objectives-of-ipard

175. Peace to Prosperity: A Vision to Improve the Lives of the Palestinian and Israeli People – Non-UN document. URL:

<https://www.un.org/unispal/document/peace-to-prosperity-a-vision-to-improve-the-lives-of-the-palestinian-and-israeli-people-us-government-peace-plan>.

176. Piwko Aldona Maria. Basics of intercultural communication with the Arabic Community. *Social Communication*. 2020. Vol. 1. 2020. P. 73–80. URL: https://www.researchgate.net/publication/343954025_Basics_of_Intercultural_Communication_with_the_Arabic_Community.

177. Platzer-Huber Brigitte. Intercultural communication & feedback: complex, but full of opportunities. 2020. 6 Feb. URL: <https://platzer-huber.de/en/intercultural-communication-feedback/>.

178. Polivanova O., Abraamian A. The Treaty Of Sevres As The Legal Basis For The Western Armenia's Territorial Claims To Turkey. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 216–225.

179. Popadynets N., Polishchuk O., Bilyk R., Peretiatko L., Yakymchuk A., Zapukhlyak V., Zastavnyy A., Turala M. The Review Of Trends And Foreign Direct Investment Estimates In Ukraine And Poland. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*. 2023. Vol. 46, no. 2. P. 166–182. URL: <https://ejournals.vdu.lt/index.php/mtsrbid/article/view/4742/2765>.

180. Population. Arab World. World Bank. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=1A>.

181. Priest M., Wilson R. Finance In The Arab World: Resurgence of old ideas about handling cash. *The Times*, London. 1981. 6 March.

182. Qatar Financial Centre (QFC). URL: <https://www.qfc.qa/en>.

183. Rahman Khalid. Internal Factors Affecting the Middle East: Trends and Implications. *Policy Perspectives*. 2008. Vol. 5, №. 1. P. 1–22. URL: <https://www.jstor.org/stable/42909183?seq=1>.

184. Regional Economic Outlook: Middle East and Central Asia. 2020. Octob. 2020. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/REO/MECA/Issues/2020/10/14/regional-economic-outlook-menap-cca#stats>.

185. Regional stability is in the interest of both Saudi Arabia and Iran. 23 nov 2020. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/regional-stability-is-in-the-interest-of-both-saudi-arabia-and-iran/>.

186. Renima Ahmed, Tiliouine Habib, Estes Richard J. The Islamic Golden Age: A Story of the Triumph of the Islamic Civilization. The State of Social Progress of Islamic Societies. 2016. P. 25–52. URL: https://www.researchgate.net/publication/300077166_The_Islamic_Golden_Age_A_Story_of_the_Triumph_of_the_Islamic_Civilization.

187. Rokeach M. Beliefs, Attitudes, and Values. San Francisco : Jossey-Bass, 1969. 214 p.

188. Rokeach M. Stability and change in American value priorities, 1968–1981. American Psychologist. 1989. Vol. 44, № 5. P. 775–784. URL: <https://awspntest.apa.org/doiLanding?doi=10.1037%2F0003-066X.44.5.775>.

189. Rome Declaration on World Food Security. URL: <https://www.fao.org/3/w3613e/w3613e00.htm>.

190. S-13 Mudarabah. URL: <https://aaoifi.com/s-13-mudarabah/?lang=en>.

191. Salaam Gateway. URL: <https://salaamgateway.com/story/newswrap-islamic-finance-2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12-13-14>.

192. Saudi hotel industry leading the world thanks to Vision 2030 push. URL : <https://www.arabnews.com/node/2298996/business-economy>.

193. Saudi Vision. The story of transformation. 2023. URL: <https://www.vision2030.gov.sa/en/>.

194. Stepanov V. New economic, ecological and social order - the way to a new civilization. Economic Innovations. 2022. Vol. 24, № 3(84). P. 103–110. URL: <https://ei-journal.com/index.php/journal/article/view/1233>.

195. Stivachtis Yannis. Conflict and Diplomacy in the Middle East: External Actors and Regional Rivalries. URL: <https://www.e-ir.info/publication/conflict-and-diplomacy-in-the-middle-east-external-actors-and-regional-rivalries/>.

196. SWIFT says suspending some Iranian banks' access to messaging system. URL: <https://www.reuters.com/article/us-usa-iran-sanctions-swift-idUSKCN1NA1PN>.
197. The 2023 Edelman Trust Barometer. URL: <https://www.edelman.com/trust/2023/trust-barometer>.
198. The Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions(AAOIFI). URL: <https://aaoifi.com/?lang=en>.
199. The Current Situation in Syria. URL: <https://www.usip.org/publications/2020/08/current-situation-syria>.
200. The Future of the Global Muslim Population. Region: Middle East-North Africa. URL: <https://www.pewresearch.org/religion/2011/01/27/future-of-the-global-muslim-population-regional-middle-east/>.
201. The history of Arabic Language. URL: <https://www.verbling.com/articles/post/the-history-of-arabic-language>.
202. The state of food security and nutrition in the world. 2022. URL : <https://www.fao.org/3/cc0639en/online/cc0639en.html>
203. The Sykes-Picot Agreement t: 1916. URL: <http://www.mideastweb.org/mesykespicot.htm>.
204. The Treaty of Lausanne. URL: <https://thelausanneproject.com/history-lausanne-treaty/>.
205. The World Bank. Global Islamic Finance Development Center. URL: <https://www.worldbank.org/en/programs/global-islamic-finance-development-center>.
206. Total value of Islamic finance assets worldwide from 2012 to 2021 with a projection for 2026. URL: <https://www.statista.com/statistics/1090815/worldwide-value-of-islamic-finance-assets/>.
207. Türkiye. Country Briefs. GIEWS – Global Information and Early Warning System. URL : <https://www.fao.org/giews/countrybrief/country.jsp?code=TUR>.
208. U.S. Recognition of the State of Israel. URL: <https://www.archives.gov/education/lessons/us-israel>.

209. UAE Fintech Report. 2021. URL: <https://fintechnews.ae/wp-content/uploads/2021/07/UAE-Fintech-Report-2021.pdf>.

210. Uber buys rival Careem in \$3.1 billion deal to dominate ride-hailing in Middle East. URL: <https://www.reuters.com/article/us-careem-m-a-uber-idUSKCN1R70IM>.

211. Ukraine Crisis2023: Implications of Russia-Ukraine War on Middle East. The International Institute for Middle East and Balkan Studies. URL: <https://www.ifimes.org/en/researches/2023-ukraine-crisis-implications-of-russia-ukraine-war-on-middle-east/5186>.

212. Ulrichsen Kristian Coates. Centers of Power in the Arab Gulf States. URL: <https://www.hurstpublishers.com/book/centers-of-power-in-the-arab-gulf-states/>.

213. Valori Giancarlo Elia. Wallerstein and the New World Economic Order. MODERNDIPLOMACY. 2023. 19 July. URL: <https://moderndiplomacy.eu/2023/07/19/wallerstein-and-the-new-world-economic-order/>.

214. Vatican praises ‘ethical’ Sharia banking. World Finance. The voice of the market. URL: <https://www.worldfinance.com/news/vatican-praises-ethical-sharia-banking>.

215. Vision of the Arab Monetary Fund 2040 and its Five-Year Strategy 2020-2025. URL: https://www.amf.org.ae/sites/default/files/publications/2022-08/vision_40_en.pdf.

216. Vollaard Hans. One down, many to go? European disintegration after Brexit. 2020. 23 March. URL: <https://blogs.lse.ac.uk/brexit/2020/03/23/one-down-many-to-go-european-disintegration-after-brexit/>.

217. Wallerstein Immanuel. The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis. Comparative Studies in Society and History. 1974. Vol. 16, № 4. P. 387–415. URL: <http://bev.berkeley.edu/ipe/readings/Wallerstein.pdf>.

218. West Texas Intermediate. URL: <https://fred.stlouisfed.org/series/WTISPLC#0>.

219. What is the Global Terrorism Index? URL: <https://www.visionofhumanity.org/maps/global-terrorism-index/#/>.
220. World Bank data. URL: <https://data.worldbank.org/>.
221. World Oil Review 2020. URL: <https://www.eni.com/en-IT/global-energy-scenarios/world-oil-review-first-volume.html>.
222. World Values Survey URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>.
223. WVS WAVE 7. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSEVSjoint2017.jsp>.
224. Yassamine Mather. The Fall of the Ottoman Empire and Current Conflict in the Middle East. Critique. 2014. Vol. 42, № 3. P. 471–485. URL: https://www.researchgate.net/publication/270450361_The_Fall_of_the_Ottoman_Empire_and_Current_Conflict_in_the_Middle_East.
225. Yusuf N., Lytras M. D. Competitive Sustainability of Saudi Companies through Digitalization and the Circular Carbon Economy Model: A Bold Contribution to the Vision 2030 Agenda in Saudi Arabia. Sustainability. 2023. URL: <https://doi.org/10.3390/su15032616>.
226. Ziya Mohammad Hossein. The 13 crises facing Iran. 2021. Sept. 16. URL: <https://www.mei.edu/publications/13-crises-facing-iran>.

Додаток А

Таблиця А.1

Спільні та відмінні цивілізаційні характеристики країн арабського світу, Близького Сходу та Затоки *

	Арабський світ	Близький Схід	Країни Затоки
Мова	Арабська є основною мовою	Окрім арабської, мови, яка є домінуючою, використовуються інші мови.	Арабська є основною мовою
Культура	Спільна арабська культурна спадщина, включаючи традиції, звичаї та історичні зв'язки	Ширше культурне різноманіття	Спільна арабська культурна спадщина, включаючи традиції, звичаї та історичні зв'язки
Етнічний зріз	Етнічне різноманіття в кожній країні	Різні етнічні групи та спільноти	Переважно араби
Релігія	Іслам у більшості, хоча є християни та інші релігії (в меншості)	Різноманітність релігій включаючи іслам, іудаїзм, християнство та інші.	Іслам у більшості, хоча є християни та інші релігії (в меншості)
Географічний фокус	Арабські країни, здебільшого Близького Сходу та Північної Африки (MENA).	Крім арабських країн, охоплює ширше коло країн за межами арабського світу, наприклад, Ізраїль, Іран і Туреччина.	Є підгрупою арабських країн, куди входять такі країни: Бахрейн, Катар, Кувейт, Оман, ОАЕ, Саудівська Аравія
Економічний розвиток	Країни з різним рівнем економічного розвитку	Країни з полярним рівнем економічного розвитку	Країни з високим рівнем розвитку і багатство завдяки нафтовим ресурсам
Політичні системи	Різні політичні системи, включаючи демократії, монархії та республіки.	Різні політичні системи, включаючи демократії (наприклад, Ізраїль), теократії (наприклад, Іран) і	Країни Перської затоки є монархіями з різними рівнями політичних і соціальних реформ.

Продовження табл. А.1

		монархії (наприклад, Саудівська Аравія).	
Участь в регіональних організаціях	Члени Ліги арабських держав та інших регіональних інституцій	Члени регіональних та міжнародних організацій	Члени Ради співробітництва держав Затоки (GCC)
Геополітична роль	Вплив в арабському світі та ісламській спільноті	Різне регіональне значення та вплив	Глобальний та регіональний політичний та економічний вплив
Рівень конфліктності	Різний рівень переживання конфліктів, політична нестабільність та громадянські заворушення	Деякі країни пережили геополітичну напругу, конфлікти та війни.	Низький рівень конфліктності порівняно з іншими країнами регіону
Історичний базис	Історичні витoki, сформовані арабською експансією, включаючи підйом халіфатів Рашидун, Омейядів і Аббасидів.	Історичні впливи включають такі імперії, як Османська імперія, і колоніальний спадок.	Розвивається з упором на торгівлю, багатство ресурсів і стратегічне розташування в Затоці
Історія колоніалізму	Досвід європейського колоніалізму в деяких регіонах, наприклад, французькі та британські мандати	Колоніальна історія включає панування Османської імперії, Британії та Франції.	Колоніальний вплив, особливо з боку Британії та Португалії
Рухи за незалежність	Рухи за незалежність та проти колоніального втручання та контролю		

* Побудовано автором

Додаток Б

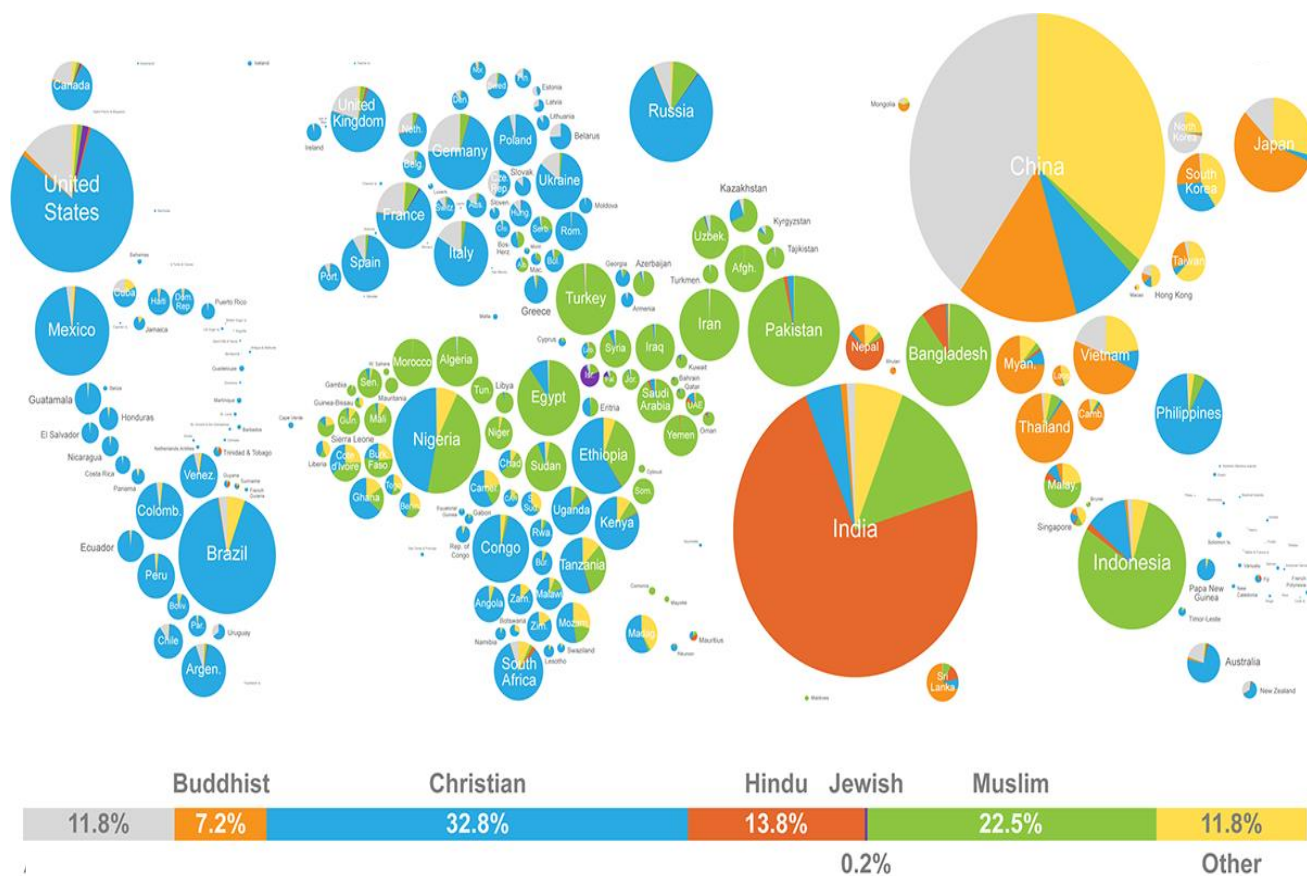

Рис. Б.1. Мапа поширення світових релігій: просторово-регіональний зріз [162]

Додаток В

Таблиця В.1

Динаміка Індексу людського розвитку в окремих країнах Близького Сходу, 1990-2021 рр. *

Рік	Іран	Саудівська Аравія	Туреч- чина	Оман	Ірак	Ємен	Ізраїль	ОАЕ	Йорданія	Кувейт	Катар	Сирія	Бахрейн	Ліван
1990	0,565	0,697	0,583		0,56	0,401	0,801	0,723	0,625	0,705	0,75	0,55	0,749	
1995	0,627	0,722	0,611		0,539	0,414	0,832	0,764	0,693	0,748	0,782	0,575	0,778	
2000	0,658	0,743	0,66	0,693	0,595	0,444	0,861	0,782	0,711	0,781	0,816	0,6	0,795	
2005	0,683	0,77	0,696	0,736	0,617	0,483	0,88	0,809	0,738	0,783	0,838	0,652	0,795	0,74
2010	0,742	0,809	0,739	0,782	0,636	0,506	0,895	0,82	0,737	0,788	0,834	0,672	0,8	0,766
2015	0,774	0,859	0,801	0,814	0,649	0,483	0,91	0,859	0,73	0,801	0,839	0,537	0,848	0,744
2016	0,784	0,859	0,808	0,815	0,656	0,474	0,913	0,864	0,729	0,804	0,845	0,528	0,853	0,741
2017	0,787	0,852	0,814	0,819	0,667	0,467	0,913	0,881	0,726	0,805	0,848	0,564	0,854	0,748
2018	0,785	0,854	0,817	0,813	0,671	0,468	0,916	0,889	0,728	0,807	0,845	0,563	0,852	0,747
2019	0,797	0,87	0,921	0,834	0,689	0,463	0,921	0,920	0,729	0,808	0,848	0,549	0,838	0,73
2020	0,783	0,854	0,833	0,813	0,674	0,47	0,920	0,892	0,723	0,806	0,848	0,567	0,852	0,744
2021	0,774	0,875	0,838	0,816	0,686	0,455	0,919	0,929	0,72	0,831	0,855	0,577	0,875	0,706

* Побудовано автором за даними Human Development Index (HDI). URL : <http://hdr.undp.org/en/indicators/137506#>

Додаток Г

Таблиця Г.1

Динаміка показників безробіття для країн Близького Сходу*

Загальний рівень безробіття (% від загальної кількості робочої сили) (змодельована оцінка МОП)								
Назва країни	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ізраїль	5,89	5,25	4,8	4,22	4	3,8	4,33	4,319
Ліван	8,765	9,263	9,723	10,211	10,728	11,3	12,971	12,497
Саудівська Аравія	5,72	5,6	5,6	5,89	6,03	5,64	7,45	6,692
Об'єднані Арабські Емірати	1,902	1,763	1,64	2,46	2,24	2,33	4,29	3,11
Бахрейн	1,184	1,197	1,181	1,169	1,185	1,181	1,674	1,532
Йорданія	11,9	13,08	15,28	18,12	18,26	16,8	19,21	18,444
Іран,	10,68	11,17	12,62	12,23	12,19	10,74	9,69	10,818
Оман	3,55	3,384	3,27	2,573	1,8	1,85	2,94	2,512
Сирія	8,744	8,721	8,765	8,747	8,746	8,742	10,011	9,816
Ірак	10,59	10,729	10,82	13,02	14,065	15,11	16,23	16,17
Палестина	20,53	23	23,94	25,68	26,26	25,34	25,89	26,39
Кувейт	2,9	2,2	2,16	2,198	2,158	2,156	3,331	2,818
Катар	0,2	0,17	0,15	0,14	0,11	0,1	0,14	0,17
Ємен	13,47	13,783	13,407	13,25	13,076	12,978	13,575	13,887
Туреччина	9,88	10,24	10,84	10,82	10,89	13,67	13,11	11,98

*Побудовано автором за [220]

Динаміка залучення жінок до робочої сили в країнах Близького Сходу*

Робоча сила, жінки (% від загальної робочої сили)								
Назва країни	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ізраїль	46,968	46,950	47,085	47,053	47,494	47,604	47,774	47,876
Ліван	27,685	28,267	29,010	29,777	30,568	31,386	31,384	31,766
Саудівська Аравія	15,194	15,798	16,133	14,295	15,449	16,577	19,466	18,747
Об'єднані Арабські Емірати	15,303	15,807	16,299	16,996	17,139	18,484	20,111	17,717
Бахрейн	21,465	21,546	21,210	20,928	21,017	21,250	21,190	21,391
Йорданія	15,984	16,996	18,229	19,509	17,688	16,519	17,800	17,453
Іран	15,827	17,049	18,716	19,620	19,605	19,190	16,745	17,586
Оман	13,334	13,425	13,340	13,319	13,653	14,274	15,153	16,049
Сирія	17,921	18,179	18,366	18,521	18,636	18,708	18,580	18,875
Ірак	16,334	16,811	17,308	13,787	13,777	13,846	13,780	13,944
Палестина	19,970	20,778	20,208	20,359	20,616	21,046	20,342	20,496
Кувейт	28,047	26,178	25,231	25,225	24,489	24,272	24,405	24,597
Катар	13,541	13,418	13,511	13,973	14,633	15,513	15,982	15,866
Ємен.	8,133	7,978	7,899	7,845	7,827	7,819	7,817	7,786
Туреччина	29,950	30,652	31,212	31,807	32,140	32,467	31,342	32,046

*Побудовано автором за [220]

Додаток Д. Показники розвитку країн Близького Сходу

	ВВП на одну особу (поточні долари США)	Індекс жіночого бізнесу і права	Індекс гендерного розриву	Індекс сприйняття корупції	Глобальний індекс тероризму	Індекс демократії	Індекс миру	Індекс соц. прогресу	Ефективність уряду (процентиль)	Чисельність біженців за країною їх походження	Загальний рівень безробіття (% від загальної кількості робочої сили)	Викиди CO2 (метричні тонни на душу населення)	Очікувана тривалість життя при народженні, загальна (років)	Приріст населення (щорічний %)	Індекс людського капіталу
Ізраїль	54659,75	80,625	0,727	63	5,489	7,93	2,576	87,17	85,377	900	3,476	6,345216	82,5	1,965668	0,733995
Ліван	4136,15	58,75	0,644	24	3,4	3,64	2,615	66,48	7,547	6675	12,635	3,792194	75,047	-1,85691	0,515126
Саудівська Аравія	30436,28	80	0,636	51	2,387	2,08	2,288	63,89	70,755	1936	5,635	14,26659	76,936	1,267095	0,576391
Бахрейн	30152,03	65	0,632	44	0,826	2,52	2,089	66,09	72,170	302	1,399	21,97691	78,76	0,611006	0,652472
Іран	4387,83	31,25	0,576	25	5,688	1,96	2,687	63,72	18,396	122224	10,964	7,063351	73,875	0,710746	0,593404
Йорданія	4204,51	46,875	0,639	47	2,033	3,17	1,849	63,72	59,906	3406	17,874	1,919172	74,256	1,226637	0,553174
Оман	25056,79	38,75	0,609	44	0,00001	3,12	1,889	67,7	54,245	54	2,327	15,6362	72,541	1,227418	0,608116
Сирія	537,21	40	0,568	13	8,161	1,43	3,356	51,98	2,830	6547818	9,61	1,214802	72,063	3,686904	0,4983
Ірак	5937,20	45	0,535	23	8,139	3,13	3,157	56,82	9,434	288261	15,547	3,842178	70,378	2,186917	0,407643
Кувейт	43233,49	35	0,632	42	0,00001	3,83	1,739	74,06	57,547	1979	2,482	21,16961	78,673	0,440405	0,562588
Ємен	676,93	26,875	0,492	16	5,616	1,95	3,394	39,08	0,472	38627	13,59	0,308515	63,753	2,144628	0,372784
Катар	88046,32	29,375	0,617	58	0,0001	3,65	1,533	66,47	82,547	40	0,095	31,72684	79,272	0,255863	0,637772
Туреччина	10616,06	82,5	0,639	36	5,6	4,35	2,785	66,59	43,868	92198	10,03	4,842267	76,032	0,665237	0,649262
ОАЕ	53757,86	82,5	0,716	67	1,241	2,9	1,865	70,7	88,679	192	2,754	20,25227	78,71	0,808075	0,673012

Додаток Е

Розподіл країн Близького Сходу за окремими показниками соціально-економічного розвитку

Країна	Індекс миру	Країна	Індекс жіночого бізнесу і права	Країна	Ефективність уряду (перцентиль)
Катар	1,533	Ємен	26,875	Ємен	0,472
Кувейт	1,739	Катар	29,375	Сирія	2,830
Йорданія	1,849	Іран	31,25	Ліван	7,547
ОАЕ	1,865	Кувейт	35	Ірак	9,434
Оман	1,889	Оман	38,75	Іран	18,396
Бахрейн	2,089	Сирія	40	Туреччина	43,868
Саудівська Аравія	2,288	Ірак	45	Оман	54,245
Ізраїль	2,576	Йорданія	46,875	Кувейт	57,547
Ліван	2,615	Ліван	58,75	Йорданія	59,906
Іран	2,687	Бахрейн	65	Саудівська Аравія	70,755
Туреччина	2,785	Саудівська Аравія	80	Бахрейн	72,170
Ірак	3,157	Ізраїль	80,625	Катар	82,547
Сирія	3,356	Туреччина	82,5	Ізраїль	85,377
Ємен	3,394	ОАЕ	82,5	ОАЕ	88,679
Середнє	2,42		53,036		46,7

країна	Чисельність біженців за країною їх походження	Країна	Загальний рівень безробіття (% від загальної кількості робочої сили)	Країна	Викиди CO2 (метричні тонни на душу населення)
Катар	40	Катар	0,095	Ємен	0,309
Оман	54	Бахрейн	1,399	Сирія	1,215
ОАЕ	192	Оман	2,327	Йорданія	1,919
Бахрейн	302	Кувейт	2,482	Ліван	3,792
Ізраїль	900	ОАЕ	2,754	Ірак	3,842
Саудівська Аравія	1936	Ізраїль	3,476	Туреччина	4,842
Кувейт	1979	Саудівська Аравія	5,635	Ізраїль	6,345
Йорданія	3406	Сирія	9,61	Іран	7,063

Ліван	6675	Туреччина	10,03	Саудівська Аравія	14,267
Ємен	38627	Іран	10,964	Оман	15,636
Туреччина	92198	Ліван	12,635	ОАЕ	20,252
Іран	122224	Ємен	13,59	Кувейт	21,170
Ірак	288261	Ірак	15,547	Бахрейн	21,977
Сирія	6547818	Йорданія	17,874	Катар	31,727
середнє	507472,3		7,74		11.03

Країна	Очікувана тривалість життя при народженні, загальна (років)	Країна	Приріст населення (щорічний %)	Країна	індекс гендерного розриву
Ємен	63,75	Ліван	-1,857	Ємен	0,492
Ірак	70,38	Катар	0,256	Ірак	0,535
Сирія	72,06	Кувейт	0,440	Сирія	0,568
Оман	72,54	Бахрейн	0,611	Іран	0,576
Іран	73,88	Туреччина	0,665	Оман	0,609
Йорданія	74,26	Іран	0,711	Катар	0,617
Ліван	75,05	ОАЕ	0,808	Бахрейн	0,632
Туреччина	76,03	Йорданія	1,227	Кувейт	0,632
Саудівська Аравія	76,94	Оман	1,227	Саудівська Аравія	0,636
Кувейт	78,67	Саудівська Аравія	1,267	Йорданія	0,639
ОАЕ	78,71	Ізраїль	1,966	Туреччина	0,639
Бахрейн	78,76	Ємен	2,145	Ліван	0,644
Катар	79,27	Ірак	2,187	ОАЕ	0,716
Ізраїль	82,50	Сирія	3,687	Ізраїль	0,727
середнє	75,2		1,09		0,619

Додаток Ж

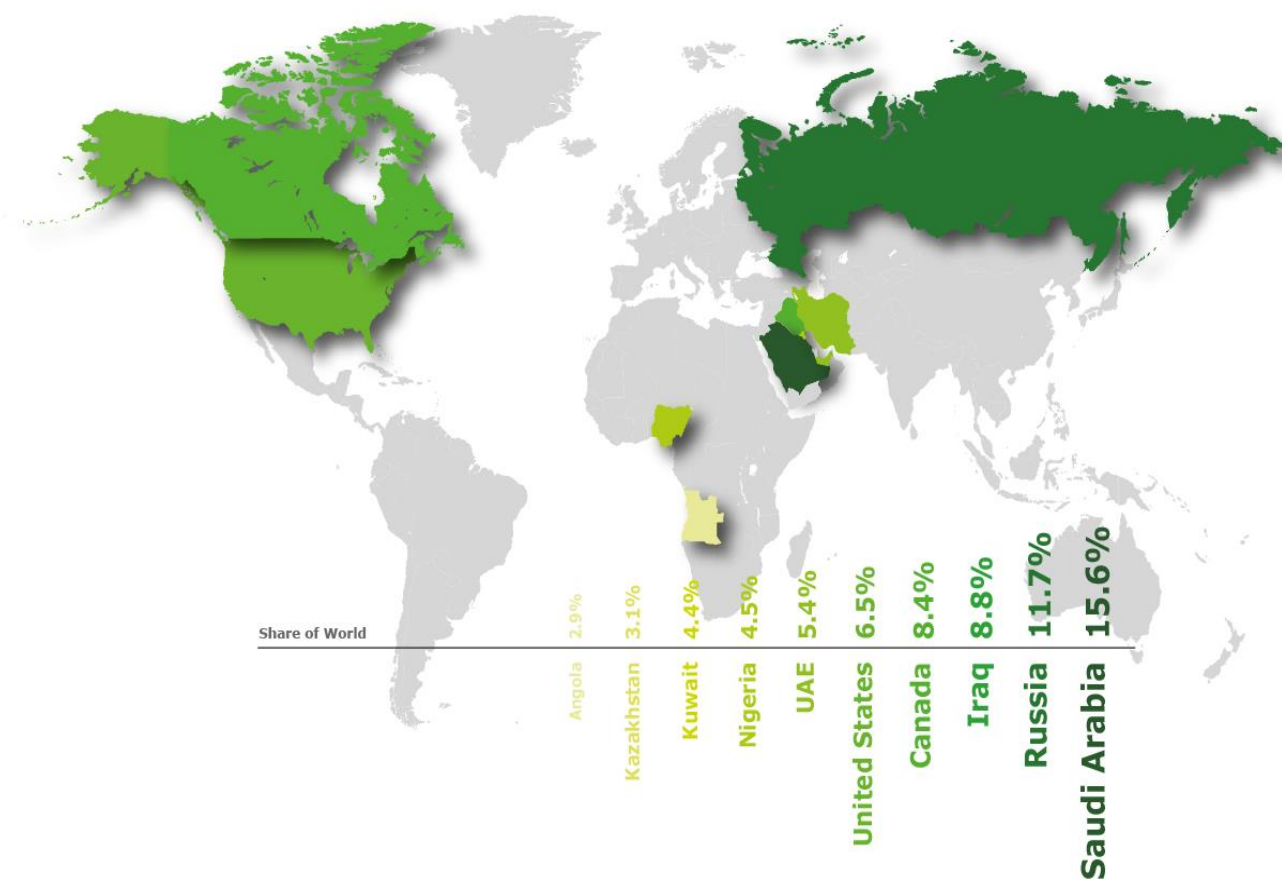

Рис. Ж.1. Країни-лідери в експорті нафти у 2019 р. [221]

Додаток К

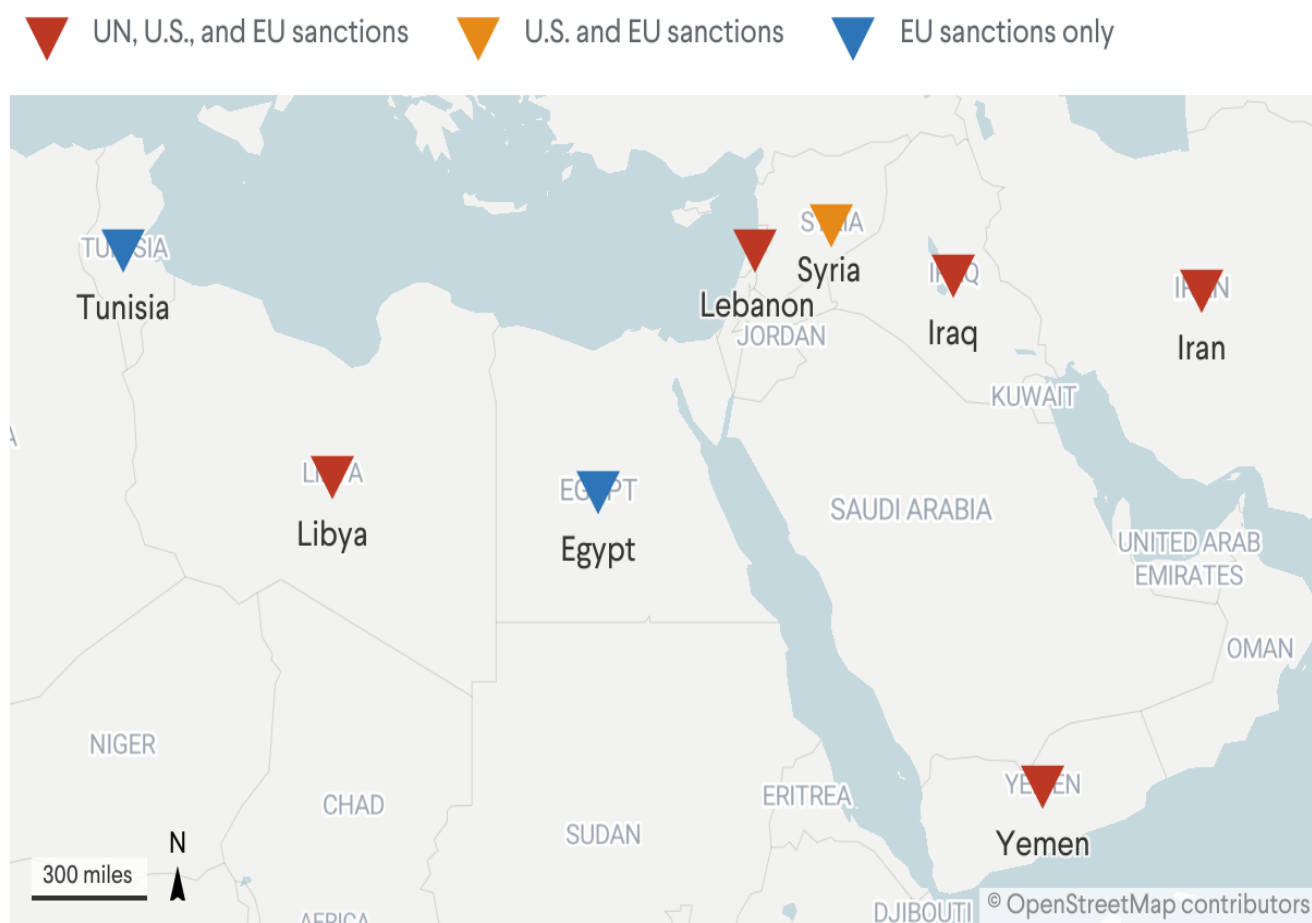

Рис. К.1. Санкції в країнах Близького Сходу [131]

Додаток Л

Таблиця Л.1

Частки мільярдерів і дорослого населення в країнах Близького Сходу *

Країна	Мільярдерів від Forbes	Реальне багатство мільярдера (млрд дол.)	Реальне багатство на дорослого	Дорослі (тис. осіб)	Індекс Джині	Дорослі серед найбіднішого населення регіону	Частка дорослого населення країни серед найбіднішого населення регіону (у %)	Дорослі серед найбагатших регіонів	Частка дорослих серед найбагатших країн регіону
Бахрейн			98,031	1,376,000	89.7	14,368.5	53.3	1,1130	4.2
Ірак			16,540	19,788	63.3	4,551.2	23.0	1,7067	8.6
Ізраїль			131,32	5,812,000	74.9	-	-	-	-
Ліван	7	13.4	55,226	4,205	81.9	1,124.8	26.8	893.6	21.3
Йорданія			26,475	6,041,000	76.7	1,164.4	21.1	819.9	14.9
Кувейт	1	1.4	131,269	3,224,000	85.4	227.6	7.4	1,3578	44.0
Катар	1	1.8	147,745	2,465,000	58.6	16,7	0.8	1,4199	63.9
Оман	2	4.3	43,291	3,858,000	87.5	911,0	25.3	708.1	19.6
Саудівська Аравія	10	43.9	67,032	24,925,000	86.7	6,121.1	26.4	5,337.8	23.0
Сирія			-	12,229,000	77.8	-	-	-	-
Туреччина	1	1	-	59,247,000	80.2	-	-	-	-
ОАЕ	7	20.4	117,060	8,138,000	86.9	954.7	12.1	2,942.9	37.4
Ємен			4,926	16,241,000	88.4	10,588.7	72.6	273.4	1.9
Іран			-	59,323,000	78.8	-	-	-	-

*Побудовано автором за даними [155; 102]

Додаток М

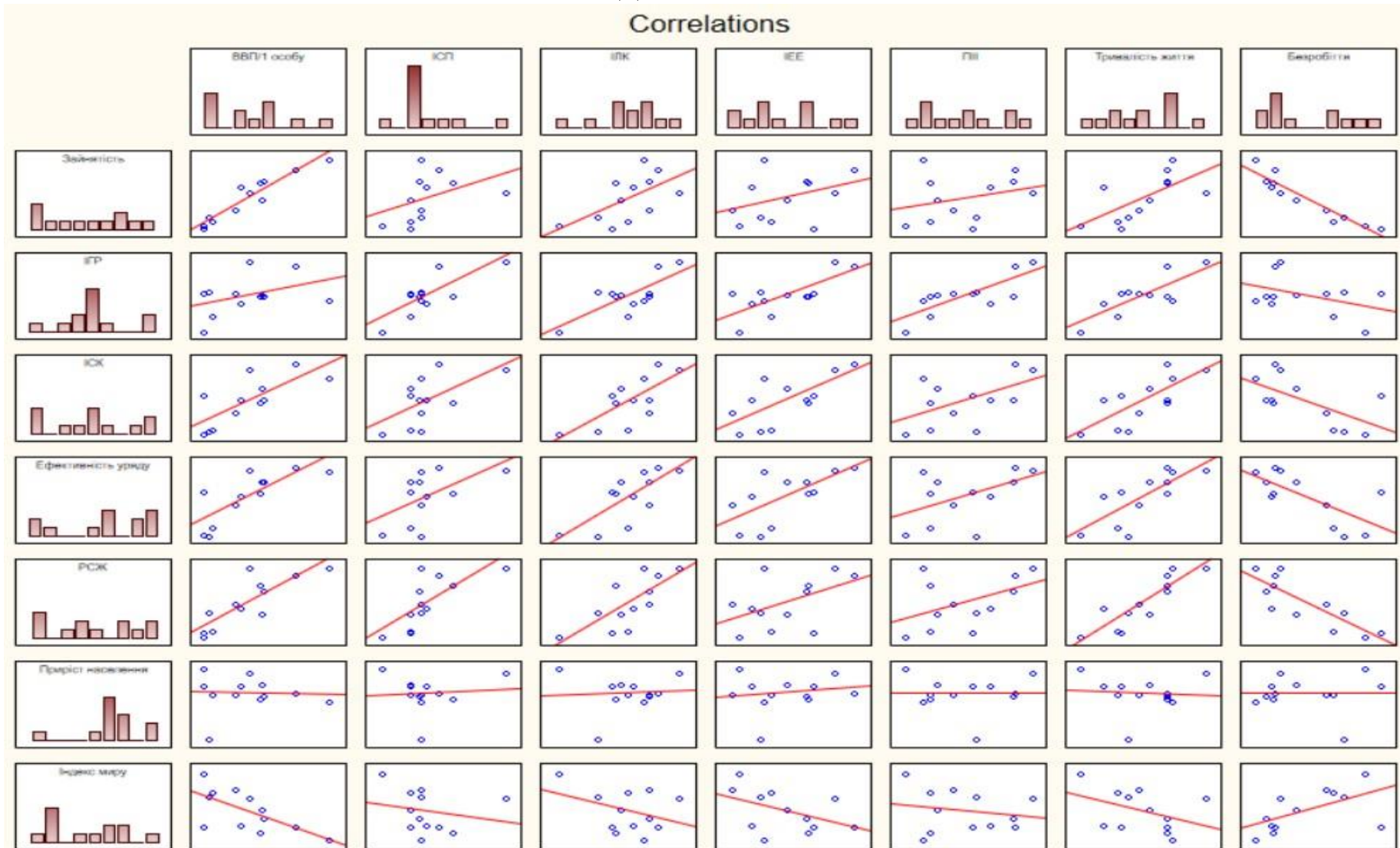

Рис. М.1. Діаграма кореляцій та нормального розподілу для аналізованих змінних (фрагмент)*

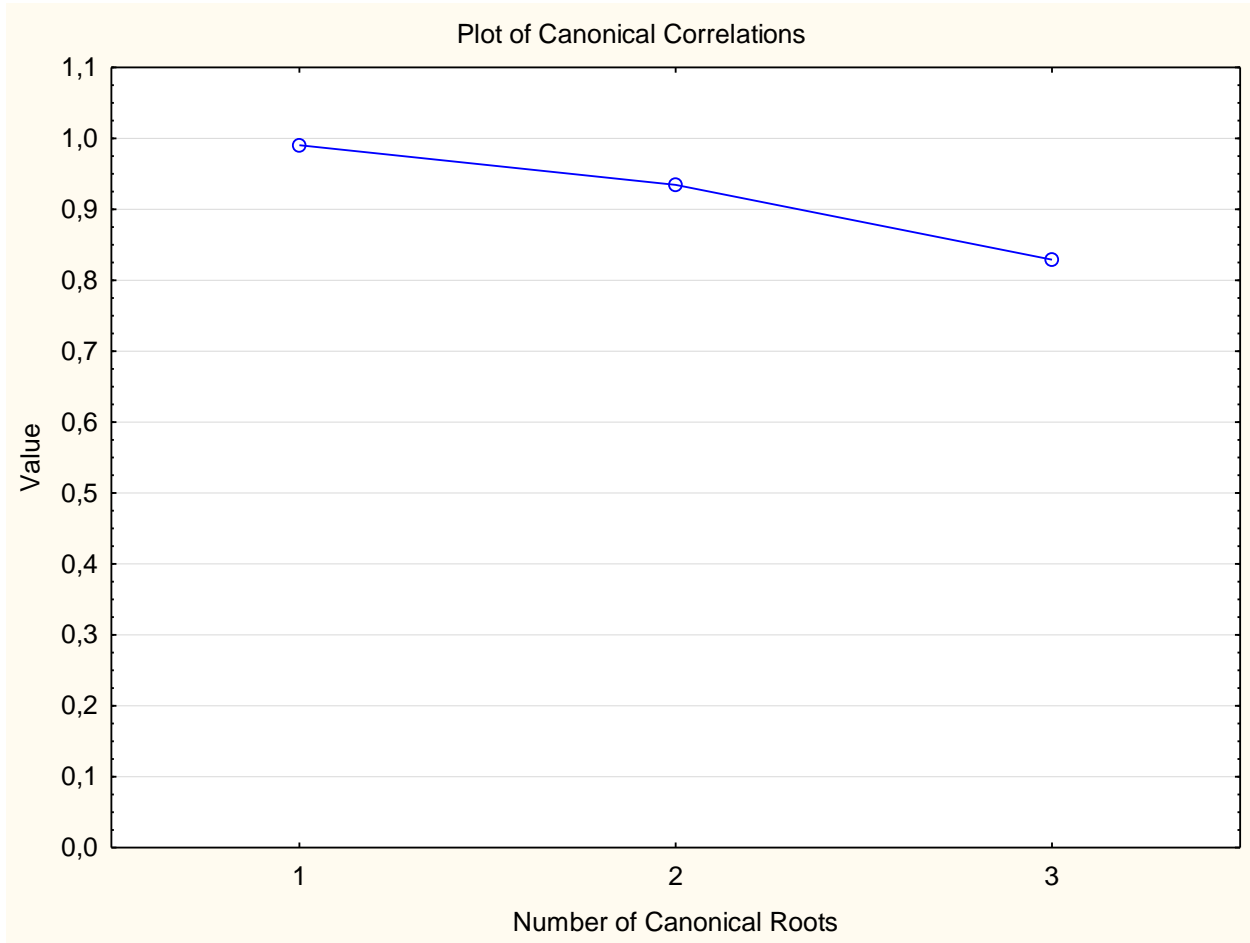
*Побудовано автором.

Додаток Н

Результати канонічного аналізу

Root	Eigenvalues		
	Root 1	Root 2	Root 3
Value	0,981046	0,873140	0,687152

Factor	Variance Extracted (Proportions), left set	
	Variance extractd	Reddncy.
Root 1	0,253987	0,249173
Root 2	0,180391	0,157507
Root 3	0,053497	0,036761

Variable	Variance Extracted (Proportions), right set	
	Variance extractd	Reddncy.
Root 1	0,420656	0,412683
Root 2	0,222236	0,194043
Root 3	0,357107	0,245387

Variable	Correlations, right set		
	ІСП	ІГР	Індекс демократії
ІСП	1,000000	0,790116	0,820981
ІГР	0,790116	1,000000	0,554415
Індекс демократії	0,820981	0,554415	1,000000

Variable	Correlations, left set with right set		
	ІСП	ІГР	Індекс демократії
ВВП/1 особу	0,303497	0,397606	0,051661
Експорт	0,053359	0,283485	-0,231435
ІЕС	0,627359	0,803753	0,291601
ПТ	-0,145442	-0,287042	0,242048
Індекс миру	-0,198768	-0,321818	0,147450
Користувачі Інтернет	0,457727	0,615776	0,000696
Зайнятість	0,420234	0,432024	0,111137

Додаток П

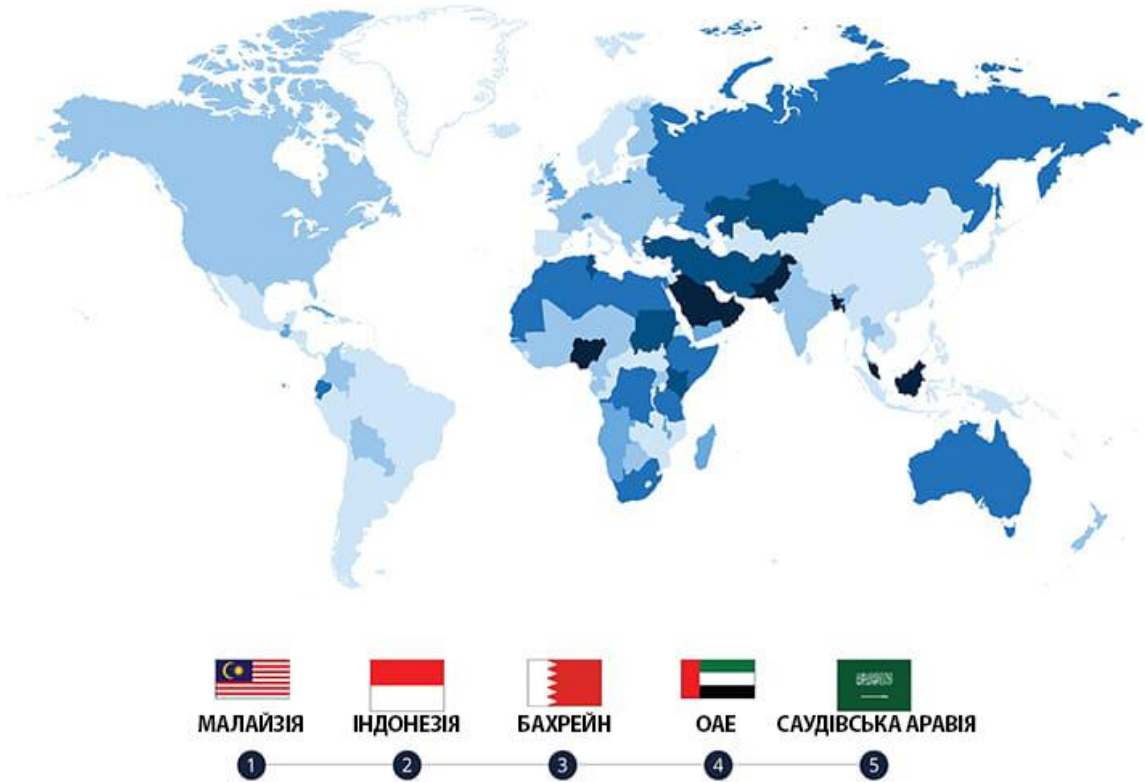

Рис. П. 1. Найбільш розвинених країн для ісламських фінансів у 2020 р.

Рис. П. 2. Фінтехкомпанії в ОАЕ у 2021 р. [209]

Додаток Р

Таблиця Р.1

Динаміка експорту товарів з України в країни Близького Сходу

Експорт товарів, тис. дол. США								
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Усього	53901689,1	38127149,7	36361711,2	43264736,0	47334987,0	50054605,8	49191824,5	68072328,8
у тому числі								
Бахрейн	1446,8	722	5216,6	4653,6	14402,3	12390,7	8207,9	6609,1
Палестина	10128,2	13673,2	14576,7	21830,9	24164,4	27293,5	26300,2	21534,2
Ємен	58037,3	14802,4	3398,1	31786,4	114156,5	136715,0	172702,4	243943,7
Ізраїль	593065,6	597067,4	488560,8	604612,7	580002,9	620091,9	563513,1	730932,1
Ірак	710613,7	472533,1	374409,2	479209,9	644070,3	584387,6	597619,8	694250,5
Іран	703421,7	533571,2	705165,5	552584,7	433092,6	214727,4	258846,4	624949,3
Йорданія	314800,6	135811,5		153832,4	158517,5	167947,0	181055,7	207944,5
Катар	18720,2	15991,3	12433,4	42325,2	59931,8	74908,6	131611,6	148030,4
Кувейт	14718,6	6915,5	17644,6	20295,7	15067,7	34694,5	36270,5	42464,1
Ліван	272317	300135,3	338523,6	426977,0	404839,5	372125,0	327294,0	389066,6
Об'єднані Арабські Емірати	394943,6	301767,2	277604,1	384533,4	486162,9	525937,3	439134,5	530808,1
Оман	35073,2	27989,6	51870,5	33990,4	59116,2	79458,4	85290,0	187083,1
Саудівська Аравія	1031359,6	761562,2	592885,6	517239,8	749022,5	744390,1	719049,8	768601,8
Сирія	162991,9	132799,3	43175,8	8473,7	7858,4	4020,8	4115,0	3427,6
Туреччина	3561365,4	2771758,3	2049064,9	2519134,4	2352356,0	2619024,9	2436266,9	4142633,7

* Складено автором за даними Державної служби статистики України.

Таблиця Р.2

Динаміка імпорту товарів в Україну з країн Близького Сходу

Імпорт товарів, тис.дол. США								
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Усього	54428716,9	37516443	39249797,2	49607173,9	57187578,0	60800173,1	54336136,7	72843126,6
у тому числі								
Бахрейн	31,3	57,6	81,4	57,3	340,3	317,5	398,8	507,7
Палестина	103,3	6	30,4	56,6	-	13,2	1,0	37,1
Ємен	335,8	113,4	0,3	222,0	1142,4	2044,2	215,9	2607,0
Ізраїль	325648	169946,2	184806,5	167878,8	212631,0	206739,2	171032,7	225085,1
Ірак	43760	37,7	-	176,9	22,0	60,7	288,6	127,9
Іран	52954	30517,3	39952,2	70059,9	53854,8	48956,2	48219,3	98839,9
Йорданія	26110,8	4755,1	9060,9	9283,3	13436,8	19669,8	6125,7	7959,3
Катар	11308	8353,6	26268,8	11200,5	8369,3	7346,4	7544,1	18722,0
Кувейт	1815,3	45,4	36,5	1728,0	5236,8	8055,9	785,3	2052,8
Ліван	1413,5	1310,6	1077,6	2324,1	2789,5	3144,8	4286,6	4603,2
Об'єднані Арабські Емірати	66612,7	57607,5	63287,5	59401,1	79227,0	80544,8	60982,6	85490,5
Оман	14068	5914	1725,4	5240,1	7059,8	9644,8	22534,2	16313,9
Саудівська Аравія	205256,5	144959,4	139417,3	182948,5	186888,0	174913,4	101910,1	188517,3
Сирія	8220,6	4756,9	583,9	765,4	3528,7	2312,5	10258,6	20747,6
Туреччина	1299541,3	851742,4	1098551,6	1262526,8	1714301,8	2355446,7	2418811,8	3260265,2

* Складено автором за даними Державної служби статистики України.

Таблиця Р.3

Кореляція між загальним експортом товарами з України та експортом у країни Близького Сходу

Країни	Коефіцієнт кореляції із загальним експортом товарами
Бахрейн	0,181868
Палестина	0,245961
Ємен	0,857126
Ізраїль	0,830492
Ірак	0,848301
Іран	-0,00733
Йорданія	0,664784
Катар	0,737597
Кувейт	0,701927
Ліван	0,149838
Об'єднані Арабські Емірати	0,786232
Оман	0,824659
Саудівська Аравія	0,460618
Сирія	-0,20315
Туреччина	0,847963

* Розраховано автором.

Таблиця Р.4

Кореляція між загальним імпортом товарів в Україну та імпортом з країн Близького Сходу

Країна	Коефіцієнт кореляції із загальним імпортом товарів
Бахрейн	0,79288
Палестина	0,079315
Ємен	0,867506
Ізраїль	0,36125
Ірак	0,043596
Іран	0,800359
Йорданія	0,270925
Катар	-0,11671
Кувейт	0,52395
Ліван	0,809631
Об'єднані Арабські Емірати	0,838875
Оман	0,592413
Саудівська Аравія	0,44366
Сирія	0,692131
Туреччина	0,89742

* Розраховано автором.

**Коефіцієнти варіації часток експорту країн Близького Сходу у
загальному експорті товарів з України**

									VAR
Бахрейн	0,003%	0,002%	0,014%	0,011%	0,030%	0,025%	0,017%	0,010%	
Палестина	0,019%	0,036%	0,040%	0,050%	0,051%	0,055%	0,053%	0,032%	
Ємен	0,108%	0,039%	0,009%	0,073%	0,241%	0,273%	0,351%	0,358%	
Ізраїль	1,100%	1,566%	1,344%	1,397%	1,225%	1,239%	1,146%	1,074%	
Ірак	1,318%	1,239%	1,030%	1,108%	1,361%	1,168%	1,215%	1,020%	
Іран	1,305%	1,399%	1,939%	1,277%	0,915%	0,429%	0,526%	0,918%	
Йорданія	0,584%	0,356%	0,000%	0,356%	0,335%	0,336%	0,368%	0,305%	
Катар	0,035%	0,042%	0,034%	0,098%	0,127%	0,150%	0,268%	0,217%	
Кувейт	0,027%	0,018%	0,049%	0,047%	0,032%	0,069%	0,074%	0,062%	
Ліван	0,505%	0,787%	0,931%	0,987%	0,855%	0,743%	0,665%	0,572%	
Об'єднані Арабські Емірати	0,733%	0,791%	0,763%	0,889%	1,027%	1,051%	0,893%	0,780%	
Оман	0,065%	0,073%	0,143%	0,079%	0,125%	0,159%	0,173%	0,275%	
Саудівська Аравія	1,913%	1,997%	1,631%	1,196%	1,582%	1,487%	1,462%	1,129%	
Сирія	0,302%	0,348%	0,119%	0,020%	0,017%	0,008%	0,008%	0,005%	
Туреччина	6,607%	7,270%	5,635%	5,823%	4,970%	5,232%	4,953%	6,086%	

* Розраховано автором.

Таблиця Р.6

**Коефіцієнти варіації часток імпорту країн Близького Сходу у
загальному імпорті товарів в Україну**

									Var
Бахрейн	0,0001%	0,0002%	0,0002%	0,0001%	0,0006%	0,0005%	0,0007%	0,0007%	72,56%
Палестина	0,0002%	0,0000%	0,0001%	0,0001%	0,0000%	0,0000%	0,0000%	0,0001%	112,02%
Ємен	0,0006%	0,0003%	0,0000%	0,0004%	0,0020%	0,0034%	0,0004%	0,0036%	107,99%
Ізраїль	0,5983%	0,4530%	0,4708%	0,3384%	0,3718%	0,3400%	0,3148%	0,3090%	25,19%
Ірак	0,0804%	0,0001%	0,0000%	0,0004%	0,0000%	0,0001%	0,0005%	0,0002%	277,70%
Іран	0,0973%	0,0813%	0,1018%	0,1412%	0,0942%	0,0805%	0,0887%	0,1357%	22,76%
Йорданія	0,0480%	0,0127%	0,0231%	0,0187%	0,0235%	0,0324%	0,0113%	0,0109%	56,02%
Катар	0,0208%	0,0223%	0,0669%	0,0226%	0,0146%	0,0121%	0,0139%	0,0257%	71,12%
Кувейт	0,0033%	0,0001%	0,0001%	0,0035%	0,0092%	0,0132%	0,0014%	0,0028%	110,15%
Ліван	0,0026%	0,0035%	0,0027%	0,0047%	0,0049%	0,0052%	0,0079%	0,0063%	38,17%
Об'єднані Арабські Емірати	0,1224%	0,1536%	0,1612%	0,1197%	0,1385%	0,1325%	0,1122%	0,1174%	13,44%
Оман	0,0258%	0,0158%	0,0044%	0,0106%	0,0123%	0,0159%	0,0415%	0,0224%	61,40%
Саудівська Аравія	0,3771%	0,3864%	0,3552%	0,3688%	0,3268%	0,2877%	0,1876%	0,2588%	21,77%
Сирія	0,0151%	0,0127%	0,0015%	0,0015%	0,0062%	0,0038%	0,0189%	0,0285%	86,94%
Туреччина	2,3876%	2,2703%	2,7989%	2,5450%	2,9977%	3,8741%	4,4516%	4,4757%	28,22%

* Розраховано автором.

Додаток С

Рис. С.1. Теми публікацій про Україну у кувейтських ЗМІ [173]

Додаток У

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**У зарубіжних виданнях,****що включені до міжнародних наукометричних баз Scopus:**

1. Popadynets N., Polishchuk O., Bilyk R., Peretiatko L., Yakymchuk A., Zapukhlyak V., Zastavnyy A., Turala M. The Review Of Trends And Foreign Direct Investment Estimates In Ukraine And Poland. Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development. 2023. Vol. 46, no. 2. P. 166–182. URL: <https://ejournals.vdu.lt/index.php/mtsrbid/article/view/4742/2765>. (0,8 д.а., особисто автору – 0,2 д.а.: обґрунтовано показники, які впливають на економічний розвиток країн).

Статті у наукових виданнях,**включених до переліку наукових фахових видань України:**

2. Живко М. А., Запухляк В. З., Заставний А. Р. Відмінності інтеграційних пріоритетів країн Європи, Близького Сходу та Африки. Економічний аналіз. 2020. Т. 30, № 2. С. 24–32. URL: <http://econa.wunu.edu.ua/index.php/econa/article/view/1992/6565657077>. (0,6 д.а., особисто автору – 0,3 д.а.: проаналізовано особливості інтеграційних процесів на Близькому Сході).

3. Живко М. А., Заставний А. Р., Іващук О. В. Цивілізаційні виклики глобального економічного розвитку. Регіональна економіка. 2020. № 4 (98). С. 131–142. URL: http://re.gov.ua/re202004/re202004_131_ZhyvkoMA,ZastavnyyAR,IvashchukOV.pdf. (0,8 д.а., особисто автору – 0,3 д.а.: обґрунтовано роль соціокультурних чинників у глобальному економічному розвитку).

4. Іващук І. О., Заставний А. Р. Країни Близького Сходу в глобальній економіці: сучасні тенденції розвитку та питання безпеки. Економічний аналіз. 2021. Т. 31. № 2. С. 136–147. URL:

<http://econa.wunu.edu.ua/index.php/econa/article/view/1940/6565657000>. (0,68 д.а., особисто автору – 0,4 д.а.: ідентифіковано виклики і загрози на Близькому Сході, які впливають на стабільність та економічний розвиток країн регіону).

5. Іващук І. О., Кравчук Н. Я., Іващук О. В., Заставний А. Р. Країни Арабського світу в сучасних геоекономічних процесах: детермінанти розвитку та прогресу. Інноваційна економіка. 2022. № 2-3. С. 85–97. URL: <http://www.inneco.org/index.php/innecoua/article/view/959/1084>. (1,0 д.а., особисто автору – 0,4 д.а.: проаналізовано впровадження фінансових технологій в країнах Близького Сходу).

6. Іващук І. О., Заставний А. Р. Цивілізаційні детермінанти та історичні виклики стабільності на Близькому Сході. Економічний простір. 2023. № 186. С. 7–12. URL: <http://prostir.pdaba.dp.ua/index.php/journal/article/view/1282/1234>. (0,7 д.а., особисто автору – 0,4 д.а.: розкрито роль історичних чинників у формуванні стабільності на Близькому Сході).

7. Живко М. А., Заставний А. Р. Фрагментація Близького Сходу: соціальний та економічний аспект. Регіональна економіка. 2023. № 2 (108). С. 146–155. URL: https://re.gov.ua/re202302/re202302_146_ZhyvkoMA,ZastavnyyAR.pdf. (0,65 д.а., особисто автору – 0,4 д.а.: проаналізовано фактори, які вплинули на соціально-економічну фрагментацію на Близькому Сході).

8. Нагірна Н. І., Заставний А. Р. Проблема продовольчої безпеки для країн Близького Сходу та її соціально-економічний вимір. Бізнес-інформ. 2023. № 7. С. 22–29. URL: http://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2023-7_0-pages-22_29.pdf. (0,76 д.а., особисто автору – 0,5 д.а.: проведено оцінювання стану продовольчої безпеки в країнах Близького Сходу).

У інших виданнях апробаційного характеру:

9. Заставний А. Р. Цивілізаційні виміри глобального розвитку в сучасних умовах. Економіка, облік та право: проблеми, тенденції, досягнення : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 21 груд. 2020 р.). Полтава : ЦФЕНД, 2020. С. 25–26. (0,1 д.а.).

10. Заставний А. Р. Безпекові виклики на Близькому Сході. Information and innovation technologies In the XXI century. Materiały 5 International scientific Conference University of Technology (Katowice, 15-16 Sept. 2022). Katowice, 2022. P. 51–53. (0,2 д.а.).

11. Заставний А. Р. Країни Близького Сходу в постпандемічний період. Інноваційні процеси економічного та соціально-культурного розвитку: вітчизняний та зарубіжний досвід : тези доп. XVI Міжнар. наук.-практ. конф. мол. учен. і студ. Тернопіль : ЗУНУ, 2023. С. 38–40. (0,2 д.а.).

12. Заставний А. Р. Індустрія гостинності країн Близького Сходу в умовах глобальних економічних викликів. Перспективи індустрії гостинності та міжнародного бізнесу: світові тенденції та національні пріоритети : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 18–19 трав. 2023 р.). Тернопіль : ЗУНУ, 2023. С. 142–144. (0,14 д.а.).

13. Заставний А. Р. Економічне співробітництво України з країнами Близького Сходу. Formation of innovative potential of world science: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the V International Scientific and Theoretical Conference (Tel Aviv, July 28, 2023). Tel Aviv: European Scientific Platform. P. 27–29. (0,2 д.а.).

14. Заставний А. Р. Роль цивілізаційних цінностей в економічному розвитку країн та особливості для Близького Сходу. Інноватика в сучасній освіті та науці: теорія, методологія, практика : матеріали VI Міжнар. літн. наук. симп. (м. Одеса, 28–29 лип. 2023 р.). Запоріжжя : АА Тандем, 2023. С. 80–82. (0,15 д.а.).

15. Заставний А. Р., Угрин Б. В. Процеси фінансової інтеграції на Близькому Сході. Scientific method: reality and future trends of researching: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the II International Scientific and Theoretical Conference, (Zagreb, Aug. 25, 2023). Zagreb : European Scientific Platform. 2023. P. 88–89. (0,2 д.а., особисто автору – 0,1 д.а.: визначено основні передумови та виклики фінансової інтеграції на Близькому Сході).

16. Заставний А. Р., Оконський М. І. Екологічні виклики для економічного розвитку країн Близького Сходу. Modernization of today's science: experience and trends: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the IV International Scientific and Theoretical Conference, (Singapore, Sept. 22, 2023). Singapore : European Scientific Platform. 2023. P. 42–43. (0,12 д.а., особисто автору – 0,06 д.а.: проаналізовано екологічні проблеми, які впливають на соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу).

Додаток Т

ДЕРЖАВНЕ ПІДПРИЄМСТВО

**ГЕНЕРАЛЬНА ДИРЕКЦІЯ
З ОБСЛУГОВУВАННЯ
ІНОЗЕМНИХ ПРЕДСТАВНИЦТВ**

ДИРЕКЦІЯ «МЕДІАЦЕНТР»

Україна, 01030, м. Київ, вул. Пирогова, 6-А, 044-224-66-45, e-mail: mediacenter@gdip.com.ua, www.gdip.com.ua
 № 132/04
 від 12.07.23

 Спеціалізованій вченій раді
 Західноукраїнського національного університету
ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
 Заставного Андрія Романовича
 на тему «Цивілізаційні детермінанти соціально-економічного розвитку
 країн Близького Сходу», поданої на здобуття ступеня доктора філософії за
 спеціальністю 292 – міжнародні економічні відносини

Довідка видана аспіранту Західноукраїнського національного університету Заставному Андрію Романовичу про те, що результати його дисертаційної роботи були впроваджені в діяльності Генеральної дирекції з обслуговування іноземних представництв впродовж 2022-2023 рр. у процесі розробки та реалізації проєктів із публічної дипломатії. У дисертаційній роботі науково обґрунтовано актуальні аспекти економічного розвитку країн Близького Сходу під впливом унікальних цивілізаційних особливостей, які формувалися століттями.

Медіацентром ДП «Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв» апробовано рекомендації Заставного А.Р. при розробці навчальних програм короткострокових професійних тренінгів, зокрема щодо впливу цивілізаційних та крос-культурних особливостей на дипломатичний та бізнес етикет, вибору інструментарію економічної дипломатії та каналів просування економічних інтересів України в країнах Близького Сходу. За результатами отриманих пропозицій сформовано дорожню карту просування національних економічних інтересів України серед країн Близького Сходу із врахуванням впливу релігійних та культурних особливостей.

Одержані результати дисертаційного дослідження є актуальними, відповідають викликам часу та мають практичну спрямованість.

Довідка видана для пред'явлення в Західноукраїнський національний університет.

Директор

Інна ХОМЕНЬКА

ТЕРНОПІЛЬСЬКА МІСЬКА РАДА

Управління стратегічного розвитку міста

м. Тернопіль, вул. Листопадова, 5, 46001; тел.: 067 67 88 447, 067 15 79 525, 067 67 88 446;

e-mail: usrm.mr@gmail.com; web: ternopilcity.gov.ua

№100/2

28.09.2023 р.

Спеціалізованій вченій раді
Західноукраїнського
національного університету

Довідка
про впровадження результатів наукового дослідження
Заставного Андрія Романовича на тему «Цивілізаційні детермінанти
соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу»

Довідка видана Заставному Андрію Романовичу про те, що наукові та практичні результати дисертаційної роботи Заставного Андрія Романовича на тему «Цивілізаційні детермінанти соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу» мають практичне значення та впровадження.

Матеріали дисертаційного дослідження Заставного А. Р. були використані у роботі Управління стратегічного розвитку міста, зокрема, пропозиції щодо активізації партнерських відносин підприємств міста із суб'єктами бізнесу міжнародного бізнесу країн Близького Сходу, формування спільних проектів розвитку туристичного бізнесу; запропонована дорожня карта стратегічного розвитку зовнішньоекономічних зав'язків громади. Запропоновані автором практичні рекомендації використані при підготовці Програми економічного та соціального розвитку міста Тернопільської міської територіальної громади на 2022-2024 роки. Робота має важливе значення з практичної точки зору для активізації бізнес-середовища, підвищення інвестиційної та торговельної привабливості міста та громади.

Довідка видана для представлення у спеціалізовану вчену раду Західноукраїнського національного університету.

Начальник управління

Юрій ДЕЙНЕКА

Спеціалізованій вченій раді

ДОВІДКА

про впровадження розробок дисертаційного дослідження аспіранта кафедри міжнародної економіки Західноукраїнського національного університету Заставного Андрія Романовича на тему «Цивілізаційні детермінанти соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу»

Дисертаційна робота Заставного Андрія Романовича, представлена на здобуття доктора філософії за спеціальністю 292 – міжнародні економічні відносини, присвячена актуальним питанням соціально-економічного розвитку регіону Близького Сходу в контексті глобальних змін. Отримані в процесі дослідження висновки та рекомендації мають практичне значення. Зокрема, проведений кількісний та якісний аналіз стану двосторонніх відносин України з країнами Близького Сходу, ідентифіковані цивілізаційні фактори, які впливають на соціально-економічний розвиток країн регіону (включаючи релігійні, культурні, історичні та геополітичні аспекти), пропозиції щодо зменшення впливу конфліктів в регіоні на соціально-економічний розвиток та добробут населення, рекомендації щодо розширення міжнародного партнерства й економічної інтеграції країн, отримали впровадження у практичну діяльність Громадської організації «Україна по-арабськи», у тому числі при підготовці інформаційних матеріалів та аналітичних звітів.

Основні положення, викладені у дисертаційній роботі Заставного А. Р., можуть служити основою для подальших досліджень міжнародних організацій та урядових структур, вирішення складних проблем, які стоять перед цим регіоном, та сприяти формуванню його позитивного іміджу.

Довідка видана для пред'явлення у спеціалізовану вчену раду Західноукраїнського національного університету.

Голова

Мохаммад ФАРАДЖАЛЛАХ

www.arab.com.ua

info@arab.com.ua

Ukraine, Kyiv, 03058

☎ : (38063) 144-33-30

☎ : (38050) 690-44-50

P. O. Box № 58

☎ : (38096) 335-06-06

☎ : (38044) 405-39-33

**ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВА
ПАЛАТА УКРАЇНИ**

THE UKRAINIAN CHAMBER
OF COMMERCE AND INDUSTRY

50 РОКІВ РАЗОМ ІЗ БІЗНЕСОМ СТВОРЮЄМО УСПІХІ!

Україна, 01601, м. Київ,
вул. Велика Житомирська, 33
Velyka Zhytomyrska Str. 33,
Kyiv, 01601, Ukraine
+380 44 5842824 ucci@ucci.org.ua
+380 44 5842827 ucci.org.ua
IBAN: UA093510050000026008311277200
в АТ «УКРСИББАНК» в м. Києві

14.10.2023 № 3214/10 На № _____ від _____

Спеціалізованій вченій раді
Західноукраїнського національного
університету

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукового дослідження
Заставного Андрія Романовича на тему «Цивілізаційні детермінанти
соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу»

Довідка видана Заставному Андрію Романовичу про те, що результати дисертаційної роботи мають практичне значення, а окремі положення отримали впровадження у діяльність Торгово-промислової палати України, зокрема: ідентифікація цивілізаційних детермінант, які впливають на соціально-економічний розвиток країн Близького Сходу, відповідно, і на партнерство з іншими країнами; результати SWOT-аналізу співробітництва України з країнами Близького Сходу; запропоновані стратегічні напрями розширення присутності України в країнах цього регіону, які можуть дати економічний та соціальний ефект, сприяти розширенню присутності України в країнах Близького Сходу.

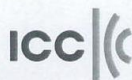
Використання результатів дисертаційного дослідження дає можливість враховувати цивілізаційні чинники, в тому числі культурні особливості країн Близького Сходу, при реалізації Стратегії зовнішньої політики України на усіх рівнях реалізації, тим самим розширюючи можливості для інвестиційної активності та поглиблення зовнішньоторговельного партнерства з країнами регіону.

Довідка видана для представлення у спеціалізовану вчену раду
Західноукраїнського національного університету.

Президент
Торгово-промислової палати України,
доктор економічних наук

Геннадій Чижиков

EUROCHAMBRES

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009; тел./факс +380 (352) 51-75-75;
www.wunu.edu.ua; rektor@wunu.edu.ua; ідентифікаційний код за ЄДРПОУ 33680120

ДОВІДКА

про впровадження у навчальний процес результатів дисертаційного дослідження Заставного Андрія Романовича на тему: «Цивілізаційні детермінанти соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу» (на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 292 – міжнародні економічні відносини)

Основні результати дисертаційного дослідження Заставного Андрія Романовича впроваджені у навчальний процес Західноукраїнського національного університету і використовуються при викладанні таких дисциплін: «Міжнародна економічна політика», «Міжнародне співробітництво», «Міжнародні відносини та світова політика», «Геополітичні виміри міжнародних економічних відносин», «Україна в сучасних геополітичних процесах», «Міжнародні системи та глобальний розвиток».

Розроблені та впроваджені в освітній процес теоретичні основи політики країн Близького Сходу, структурно-логічна схема цивілізаційних детермінант їх соціально-економічного розвитку, наукові підходи до економічного співробітництва України з країнами Близького Сходу є важливими в частині підготовки майбутніх фахівців у сфері міжнародних відносин та міжнародних економічних відносин. Результати дисертаційного дослідження використовуються при проведенні лекційних та практичних занять, виконанні індивідуальних завдань, проєктуванні курсових та кваліфікаційних робіт.

Довідку видано для представлення до спеціалізованої вченої ради за місцем захисту.

В. о. першого проректора
к.ф.-м. н., доцент

Микола ШИНКАРИК

Заступник директора
навчально-наукового інституту
міжнародних відносин ім. Б. Д. Гавришишина

Максим ЖИВКО

ЗУНУ

№ 126-31/1386 від 26.06.2023

